

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 4

Ülikoolid akadeemilise kapitalismi tõmbetuules . . .	Raimund Ubar
Kommunistide osakaal Eesti eliidis	Jüri Ruus
Vabadussõjalasest NKVD tippagendiks	Jaak Pihlau
Baltimaade retseptioon Saksa poliitikateaduses	Axel Reetz
Oodates kuulsust	Thomas Wolfe
Kas psühhiaatria valetab?	Martti Paloheimo
Mani ja manilus	Hans-Joachim Klimkeit
Metamodelleerimine	Aleksander Veingold
Genoom	Matt Ridley

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalialia }
naturalia } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülj: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2250

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 4 (157)

- Ülikoolid akadeemilise kapitalismi tõmbetuules
Raimund Ubar 675
- Kommunistide osakaal Eesti eliidis
demokraatiale ülemineku perioodil
Jüri Ruus 691
- Aleksander Viidiku varjatud elu:
Vabadussõjalasest NKVD tippagendiks
Jaak Pihlau 721
- Baltimaade retseptsioon Saksa poliitikateaduses
Axel Reetz 736
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Oodates kuulsust
Thomas Wolfe 757
Tõlkinud Lauri Pilter
- Kas psühhiaatria valetab?
Martti Paloheimo 775
Tõlkinud Tõnu Ülemaante
- Mani ja manilus
Hans-Joachim Klimkeit ... 795
Tõlkinud Tiiu Hallap

Metamodelleerimine ehk aksiomatiseeritud filosoofia: Aristotelese programmist "Filosoofia Elemendid"	<i>Aleksander Veingold</i>	833
	Tõlkinud Aive Pevkur	
<i>Arvustus</i> : Populaarne genealoogia. Voldemar Vitkin. <i>Suguvõsa uurimine: Praktiline käsiraamat</i> . Tallinn: Valgus, 2001	<i>Fred Puss</i>	851
Abstracts	856
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. I	<i>Matt Ridley</i>	865
	Tõlkinud Kalle Hein	

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 720, 756, 774, 794, 832: Ahti Seppeti illustratsioonid seeriast "Märgala" (2002).

ÜLIKOOLID AKADEEMILISE KAPITALISMI TÕMBETUULES

Raimund Ubar

On vaja palju teada saada, et lõpuks teada, et sa midagi ei tea. See tarkus tuleb aastatega ja ringi rännates. Tegelikult tähendab see kõige tavalisemat ebakindlust, mis tekib sellest, et maailm on nii kohutavalt mitmekesine ja vastuoluline, et tõe määratlus kaotab mõtte. Sest kui ühel hetkel tundubki, et oled tõe jälile saanud, siis järgmisel hetkel on su tõe kildudeks purunenud.

Aga just see tiivustabki uusi küsimusi seadma ja vastuseid otsima.

Pean tunnistama, et mu tänane koolitükk jäigi ära õppimata. Püüdsin küll kõik teha, et tõe jälile jõuda, lugesin väga huvitavaid raamatuid, nagu *Teadust ümbermõtestamas*, *Teadusülikoolide väljakutsed*, *Teadmise vabrik*, *Akadeemiline kapitalism*, *Teaduse lõpp*, *Ülikool varemetes* jt, aga kahjuks jäi tõe leidmata. Ja nii ma ei saagi siit puldist täna välja kuulutada, mis on hea ja mis on halb. Mida ma aga saaksin võib-olla teha — kutsuda teid kaasa mõtlema, *kuidas sobitada* meie head vana Rauakooli tänapäeva.

1. ÜLIKOOL VAREMETES

XIX sajandi lõpu tööstusrevolutsioon lõi rikkuse, mis sai aluseks kõrghariduse arengule. Samas on majanduse globaliseerumine

Artikli aluseks on 17. detsembril 2001 Tallinna Tehnikaülikoolis peetud loeng.

nüüdseks põhjustanud ülikoolide professionaalse töö destabiiliseerumise.

Oma raamatus *The University in Ruins* kirjutab Bill Readings (üks endisi juhtivaid USA sotsiaalteadlasi, kes hukkus lennuõnnetuses), et traditsiooniline ülikool on varemets, kuna üldine globaliseerumine on õnestanud rahvuse mõtte. Ülikool on muutunud identseks transnatsionaalse korporatsiooniga, senise rahvusliku kultuuritempli olemasolu õigustuseks on saanud majanduskriteeriumid, s.t *edukus*.

Peaksime ju rikkamad olema kui XIX sajandi lõpul, meil peaks olema rohkem võimalusi toetada kultuuri. Aga ühiskond on otustanud oma pühamud turule veeretada. . .

Postindustriaalsesse majandusse astudes on ühed maad osutunud edukamaks kui teised. Hästi on läinud Kagu-Aasias, halvemini Lääne tööstusriikidel. Ajavahemikus 1967–1986 tõstsid Kagu-Aasia tiigrid oma osakaalu maailma majanduses 10%-lt 17-ni, samal ajal kui USA-l see langes 26%-lt 21-le.

Majanduse globaliseerumine on mõjutanud kõrghariduse süsteemi: finantseerimine väheneb, eelistatakse arendada tehnoteadusi, koostöö korporatsioonidega tugevneb. Riikide tugevuse määravad praegusajal elektroonika, tehisintelligents, uued materjalid, biotehnoloogia.

Kaotatud positsioonide tagasivõitmiseks globaalsel majandus- turul on juhtivad lääneriigid asunud viljelema *akadeemilist kapitalismi* kui teed, mis peaks viima rahvuslikule rikkusele.

Pärast II maailmasõda eristati selgesti alus- ja rakendusteadusi. Eristati seda, mida tegi ülikool ja mida tööstus. Tööstus ei soovinud, et valitsus toetaks rakendusteadusi ülikoolides, see oleks sünnitanud konkurentsi firmadele intellektuaalse omandi küsimuses. Ülikoolid seevastu püüdesidki alusteaduste suunas, kuna seal oli neil parem kontroll: *peer review* reguleeris grante, ja kriiteeriume ei hädustanud sotsiaalsed ning majanduslikud aspektid, teaduse areng sõltus valdkonna loogilistest nõuetest.

Tööstuse positsioon ülikoolide suhtes hakkas muutuma 1980. aastatel. Teaduse olemus muutus — teadus hakkas lähenema turule. Raskesti eristatavaks said niisugused seni lahus seisnud mõisted nagu teadus ja tehnoloogia, alus- ja rakendus-

uuringud, teadlane ja insener, avastus ja innovatsioon, tootmine ja teenused, teadmised ning tarbekaup. Piirid nendes dihhotoomiates on hääguseks muutunud, üks läheb üle teiseks. Teadus ja produkt on üks ja seesama. Uued teadmised on tarbekaup, sest ajavahemikku avastusest tooteni mõõdetakse nüüd aastakümnete asemel kuudega.

Korporatsioonide survele hakkas riik spondeerima ülikoole eeskätt praktilistele rakendustele suunatud uurimis- ja arendustegevuse osas. Reformides aga on kannatada saanud alusteadused ja turukauged struktuuriüksused, kes pole suutnud kaasa lüüa kasulike teadmiste tootmisel korporatsioonidele. Äri on muutumas allikaks, kust üha rohkem ülikoolile finantse tuleb.

2. AKADEEMILINE KAPITALISM

Kommertsile orienteeritust akadeemilistes struktuurides on hakatud nimetama *akadeemiliseks kapitalismiks*. Kui täpne olla, siis peitub siin vastuolu — akadeemilisus ja kapitalism peaksid põhimõtteliselt olema teineteist välistavad nähtused. *Kapitalism* on seotud eraomandusega, *akadeemilisus* aga — ühiskondliku lepinguga viljelda vaba uurimistööd ühiskonna hüvanguks ja mitte isikliku kasu nimel.

Akadeemiline kapitalism on keskkond, kus akadeemia rakendab inimkapitali majandusturuga sarnases konkurentsi olukorras. Professorid on ühelt poolt küll riigi palgal, aga teiselt poolt on nad kapitalistid, ehk teisisõnu, riigi subsiidiumiga ettevõtjad.

Akadeemiline kapitalism stimuleerib edukust ja uurimisraha suurus on ühtlasi prestiižiküsimus. Enamik õppejõude õpetab, paljud tegutsevad avalikus teenindussfääris, kuid vaid vähesed professorid on võimelised ülikooli tooma väljastpoolt teadusrahasid. Just teadustöö tase on see, mis eristab ülikoole.

Positiivne on mõju ka õppetööle: “Mida õpin projektist, seda õpetan ka tudengitele.” Rakenduslike õppeainete puhul võib reaalkäitumine peaaegu 100%-liselt minna õppematerjaliks. See tõttu on praktikutel ka lihtne õpetada (ütleksin: treenida) tudengeid praktiliseks elukutseks. Alusainete puhul on teisiti — profes-

sori teaduslik artikkel on liiga kitsas tulemus, et seda otse õppetöös kasutada.

Akadeemilise kapitalismi *majandusriskideks* on äpardused äris, vastutus toote ees, ebaõnnestumine majandusnäitajate saavutamisel. Ent kapitalism ongi juba risk, kasum on hüvitiseks. *Akadeemilisteks riskideks* on motivatsiooni langus alusuuringuid viljelda, aga samuti õppetööd teha ja õppematerjale ette valmistada (aega jääb lihtsalt väheks). Ohuks on ajude äravool, sest andekamad noored õppejõud lähevad ülikoolist ära firmadesse.

Monograafias *Academic Capitalism* uurivad Slaughter ja Leslie kõrghariduse arengusuundi nelja suurriigi, USA, Inglismaa, Austraalia ja Kanada näitel ning teevad järelduse, et kolm esimest on eemaldumas alusuuringutest akadeemilisse kapitalismi. Kanada mitte.

Kui Thatcher 1979. a peaministriks sai, siis kolme päeva jooksul lausa üleöö lõigati hariduselt 100 miljonit naelsterlingit, likvideeriti 4000 akadeemilist töökohta, alates 1985. aastast kaotavad ülikoolid igal aastal 2% oma riiklikust toetusest. Kõrghariduse finantseerimist hakati käsitama *tasustamisena teenuste eest*, aga mitte enam toetusena ülikoolidele.

Reagani poliitika USAs sarnanes Thatcheri omaga. Korporatsioonide juhid koos poliitikute ja ülikooliliidritega nihutasid teadustöö põhisuunad alusuuringutelt korporatsioonide huvifääris olevatele tehnoteadustele. Valitsus hakkas grantidega toetama *tudengeid*, aga mitte enam ülikoole. Nii muutusid tudengid kõrghariduse tarbijateks ja ülikoolid hakkasid omavahel võistlema õppemaksu maksvate tudengite värbamise alal.

Kanada esialgu hoidub akadeemilisest kapitalismist. Valitsus võttis koguni eesmärgiks *kahekordistada* kulutusi teadusele. Kanada Teadusnõukogu soovitas valitsusele, *et ülikoolide tähtsaimaks tegevuseks jäägu õppetöö ja alusuuringud*.

Samas on huvitav märkida, et riiklik võlg Kanadas on *ca 40%* rahvuslikust koguproduktist, umbes kaks korda suurem kui ülejäänud kolmel riigil. Kas Kanada suudab oma konservatiivset hariduspoliitikat jätkata nii suure riigivõla juures?

3. KORPORATIIVNE ÜLIKOOL

1990. aastatel, pärast külma sõja lõppu ja militaareelarve kokkutõmbamist hakkasid riiklikud toetused kõrgharidusele vähenema. See tingis ülikoolide tähelepanu nihkumise erafirmadele, ning üha suurema orienteerituse nende vajadustele. Sellega resoneerus Valge Maja nõue, et valitsuse grandid oleksid suunatud vaid praktilistele rakendustele, mitte aga puhtale ja "kasutule" teadusele.

Viimase kohta märkis ajakiri *Science*, et teaduse "ümberseadistamine" tööstuse eesmärkidel ja riikliku toetuse kahanemine seab kogu teadustööstuse suurde ohtu, kahandades USAs alusuuringute taset.

Kuhu siis läheb see raha, mis ülikoolidelt ära võetakse? USAs näiteks kuritegevuse tõkestamisele. Aastatel 1980–1995 vähenes Kalifornias kõrghariduse protsent osariigi eelarves 13-lt 9-le, samas aga vanglate eelarve suurenes 2-lt protsendilt koguni 10-le (vangide arv suurenes sel perioodil 10 korda).

Tugevnev surve valitsuse poolt praktiliste tulemuste suunas sunnib ülikoole minema kompromissidele oma autonoomias, nad muutuvad nii õppe- kui ka teadustöös korporatsioonidest üha rohkem sõltuvaks (kes maksab, tellib ju muusika).

Korporatiivse ülikooli lätted USAs seostuvad tööstusliku ajastu algusega ülemöödunud sajandi keskel. Tööstusmogulid Stanford, Rockefeller jt asutasid ülikoole monumentidena oma rikkusele ja võimule, pannes professorid õpetama tudengeid korporatiivsete ametite turu jaoks.

Kaks maailmasõda soosisid teaduslikke avastusi ja innovatsiooni. Sõjajärgse majanduskasvu aastatel sai teaduslik uurimistöö aga lausa võtmeküsimuseks. Ülikoolid said ülesande tegelda alusuuringutega, toota nn kasutuid teadmisi, kuid lisakohustusena pidid nad ikkagi selgitama ka uute teadmiste rakendusvõimalusi.

Aastatel 1940–1950 suurenes valitsuse toetus USA ülikoolidele *koguni 12 korda!* Seda tuleks eriti rõhutada Eesti kontekstis, kus valitsus küll deklareerib, et me rahva tulevik sõltub oma ajupotentiaalidest, aga suurendab riigi kulutusi sellele vaid protsendiosade võrra. Kui poliitikutel oleks tõesti soov midagi revolutsioonilist

korda saata hariduse ja teaduse kaasabil, tuleks finantseerimist tõsta kordades.

Just niisugune 12-kordne ülikoolitoetuste suurenemine saigi aluseks avastuste lainele 1940. aastatel. Sinna aega jääb muide ka transistori leiutamine, millega seemendati tänane infoühiskond.

Kõige selle valguses resoneerub praegune ülikoolitoetuste kokkutõmbamine suurepäraselt tänase moesõnaga — *teaduse lõpp*. Kui teadusest saadav praktiline kasu on väiksem kulutustest teadusele, ei nõustu ühiskond enam teadust subsideerima.

4. TEADUSÜLIKOOL

Traditsiooniline teadusülikool asus kusagil kapitali ja töö vahepeal. Karmi turukliima eest kaitses professuuri ühiskondlik leping, kus ühelt poolt saadi monopol vabaks tegutsemiseks oma erialal, teiselt poolt aga eeldati omakasupüüdmatus pühendumist ühiskonna heaks. Eesmärgiks ei tohtinud olla ettevõtlus ega kasumi saamine, esikohale tuli seada ühiskonna huvid.

Kui Kant defineeris ülikooli õpetlaste kogukonnana ja Humboldt pidas ülikooli rahvusliku kultuuri lätteks, mis produtseerib intellektuaalset eliiti, siis USA teadusülikooli (*research university*) sotsiaalseks missiooniks sai "teadmiste tööstuse" roll (*knowledge factory*). Sest kui ülikooli missiooniks on teenida ühiskonda, siis mis oleks veel tähtsam kui toota teadmisi?

Ülikooli nähtamatu produkt — teadmised — on kultuuri tähtsaim komponent, mis dikteerib nii *ametite* tõusu ja langust kui ka tervete *sotsiaalsete klasside*, regioonide ning *rahvaste* tõusu ja langust. Kui ülikool ei loo uusi teadmisi, ei saa teda nimetada ülikooliks. Ent ka lai haridus on vajalik: kuidas muidu hinnata tsivilisatsiooni põhiväärtusi, mille kontekstis teadmisi luua.

Teadusülikool on vabade inimeste töötuba, kus vabadus tähendab võimalust väljendada oma individuaalsust ning kritiseerida *status quo*'d. Siin peitub küll varjatud võimalus mitmesugusteks konfliktideks, seepärast rõhutataksegi süsteemi vaoshooidmiseks, et ülikooli missiooniks olgu luua just *kasulikke* uusi teadmisi.

5. ÕPPE- JA TEADUSTÖÖ

USA teadusülikoolide unikaalsus väljendub õppe- ja teadustöö väga kõrges integreerituses. Euroopalik lähenemisviis põhineb aga usul, et mõlemat tegevust saab eristada.

Ka Eestis toimub ülikoolide õppe- ja teadustöö finantseerimine lahus, ent tegelikult on need kaks komponenti tugevamini seotud kui siiani kaksikud. Kuidas näiteks eristada teadust ja õppetööd diplomiprojektis, mille põhitulemus avaldatakse maailmatasemega konverentsil? Professor ei saa õppetöö eest suuremat palka, kui ta oma koormust vabatahtlikult tõstab ning aitab tudengil koolitöö publikatsiooniks teha. Võiks vaielda, et lisatöö eest saab professor palga teisest rahakotist. Aga see pole nii. Esiteks, kui teadusrahad tulevad tööstusest, siis ainult koos konkreetse ülesandega, kus pole ruumi õppetööks. Teiseks, kui teadusrahad tulevad riigilt, siis sellest rahakotist on täiskohaga professori tasustamine üldse välistatud. Kolmandaks, kui väita, et teadustöö kuulub automaatselt professori ülesannete hulka (mis on ka õige), siis just see väide lükkabki ümber kontseptsiooni, mis eristab ülikoolide rahastamispoliitikas õppe- ja teadustöö.

Järelikult, kraadieelõppes tudengitele loominguist lähenemist õpetades tegeleb professor altruismiga. Akadeemilises kapitalismis ei tuleks aga altruism kõne alla.

Teaksin siit hoopis teise järelduse: just akadeemiline kapitalism ise sisaldab paradoksi ehk vastuolu. Ühelt poolt, äri silmas pidades, on altruism tõesti jabur. Teiselt poolt aga kehtib professori sisemistes arusaamades endiselt akadeemiline eetika, kus tööhulka ei arvestata ümber rahaks. See tuleneb ühiskondlikust lepingust, mis seob akadeemilise vabaduse omakasupüüdmatu tegevusega.

Seega, hoida ülikoolis kunstlikult lahus teadust ja õppetööd oleks mõttetu. See lihtsalt ei toimi. Ja kui toimib, siis ainult selles mõttes, et võimaldab oma tegematajätmissi demokraatia reeglite järgi sinisilmselt õigustada.

6. ÜLIKOOLI MISSIOONIST JA JUURTEST

Ülikooli uuenevaks missiooniks on olla teadmiste allikas, mis teenib korporatsioonide tellimust ning laiemalt rahvuslikke huve ja majanduskasvu. Määratlusest on aga välja jäänud vaba uurimistöö ja kriitilisuse missioon.

Chicago ülikooli professor Allan Bloom kritiseerib bürokraatide haardesse sattunud elitaarülikoolide olukorda. "Kuhu on jäänud Lääne Mõtte suured traditsioonid? Kas on veel alles jäänud neid, kes kannaksid moraalse hariduse tõrvikut?" Bloom on tegelikult humanitaarteadlane ja talle teeb muret, et tehniline kõrgharidus ja tehnoteadused on haaranud enda alla kõrghariduse privilegeeritud ala.

Probleem on selleski: kumba siis tuleks saada ülikoolist, kas koolitust või haridust? Kas piisab üksnes tehnikateadmistest või peaks püüdlema ka inimese terviklikkuse poole?

Ülikooli pärisjuured on religioonis. Keskaegses Euroopas moodustusid õpetatud meeste kolleegiumid kloostrites, kus üheskoos uuriti pühasid tekste ja kirjutati kommentaare. See, mida loeti ja kirjutati, sai aluseks religioossele õpetusele rahva jaoks. Esimesed ilmalikud kolledžid moodustusid samuti kiriku rüpes. Kirik oli sponsor, aga õpetlastele jäi autonoomsus nii õppekavades kui pedagoogikas, seega kahes dimensioonis.

Tänane akadeemiline vabadus on ühemõõtmeline. Professoril on õigus olla vaba selles, kuidas ta õpetab (kui sedagi). Teises dimensioonis aga — kes õpetab ja mida õpetatakse — ei otsusta professorid, vaid administraatorid.

Korporatiivne kultuur on asendamas *intellektuaalset* kultuuri. Uurimistöö käib edasi, aga mitte enam tõe leidmise, vaid eksistentsi eesmärgil. On vaja publikatsioone, on vaja grante, et ellu jääda. Kui miski huvitabki olemuslikult, aga pole seejuures planeeritud tegevus, siis võib seda teha üksnes vabal ajal. Professoritest on saanud palgatöölised, selle asemel et olla intellektuaalsetele probleemidele *pühendunud* ühiskonna liikmed. "Professorid on proletariaat, administraatorid — bossid," kirjutab Stanley Aronowitz oma raamatus *Knowledge Factory*.

7. MIDA ÕPETADA, KUIDAS ÕPETADA

Kõige põletavam on küsimus, kas akadeemilise süsteemi tõeline roll ei peaks mitte seisnema *õppimisvõimaluse* andmises, sõltumata sellest, kas õppekava on *kasulik* korporatiivset hetkeolukorda silmas pidades? Kas universaalne vaba haridus on ikka veel üldse legitiimne eesmärk tänases ühiskonnas? Ja kui on, kes siis seda haridust peaks andma ja mida selline haridus endast kujutaks?

Traditsiooniline liberaalne haridus rajaneb inimteadmiste põhisuundade kriitilisel vastuvõtul. *Kriitiline* tähendab seda, et tudengid omandavad väitlemisoskuse, mis aitaks neist kujundada kriitilisi intellektuaale, kes oleksid võimelised ka vastuvoolu ujuma.

Aga mida oleks vaja õpetada? Ja kuidas? Endastmõistetavaks on peetud seda, et vaid vanematel kursustel toimub spetsialiseerumine. Teisalt nõudsid tudengid õppekavade vabadust. USA praktikas laskuti lausa äärmustesse: Browni Ülikoolis puudus põhiõppekava üldse, Columbia Ülikoolis seevastu jäi kava peaaegu tervenisti kohustuslikuks.

Debattides "mida võtta, mida jätta" pole arutatud, milline on *hariduse* pedagoogiline ja intellektuaalne tähendus. Kas matemaatikat õpetada näiteks kui algoritmide hulka, s.t protseduuriliselt, või kontseptuaalselt? Kas kirjutamine (näiteks essee kokkupanemine) on oskus, kunst või teatava *kriitikavõime rakendamise*? Tendents redutseerida kirjutamist ainult oskuseks, asendada kriitika õppimine ainult tehniliste oskuste treeninguga on hakanud juba pärssima nende professorite vastupanu, kes seisavad intellekti kaitsel.

Haridus on kõige töömahukam "tööstus" kogu majandussfääris. Parimates ülikoolides (Oxford, Cambridge) on "üks-ühevastu" juhendamine jäänud pedagoogilise meetodi nurgakiviks. Massiline kõrgharidus on aga sellise meetodiga muidugi vastuolus.

Üks praegusaja moesõnu on *distantõpe*. Kui kirjutamist õpetatakse kui oskust, on distantõpe omal kohal. Kasulik on see näiteks tehniliste oskuste õpetamisel. Õppida aga kriitikat ja seda, kuidas eristada tähendusi, on palju raskem, see nõuab praktikat,

diskussioone, tihedat kontakti õppejõuga. Enesekindluse saavutamiseks peaksid tudengid omavahelgi suhtlema ja kritiseerima üksteise tulemusi. Eriti, kui teadmiste vastuvõtjast peaks hiljem saama teadmiste tootja. Seda ei saa teha vahemaa tagant, vaid ainult auditooriumis.

Paradoks on selles, et massilise kasutamise puhul kipub distantsõpe muutuma *asotsiaalseks* tegevuseks. Tudeng ei suhtle isiklikult, vaid reageerib "pakitud" materjalile. Töö "pakitud" materjaliga muidugi soosib korporatiivse ülikooli kontseptsiooni, kus õppija on tarbija, aga mitte tootja või looja, ning tema osaks jääb valida menüüst valmisteadmisi.

Arvestades positiivset, mida distantsõpe pakub, osutub kõige otstarbekamaks kasutada seda kui *täiendust* traditsioonilisele auditoorsele õppele. Seega viimane ilmselt ei kao. Ja ilmselt ei kao ka professorid. Ent kahtlemata muutub professorite töö üha avalikumaks, konkurentsitihedamaks ja raskemaks. Kas nad sellistes tingimustes on ikka suutelised ühtaegu ka akadeemilised kapitalistid olema?

8. TUDENG JA TÖÖTURG

Kõrghariduse akadeemiline missioon — toota ja edasi anda teadmisi aitamaks *ühiskonda ennast rikastada* — on praegusaja korporeeruvates ülikoolides kõrvale lükatud. Kõrghariduspoliitika toetab kutseõpet, mis on suunatud äri ja tööstuse vajadustele.

Iroonia on selles: mida spetsiaalsemad on teadmised, seda haavatavam on nende kandja tänases postindustriaalses majanduses, kus töökohtade kadumine ja tekkimine on äärmiselt kiire dünaamiline protsess.

Kohanemiseks kiirelt muutuva eluga oleks just eriti vajalik laiahaardeline ja üldine kõrgharidus. Firmed aga suruvad peale kitsast kutseõpet, garanteerides ahvatleva stabiilse finantstoetuse ning saades vastu hästitreenitud kaadri, kes ise on üha vähem vaba kutsealternatiividele edasises elus. Paradoksaalne on, et ka tudengid ise nõuavad oma õppemaksu eest kutsele orienteeritud *kitsaid* teadmisi, selleks et astuda lõpetamise järel konkurentsivõimelisena tööturule.

Vaatamata näivale otstarbekusele on kitsalt kutseõppele orienteerumine ülikoolides siiski vale tee. Õigem oleks valmistada noori ette eluks kaugema perspektiiviga kui tänased kitsad kutseoskused, kultiveerida teadmisi laias spektris ja kujundada õppimisvajadusest eluviisi. See, kes paremini mõistab majandust, teab, kui hapraks võib osutuda tänapäeval traditsiooniline karjäärikonceptsioon.

Kõrgharidus on saanud *normiks* tööturul. Kõrgharidus markerina säilitab oma väärtuse aga üksnes defitsiidi korral, siis, kui ta on haruldane. Kulub 50 aastat, enne kui kõrgharidus sai normiks. Ent normatiivsena taandus ta kohe üksnes miinimumnõudeks hariduse kandja turuväärtuse hindamisel. Tänapäevaks on juba doktorikraadist saamas norm.

Akadeemilise hariduse väärtus saaks taastatud, kui kitsendatakse sissepääsu ülikooli, valides välja parimad. Meritokraatne süsteem võiks olla lahendus. Prantsusmaal toimitaksegi nõnda: pärast kahte esimest aastat tudengid järjestatakse üle riigi paremusjärjestusse, ning esimesed saavad õiguse pääseda õppimist jätkama eliitülikoolidesse. Prantsusmaal süsteem töötab, sest seal pole erakõrgharidust. Segadus tekib era- ja riigiülikoolide skaalal. Eraülikoolid langetaksid kasumit taotledes kohe sissepääsulatti. Meritokraatse süsteemi juurutamisel on just ülikoolide privatiseerimine takistuseks.

Tehnoloogia areng on põhjustanud tootlikkuse dramaatilise suurenemise, mis vähendab nõudmist kvalifitseeritud tööjõu järele. Tööd on, aga töökohti pole.

Süsteemile, mis produtseerib massilist kõrge kvalifikatsiooni- ja tööjõudu korporatsioonidele, ennustatakse peatset lõppu. Vaid piiratud arv ülikooli jääb täitma funktsiooni toota kvalifitseeritud tööjõudu, ülejäänud peavad leidma uue kutsumuse, lahendamaks oma eksistentsiküsimust.

9. ADMINISTRATIIVSEST BÜROKRAATIAST

Akadeemiline kapitalism muudab võimusuhteid ülikoolis. Võim koondub administratsiooni kätte, kes oma pürgimustes üha vähem lähtub akadeemilistest eesmärkidest ning üha rohkem allub poliit-

tilistele ja ärilistele mõjutustele. Administratsiooni mantraks saab *edukus* ning missiooniks — *tööturg* ja *aktsiaturg*. Intellektuaalne missioon on jäämas ornamendiks.

Administratiivsed ametipostid kujunevad spetsiifiliseks karjääriredeliks akadeemilises elus. Kuigi rektorid, dekaanid ja prorektorid on alustanud oma karjääri õppejõududena, leiavad paljud neist, et võimalähedus pakub rohkem kui teoreemide tõestamine teadlasena. Mõned usuvad siiralt, et võimu omades suudavad nad paremini teenida ülikooli. Kui aga ainsaks tulevikumõtteks saab vaid järgmine kõrgem administratiivne post, kaob ühtsusetunne sellega, mida tähendab akadeemilisus. Administraator samastab end institutsiooniga ning ei lähe kaua, kui ta tunneb end seisvat eraldi sotsiaalsel hierarhiatasandil, kus õppejõud ning üliõpilased asuvad teispool rindejoont.

Halvim on vahest see, et kogu strateegiline info nihkub administraatorite kätte. Kuna kõike teavad vaid administraatorid, siis arvavad nad, et just nemad teavad ka seda, mis on õige ja parem. Võhiklikkus eelarve- ja rahaküsimustes võtab akadeemiliselt koosseisult üldse võimaluse kaasa rääkida korporatiivse ülikooli elulistest probleemides.

Kuni 1970. aastateni loeti akadeemilise personali võhiklikkust rahaasjades koguni eeliseks. Õppejõude säästeti sellisest "mustast" tööst nagu eelarve ja arvepidamine. Palgad aga olid läbi- paistvad ja neid ei salastatud. Korporatiivses ülikoolis on teisiti, raha muutub reguleerivaks mehhanismiks.

10. ÜLIKOOLIDE TULEVIKUST

Milliseks siis võib kujuneda ülikoolide saatus akadeemilise kapitalismi haardes? Majanduse globaliseerumine suureneb, riiklik finantseerimine väheneb ja kõrghariduse süsteem muutub üha ebakindlamaks. Ülikoolid keskenduvad madalama kraadihariduse andmisele, vaid valitutele jääb doktoriõpe. Teaduslik uurimistöö koondub eraülikoolidesse, kus tudengid maksavad kraadihariduse eest suurt õppemaksu. Need avalikud ülikoolid, kus kraadiõpe alles jääb, sisuliselt privatiseeritakse — pidades silmas õppemaksu. Teaduse riiklik finantseerimine väheneb ja kontsentreerub kom-

mertsteadusele prioriteetsetes valdkondades, ning need määrab tööstus. Turust "kaugel" asuvad valdkonnad kaotavad riikliku tähelepanu täiesti. Nii viisi ennustavad tulevikku Slaughter ja Leslie raamatus *Academic Capitalism*.

Riiklike ja eraülikoolide lähenemise võimalust kirjeldasin ma paar aastat tagasi ühes oma *Luubi* artiklis, kus soovitasin avalikule ülikoolile kahekihilise kõrghariduse mudelit — ilma õppemaksuta hariduse vundamendi kujundamist esimesel kihil ja maksulist erialaks ette valmistamist teisel kihil. Vundamendi loomine jääks klassikalise alusteadustele pühendunud ülikooli osa kompetentsi, erialaks valmistumise kiht võiks aga jääda avatuks akadeemilisele kapitalismile. Kuna valitsus plaanib riiklikke toetusi ka eraülikoolidele, siis nii viisi edasi liikudes polekski avalikul ja eral enam varsti vahet. Vahe tegemise kriteeriumiks jääks nüüd kvaliteet.

Ärile orienteerunud Ameerika näeb ülikooli kui kasumit tootvat ettevõtet. Parafraaseerides *drive-in* tüüpi klienditeenindust, kutsuvad Nelson ja Watt oma raamatus *Academic Keywords* uut ülikoolitüüpi "*Drive-thru U*: substantsita, ülikoolilinnakutraditsioonideta, intellektuaalse vaimuta. Sa teenid oma ainepunktid internetis, külastad õhtuti loenguid, mida peavad ärimed ja kooliõpetajad. Sulle ei esitata nõudmisi, sa ei pea mõtlema. Sa ostad oma kraadi ja saad ülikooli raamatupoest kaasa ülikooli embleemiga kohvikruusi. Sa saad üksnes tulevase ameti õpetust. Mitte midagi niisugust ei õpetata, mida hommepäev ei saaks rahaks teha. Sa ju maksad õpetuse eest ja sa ei taha midagi niisugust loengult saada, mida sa ei saaks kasutada."

LÕPETUSEKS

Pole alust arvata, et riiklikud toetused kõrgharidusele suureneksid. Ometi vaid see oleks lahendus.

Riikliku toetuse vajadus tuleneb ülikoolis toodetavate uute teadmiste iseloomust: enamasti on see avalik toode, kus intellektuaalse omandi küsimust ei saa fikseerida. Ükski eraettevõtte ei finantseeri ju tööd, kui omandiküsimus pole reguleeritud. Teine põhjus on seotud uute teadmistega, kus turumonopol on riigi käes — riigi julgeolek, keskkonnakaitse, sotsiaal- ja humani-

taarteadused. Kolmas põhjus tuleneb õppetöö funktsioonist, kus oluline on tulemuste levitamine, aga mitte intellektuaalne omand. Riikliku toetuse mõte tuleneb ka sellest, et õppe- ja teadustegevus ülikoolis täiendavad teineteist, nende sidumine tõstab vähemalt ühe komponendi kvaliteeti ja produktiivsust teise toetusel.

Kasule orienteeritud äri ohustab ülikooli avatust, muutes äri-dollarid nõnda vähem väärtuslikuks kui riigidollarid, millel oleksid altruistlikud eesmärgid. Mida kitsam on kanal, kust raha tuleb, seda rohkem on see raha eesmärgistatud. *Universitas*'e tegevust ja arengut aga ei saa suruda kitsalt eesmärgistatud raamidesse.

On ka teine oht: abielu korporatsioonidega ei pruugi üldsegi nii kindlaks osutada, kui arvatakse. Korporatsioonid finantseerivad meeleldi, kui ülikool on unikaalsete teadmiste looja mingis spetsiaalses valdkonnas. On aga kaks aspekti, mis räägivad *koostöö vastu*: esiteks see, et osa kontrollist töö üle tuleb loovutada väljapoole firmat, ning teiseks intellektuaalse omandi küsimus.

Teaduse olemus muutub, ta läheneb turule, on transdistsiplinaarne, transinstitutsionaalne, transnatsionaalne. Ülikoolidel läheb üha raskemaks tegelda tootele orienteeritud teadustööga vajalikul tasemel. Professorid, kes tahavad kapitalistideks saada, peaksidki minema tööstusesse, akadeemiline kapitalism tähendaks vaid eeliste otsimist: kaitset turu eest, subsidiume infrastruktuurile ja riskide elimineerimist (äriaga pankrotti sattunud akadeemikule jääb ju alles tema professoritool). Erasektor nimetaks riskita äri kõlvatuks konkurentsiks.

Ent akadeemilisteks kapitalistideks hakates ei riski professorid mitte üksnes pankrotiga, vaid ka ühiskonnalt saadud akadeemilise mandaadi kaotamisega, mis sidus akadeemilise vabaduse omakasupüüdmatusega.

Ohtlikud on kaks teineteist võimendavat *tagasisidet*, mis tulenevad akadeemilise kapitalismi olemusest. Ühe neist tekitab tendents jagada riigirahasid ülikoolis ümber tulusamate erialade kasuks. Kui valitsus nüüd toetust vähendab, saavad kannatada just tulusamad erialad, sest kellelt siis veel ära võtta? See aga sunnib viimaseid veelgi rohkem tulu tootmise poole pöörduma, mille tagajärjel kannatab õppeprotsess. Teiseks, kui riigitoetus kahaneb, muutub välisrahasid hankiv ülikool peagi *de facto* sõltumatuks

ehk eraettevõtteks. See aga sunnib poliitikuid hoopiski loobuma vaatest ülikoolile kui avalik-õiguslikule asutusele ja vähendama finantseerimist veelgi.

Sõltumatu riikliku toetuse asendamisel akadeemilise kapitalis- miga ei suuda ülikool säilitada teadustöö kõrget kvaliteeti. Kuna aga teadus ja õppetöö on tihedasti seotud, langeb ka õpetamise kvaliteet, eriti tehnoteaduste valdkonnas. Ent kuna just see vald- kond mõjutab oluliselt majanduskasvu, on oodata ka viimase lan- gust.

USA, Inglismaa ja Austraalia (Kanada mitte) on asunud vilje- lema akadeemilist kapitalismi kui teed, mis peaks viima rahvus- likule rikkusele. Siiski on esialgsete uuringute põhjal niisuguse poliitika tulemused kahesugused: rahvuslik koguprodukt on küll nendes riikides viimasel kümnendil mõnevõrra suurenenud, aga samas kõrgepalgaliste töökohtade arv näitab vähenemise tenden- si. Veel pole selge, mida niisugused suundumused hakkavad kokku tähendama.

Ja lõpetuseks: akadeemiline kapitalism mõjutab ülikooli kul- tuuri — hoidma kulutusi nii madalal kui võimalik. Alusuuringud, mis otsest kasu ei too, kannatavad. Üksnes majanduslike kritee- riumide kasutamine loob ettekujutuse *tööst kui kulutustest*, mitte aga *tööst kui väärtusest*, mida on vaja kasvatada.

Kirjandus

- Aronowitz, S. 2000. *The Knowledge Factory: Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*. Boston: Beacon Press
- Nelson, C., S. Watt 1999. *Academic Keywords: A Devil's Dictionary for Higher Education*. New York and London: Routledge
- Noll, R. G. 1997. *Challenges to Research Universities*. Washington D.C.: Brookings Institution Press
- Nowotny, H., P. Scott, M. Gibbons 2001. *Re-Thinking Science: Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press
- Readings, B. 1999. *The University in Ruins*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Ülikoolid akadeemilise kapitalismi tõmbetuules

Slaughter, S., L. L. Leslie 1997. *Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press

Ubar, Raimund 2000. Kihiline kõrgharidus: Riigülikoolide reformimisel tuleks õppida erakõrgkoolide kogemustest. — *Luup*, nr 6 (115), 17. aprill

RAIMUND-JOHANNES UBAR (sünd. 1941) on lõpetanud 1965 TPI, aastast 1971 on seal õppejõud (alates 1978 dotsent, alates 1987 professor). Aastast 1993 TTÜ arvutitehnika instituudi professor, Eesti TA akadeemik, tehnikadoktor (1986).

KOMMUNISTIDE OSAKAAL EESTI ELIIDIS DEMOKRAATIALE ÜLEMINEKU PERIOODIL

Jüri Ruus

SISSEJUHATUS

Endise eliidi ja uute võimukandjate vahekorra oleneb, milline demokraatia kehtestatakse pärast totalitaarriigi langemist. Ühest ühiskonnakorrast teise üle tulnud eliit tekitab küsimuse legitiimsusest, sest tihtipeale sõltub demokraatlik režiim eelmise režiimi ajal võimul olnud isikutest, mis võib poliitilise identiteedi uuendamist kas hõlbustada või takistada. Kui endine eliit võtab omaks demokraatlikud hoiakud, võib ta osutada ühiskonnale oluliseks ressursiks. Eestis oli ühiskonnas ja riigis toimunud transformatsioonides tähtis osa reformimeelsetel kommunistidel. Käesoleva artikli eesmärgiks on selgitada, kuidas on postkommunistlikus Eestis käsitletud muutuste tasakaalu ja juhtide järjepidevuse probleemi pärast taasiseseisvumist 1991. aastal. Nagu enamikus postkommunistlikes riikides, puudus ka Eestis peaaegu täiesti opositsiooniline eliit, mis võinuks võimupositsioonid üle võtta.

Antud uurimus on osa suuremast uurimistööst "Eliit Balti riikides", mida juhatab prof. A. Steen Oslo ülikoolist. Siinkohal avaldan tänu R. Taageperale, V. Pettaile, J. Tammele, J. Tammarule, P. Kenkmannile ning H. Ruusingule kommentaaride, märkuste ja lisainformatsiooni eest.

Eriti neis maades, kus režiimi muutus langes kokku iseseisvumiga, sai endise eliidi staatus üsna tundlikuks teemaks. Sageli on endised kommunistlikud juhid ja režiimi toetajad pidanud heaks rahva poolehoidu võitmise vahendiks natsionalismi.

Eliidi muutumist võib seega vaadelda kui "juurdevoolu" uuele ühiskonnakorrale. Teisena tuleb aga tähele panna "äravoolu" varasematelt juhtpositsioonidelt, millega on seotud küsimus, kas eelmise korra poliitilised liidrid saavutavad või säilitavad tähtsaid positsioone ka uue korra ajal, ja kui, siis millistes valdkondades. Küsin niisiis kõigepealt, mil määral on ministrite kabinetti, parlamenti ja muudesse riiklikesse institutsioonidesse kaasatud juhtivtegelased olnud seotud endise režiimiga. Seejärel võtan vaatluse alla "äravoolu" varasematelt juhtpositsioonidelt nagu näiteks Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK). Teiseks küsimuseks on seega, kas ja kuidas vana korra juhtivad poliitikategelased säilitavad/saavutavad tähtsaid positsioone ka uue korra ajal.¹

Vastav erialane kirjandus keskendub peamiselt "juurdevoolu" küsimustele ja pakub vastukäivaid lahendusi. Mõned empiirilised käsitlused postkommunistliku Venemaa eliidist on rõhutanud endise nomenklatuuri järjepidevust elitaarsetel positsioonidel uue korra poliitikas ja majanduses (Kryshtanovskaya 1995; Kryshtanovskaya, White 1996). Teised jälle on niisuguseid käsitlusi kritiseerinud nomenklatuurisüsteemi hierarhiliste aspektide ületähtsustamise pärast ja võimueliidi järjepidevusega liialdamise pärast (Lane, Ross 1998), väites, et nomenklatuur pole kunagi moodustanud monoliitset klassi, ning tuues tõenduseks asjaolu, et pärast kommunismi langemist on Venemaa ladvik suuresti muutunud, sest intelligents sai võimaluse muuta oma vaimsed võimed poliitiliseks positsiooniks ja majanduslikuks võimuks. Ivan ja Szonja Szelenyi (1995) leidsid samasuguse tegutsemismalli Ungarist, kus "keskastme" ja "alamaristokraatlikud" režiimi pooldajad (Baylis 1994) ning eriti intelligents nägid riigikorra muutu-

¹Selline oli olukord ka enamikus postkommunistlikes riikides väljaspool Nõukogude Liitu. Uusi Kesk- ja Ida-Euroopa institutsioone pidid hakkama juhtima ja nendes otsuseid vastu võtma kommunistliku süsteemi kasvandikud (Elster 1997).

mises võimalust teha karjääri. Postkommunistlikes Baltimaades pole poliitilise eliidi ja nende vanemate kõrge haridustase siiski vastavuses nõukogudeaegse kvoodisüsteemiga ning kõneleb haritlaste hulgas valitsevast ühiskondliku edasipüüdlikkuse vajadusest — ka riigikorra muutumise järel (Steen 1997). Võimule saanud “uustulnukad” olid ambitsioonikad kõrgharidusega noored mehed, kes EKP ja komsomoliorganisatsiooni liikmetena olid karjääriredelil astunud alles esimesi samme. Nad polnud veel jõudnud nomenklatuuriga liituda, ehkki olid režiimiga seotud ja talle ustavad kas idealistlikel või oportunistlikel kaalutlustel.

Pareto (1963) klassikalised teesid eliidi liikumise kohta mööda “ringjoont” tänu koorekihi hulgas valitsevale konkurentsile käsitlevad eliidi püüdlusi ühiskonnakorra muutuse peamise põhjustajana. Kuid Venemaal ega Ida-Euroopas ei kannustanud üleminekut demokraatialle üldiselt tagant välis- või alternatiivne koorekiht. Suurel määral oli režiimi muutmise algatajaks ja toetajaks just olemasolev eliit, millega loodi spetsiaalsed tingimused uue valitseva ladviku tekkeks. Pidades silmas postkommunistliku Poola kogemusi, eristavad Wasilewski ja Wnuk-Lipinski (1995) koorekihi tsirkulatsiooni (muutust) ja reproduktsiooni (järjepidevust). Teesil eliidi reproduktsioonist on autorite arvates palju ühist Bourdieu (1986) ideega poliitilise kapitali konversioonist ning Hankiss (1990) on esitanud seda kui vana eliidi ümberkujundamise vahendit vastutustundlikeks kapitalistideks, kes on uuest režiimist tõesti huvitatud. Rahumeelne üleminek oli endistele võimuritele kinnituseks, et poliitilist kapitali saab muuta majanduslikuks kapitaliks ja sotsiaalseks staatuseks.

Viise, kuidas eliidi positsioon muutub ühe režiimi asendumisel teisega, võib määratleda järgnevalt:

- 1) “Horisontaalne järjepidevus” on situatsioon, kus vana poliitiline eliit võtab poliitikas üle olulised positsioonid. Seega jätkavad endised võimulolijad nüüdki võimupositsioonidel, kuid uutes institutsioonides, säilitades oma poliitilise staatuse.
- 2) “Staatuse järjepidevus”, kus endine poliitiline eliit lahku poliitikast, kuid säilitab oma sotsiaalse staatuse, asudes mõjukatele positsioonidele äritegevuses, erameedias ja teistes uutes valdkondades.

3) "Vertikaalne järjepidavus", mille puhul eliidi alamad kihid tõusevad uutele juhtpositsioonidele poliitikas, halduses ja majanduses. Kriitilise tähtsusega on siinjuures nende varasem koht karjääriredelil: suhteliselt kõrge positsioon toob kasu tutvustevõrgu näol, kuid ka ohu langeda kriitika objektiks. Näiteks annab kommunistliku partei lihtliikme staatus vähem poliitilist kapitali, kuid ühtlasi ka vähem võimalusi olla süüdistatud seotuses vana režiimiga. Nooremad parteiliikmed, kes ei kuulunud nomenklatuuri hulka, kuigi püüdesid neile positsioonidele, võivad uues korras näha võimalust hiigelhüppeks uue eliidi ridadesse (Wasilewski, Wnuk-Lipinski 1995). Eliidi muutumine vana generatsiooni asendumise teel uuega hõlmab tõenäoliselt üsna palju isikutevahelisi kontakte. Võib arvata, et vertikaalne mobiilsus oli eriti oluline Eestis, kus eliidi muutumisega kaasnes võitlus iseseisvuse eest ja venelaste ning rahvuskaaslastest kollaboratsioonistide väljatõrjumiseks võimupositsioonidelt.

4) Järjepidevuse vastand — "eliidi vahetumine" — viitab ühe eliidi asendumisele teisega. Revolutsioonilised muutused on tavaliselt seotud poliitilise juhtkonna täieliku vahetumisega. Selle näideteks on Prantsuse ja Vene revolutsioon, samuti natside tõus võimule 1933. a Saksamaal. Erinevalt nendest rajaneb "kokkulepetel põhinev üleminek", nagu toimus näiteks Hispaanias ja Portugalis, niihästi muudatustel kui ka vana ja uue eliidi vahelistel kompromissidel. Kui uus eliit, mis oli autoritaarsel ajajärgul olnud opositsioonis, võttis poliitilise võimu enda kätte, loobus endine ladvik sellest, säilitades see-eest oma kõrge staatuse muudes sektoreis (O'Donnell, Schmitter 1986). Kui alternatiivne eliit ja opositsioonigrupid puuduvad, nagu näiteks leninlike põhimõtete järgi ülesehitatud totalitaarriikides (Zhang 1994), siis võib arvata, et endise režiimi pooldajate positsioon jääb tugevaks ka siis, kui riigikord muutub. Pluralistlikule demokraatialle üleminek soosib eliidi järjepidevust, kuna revolutsioonilised murrangud seal, kus võimu haarab ideoloogiliselt ühtne eliit, esindavad selgel kujul nn nullsituatsiooni, kus "võitjad võtavad kõik". Higley (1989) väidab, et niisugune ideoloogiliselt ühtne eliit ei sobi kokku demokraatliku valitsemisega, sest pluralistlik demokraatia püsib üksnes "üksmeelselt tervikut moodustava" ladviku omavahelise konkurentsi korral.

Üheks Ida-Euroopas ja Venemaal aset leidnud poliitiliste muudatuste tõukejõuks oli lootus, et Lääne demokraatlike institutsioonide kopeerimine viib majanduslikule küllusele. Majandus- ja turureformid jäävad alati eliidi huviorbiiti. Mõned analüütikud on lääneriikide poliitilise ja majandusliku arengu mudeleile tuginedes väitnud, et uue keskklassi loomine on majandusliku kasvu ja demokraatliku stabiilsuse seisukohalt kriitilise tähtsusega (Kitchelt 1992). Suuremale osale postkommunistlikule maailmale on aga turumajanduse protestantliku eetikaga kaasnev suur ja oma majandustehinguid stabiilseis institutsioonides sooritav keskklass veel üsna kauge tulevikumuusika.

Eestit on kirjeldatud kui majanduslikult edukat riiki (nt *Financial Times*, 24. II 1998). Üleminek turumajandusele kulges siin kiiremini ja ka majanduse kasvutempo oli kiirem kui teistes Ida-Euroopa riikides. Et ettevõtlus kui majandustegevuse sotsiaalne alustugi on majanduse kasvuks hädavajalik, on pärast turumehhanismile üleminekut tähtsas rollis innovatiivne eliit. See, kuidas "vana" eliit, mis varem valdas poliitilist kapitali ning millele ikka veel kuulub suur osa sotsiaalsest kapitalist kompetentsi ja tutvuste näol, muundab need kapitali esinemisvormid turukapitaliks, on majanduse eduks tõenäoliselt oluline. Postkommunistlikes riikides tundub "majanduse juhtimine" ülaltpoolt teostatavam siis, kui eliit on koostööaldis ja aktsepteerib reformimeelseid liidreid, kes on olnud seotud varasema režiimiga.

Artikli järgnevates osades antakse kõigepealt ülevaade nomenklatuursest süsteemist, kaasa arvatud EKP nõukogudeaegsed liidrid, ja üleminekuliikumise tekkimise taga olnud reformimeelsetest kommunistidest — Rahvarindest. Teiseks analüüsitakse endiste kommunistide osa nõukogude perioodile järgnenud parlamentides (Riigikogus) ja ministrite kabinetides. Kolmandaks antakse detailne ülevaade 1994. a ja 1997. a uue valitseva eliidi taustast, hõlmates poliitilist, haldus-, äri- ja muid ladvikuid. Neljandaks vaatlen EKP KK liikmete teenistuskäiku pärast riigikorra muutumist. Viimases osas arutlen järjepidevuse ja muutumise kategooriate üle ning vaatlen nende tähendust demokraatia ja majanduse arengule. Seega analüüsitakse kolmes esimeses osas uusi eliite "juurdetuleku" seisukohalt (s.t kust nad pärinevad) ning neljas osa vaatleb tänapäeva eliiti "äravoolu" perspektiivist (s.t kui-

das on varasem eliit lõpetanud). Kasutan kolme andmekogumit: liikmete angažeerimine 1991. aastale järgnenud parlamentidesse ja valitsuskabinetidesse; struktureeritud intervjuud 1994. a ja 1997. a poliitilise ja muu eliidiga; ja kolmel viimasel EKP kongressil (s.o 1986, 1990 ja 1991) valitud Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee liikmete analüüs rühmiti. Andmed pärinevad arhiividest, intervjuudest, avaldatud dokumentidest ja muudest allikatest. Antud uurimus on osa suuremast uurimistööst "Eliit Balti riikides", mida juhatab prof. A. Steen Oslo ülikoolist. Siinkohal avaldan tänu R. Taageperale, V. Pettaile, J. Tammele, J. Tammarule, P. Kenkmannile ning H. Ruusingule kommentaaride, märkuste ja lisainformatsiooni eest.

NÕUKOGUDE PERIOOD: PARTEILINE NOMENKLATUUR JA SELLE LIIKMESKOND

Nõukogude nomenklatuurset eliiti saab defineerida temale omase institutsionaalse iseloomu järgi. Juhtivate ametikohtade nimekirja koostas NLKP Keskkomitee ja neile võtmepositsioonidele määramiseks pidi olema partei juhtorganite nõusolek. Tippnomenklatuur koosnes niisiis isikutest, kes olid saanud oma ametikoha kas Poliitbüroo või NLKP Keskkomitee heakskiidul.

Hoolimata tippnomenklatuuri eri positsioonide hulgast oli nõukogude eliit oma olemuselt ühtne. Tervikuna võib teda nimetada parteiriigi eliidiks, mis oli monoliitne selles mõttes, et kõik ta liikmed olid kommunistid, kelle kohalemääramine toimus parteiladviku heakskiidul ja kes pidid olema marksistlik-leninliku ideoloogia kandjad. 1921. aastast alates, pärast VK(b)P X kongressi, olid keelatud igasugune teisitimõtlemine ja parteisiseseid fraktsioonid.²

Nõukogude eliidi struktuurist saab ettekujutuse, kui analüüsida EKP KK liikmeskonda. Alati kuulusid selle hulka järgmised rühmad: ENSV juhtkond (Keskkomitee büroo ja sekretariaat, mis

²Nõukogude nomenklatuuri privileegidest ülevaate saamiseks vt Voslensky 1984. Vaidlus selle üle, kas nõukogude süsteemis moodustasid juhid ühtse grupi või eksisteerisid mingil määral eraldi võimubaasid, kestab tänase päevani.

kujutasid endast seadusandlikku võimu); EKP Keskkomitee aparaadi juhid (tegelik täitevvõim); EKP regionaalsete komiteede juhid; ENSV ministrid; Eestis viibivate N. Liidu relvajõudude juhid; kohalike täitevkomiteede juhid, ametiühinguliidrid ning noorsoo-organisatsioonide ja loominguliste liitude juhid. Formaalselt kuulus EKP Keskkomiteesse ja Ülemnõukokku ka töölisi, kolhoosnikuid, insenere ja teadlasi, ent see tavainimeste rühm oli peamiselt dekoratiivse tähtsusega.

Kõrgetele kohtadele kandideerijailt nõuti, et neil oleks Nõukogude Liidu eri piirkondades töötamise kogemus. Nomenklatuuri kuuluja traditsiooniline teenistuskäik sisaldas järgmisi etappe: õppimine mõnes üleliidulises või kohalikus parteikoolis; töö mõnes piirkondlikus komsomoli-, majandus- või parteiorganisatsioonis; aasta või kaks kestev tööülesande täitmine Moskvas NLKP Keskkomitees; seejärel naasmine provintsi kõrgemale ametikohale, tavaliselt kohaliku kompartei keskkomitee esimese sekretärina. Selline oli "kaadrite kujundamise" vankumatu printsiip.

Nõukogude nomenklatuuri liikmete jaoks oli olemas laialdane ja keerukas privileegide süsteem, mille tingis majanduses valitsev defitsiit. Lääne mõistes polnud nomenklatuuri hulka kuulujad rikkad, kuid nende elustandard erines tavainimeste omast kardinaalselt. Neil oli ligipääs eripoodidele ja -haiglatele, nad elasid moodsates majades ja nautisid suuremaid mugavusi.

Kommunistide koha ja rolli täpsemaks määratlemiseks üleminekuaja institutsioonides tuleb teha vähemalt mõni märkus tavainimeste kuulumise kohta NLKPsse. Praeguse aja aktiivseim vanusegrupp, 50-aastased ja nooremad, on sündinud ning kasvanud nõukogude totalitaarse režiimi ja posttotalitaarsel ajajärgul. Neil tuli kohaneda valitsevate oludega. Saavutada kõrget ühiskondlikku positsiooni kunstis, meditsiinis või humanitaaraladel oli raske, olemata partei liige. Juhtivate ametikohtade puhul oli parteiline kuuluvus aga lausa otsustava tähtsusega. Parteitu võis saada küll kooliõpetajaks, ent koolidirektori toolile jõudmiseks vajanuks ta tõenäoliselt partei liikmepiletit. Samal viisil nõudis liikmepileti olemasolu tavaliselt ülikooli kateedrijuhataja, tehasedirektori, kolhoosiesimehe, ametiühingu esimehe jne ametikoht.

NLKP põhikiri ütles: "Liikmeks võib saada iga Nõukogude kodanik, kes aktsepteerib Partei programmi ja sisekorraeskirju,

võtab aktiivselt osa kommunistlikust ülesehitustööst, töötab mõnes partei-allorganisatsioonis, viib ellu Partei otsuseid ja maksab liikmemaksu." Tegelikult polnud partei liikmeks saamine üldse nii lihtne, kui sellest vormelist võib paista. NLKP liikmeid valiti hoolikalt spetsiaalsete protseduuride järel ja nad moodustasid baasi, mille põhjal kujunes valitsev eliit. Initsiatiiv kippus olema kohalike partei- ja komsomolijuhtide käes, kes inimese koopteerisid, mitte ei tegutsenud inimene ise, ajendatuna soovist partei liikmeks saada. Tulevane liige võis küll püüda tõmmata endale kohalike parteitegelaste tähelepanu, korraldades nii viisi enda värbamist. Ent lõppkokkuvõttes tegid vastava otsuse ikkagi kohalikud parteijuhid. Ja isegi siis hõlmas liikmeks saamise protsess keerukat avalduse esitamise protseduuri, mille käigus konsulteeriti ka avalduse esitaja töökoha parteirakukese juhtidega. Protседuur eeldas hulga dokumentide täitmist, nende arutelu ja hääletamist mitmes parteiorganis, kusjuures igas etapis kontrolliti asjaolud mitmeid kordi üle.

Tabel 1
Kommunistlikud parteid Balti riikides

	Leedu	Läti	Eesti
Parteilasi (1989)	209 510	184 182	111 799
1000 täiskasvanud elaniku kohta	78	92	98
Põhirahvusest	71%	?	50%
Venelasi	17%	?	39%
Poolakaid	4%	?	-
Juute	1%	?	1%
Muid	7%	?	10%

Allikas: Titma 1994: 33.

Läti KP rahvusliku koosseisu kohta andmed puuduvad.

Oleks vale väita, nagu poleks parteilased oma mitteparteilistest kaasmaalastest millegi poolest oluliselt eristunud. Neid vaadeldi kui eesrindlikumat ja poliitiliselt teadlikumat elanikkonna kihti, kes kuulusid ühiskondlik-poliitilise organisatsiooni "kõrgeimasse vormi", mida iseloomustas ideoloogiline ja organisatsiooniline

ühtsus ning kõrge distsipliin. Need omadused koos kuvandiga parteist kui "karastatud ja ustavast võitlussalgast" viitasid erinevusele parteiliikmete ja masside vahel. Kuigi NLKPsse kuulus liikme või liikmekandidaadina umbkaudu 19 miljonit inimest, moodustasid nad vähem kui 7% Nõukogude Liidu täiskasvanud elanikkonnast. Eestis oli 1981. aastaks NLKPs 5,5% elanikkonnast (Harasymiv 1984), mis oli Baltikumi kõrgeim suhtarv. Siiski oli see väike osa kõigist potentsiaalsetest liikmetest, kui rõhutada partei liikmete keerulist selekteerimist. 1970. a olid umbes pooled (52%) liikmetest eestlased, mis on kõrgem Läti vastavast näitajast, kuid oluliselt madalam Leedu omast (Misiunas, Taagepera 1993). Enamikku NLKP lihtliikmetest ei saa pidada endise tippeliidi hulka kuulunuks, ent hoolikalt valituina tegutsesid nad süsteemi ideoloogiliste toetajatena. Peale selle oli partei liikmeks olek eduka karjääri eeltingimus. Seotus nõukogude korraga avaldus mitmesugustes vormides ning seda võib vaadelda kui seoste kontiinumit, kus parteiline kuuluvus tähendas tegelemist mingi konkreetse tegevusvaldkonnaga, aitamaks säilitada nõukogude võimu (Rivera 2000). Niisiis saab partei lihtliikmeks olekut käsitada kui üht režiimi toetamise vormi, samal ajal kui nomenklatuuri hulka kuulumine tähendas otsest režiimi teostamist.

ENDISTE KOMMUNISTIDE OSA EESTI RIIGIKOGUS

Poliitilise ülemineku esimene periood Eestis oli omamoodi poolparlamentarismi ajajärk, kus rahva tahte legitiimseks väljenduseks olemise õigust taotles kaks konkureerivat "parlament" — reformimeelne Ülemnõukogu ja iseseisvust pooldav alternatiivne Eesti Kongress.³ See kahe parlamendi heitlus oli vajalik selleks, et institutsionaliseerida uusi võimubaase vanale ja uuele eliidile. Esimene valimisvoor Ülemnõukokku 1990. a märtsis ei olnud klassikalises liberaal-demokraatlikus tähenduses vaba. Teda

³Eesti Kongressi loomise tähtsaks jooneks oli see, et ta esindas nii II maailmasõja eelse Eesti Vabariigi kodanikke kui ka nende järglasi kodu- ja välismaal, jättes valimisõigusetähtsuse nõukogudeaegsed sisserännanud.

kammitsevad kommunistlikud institutsioonid ja tegutsemisviisid. Näiteks toimusid Ülemnõukogu valimised tingimustes, kus endiselt olid Eestis kohal KGB ja Nõukogude Armeed, toimus tsentraliseeritud juhitav käsumajandus, piiratud olid sõnavabadus ja välissõidud. Samad tingimused varjutasid Eesti Kongressi valimisi 24. veebruaril 1990.

Halvenev majanduslik ja sotsiaalne olukord tõstasid küsimuse kommunistliku korra legitiimsusest ning Eestimaa Rahvarinne võitis valimised, kuid 42 kohaga 105-st ei saavutanud siiski absoluutset enamust parlamendis. Reformimeelsed kommunistid, kes nüüd esinesid "Vaba Eesti" nime all,⁴ ja nende liitlased maa-rajoonidest said ühtekokku 29 kohta.

1990. a valitud ENSV XII Ülemnõukogu 105 liikmest olid 69 EKP liikmed ja viis oli varem kuulunud Nõukogude tippnomenklatuuri hulka. Arnold Rüütel, kes oli olnud EKP KK büroo liige, jäi Ülemnõukogu etteotsa ja Rahvarinde liider Edgar Savisaar sai valitsuse juhiks. Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ametikoht oli olnud *perestroika* alguses küllaltki vähese võimuga, ent muutunud pärast 1988. aastat tähtsamaks. Pärast 1990. a märtsivalimisi sai Ülemnõukogu Presiidiumi esimehest kõige kõrgemal positsioonil olev ja tähtsaim riigiametnik Eestis.

Paljudes teisteski postsovetlikes riikides etendasid endistest kommunistidest ametnikud tähtsat rolli suuremal osal 1990. aastatest. Näiteks Boris Jeltsin Venemaal, Leonid Kravtšuk Ukrainas, Anatolijs Gorbunovs Lätis ja Algirdas Brazauskas Leedus. Eestis oli Arnold Rüütel unikaalne selle poolest, et oli püsinud Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe kohal 1983. aastast peale. Aastail 1995–1999 oli ta Eesti parlamendi aseesimees, Eesti Maarahva Erakonna esimees ja Balti Assamblee⁵ aseesimees. 1995. a märtsis toimunud parlamendivalimistel oli Rüütel kogunud kõige rohkem hääli. Siis kandideeris ta Maarahva ja Koonderakonna ühise valimisliidu kandidaadina, mis võitis valimistel, saades 31,1% häältest. Ent viimastel üldvalimistel 1999. a sai Maarahva Erakond kõigest 7,3% häältest (kuues koht). Rüütlile antud häälte

⁴Ka Taagepera (Misiunas, Taagepera 1993: 176) käsitleb seda gruppi reformimeelsete kommunistidena.

⁵Kolme Balti riigi parlamentidevahelise koostöö organisatsioon.

arv oli suuruselt teine, ta sai 10,5% erakonna valijate nimekirja häältest. 1992. a presidendivalimiste esimeses voorus, mis peeti samaaegselt parlamendivalimistega, kogus Rüütel 41%, Lennart Meri 29,5%, Rein Taagepera 23,3% ja Lagle Parek 4,2% häältest. Paljude lihtsate eestlaste suureks meelepahaks ignoreeris parlament asjaolu, et Rüütel võitnuks ka rahvahääletuse teise vooru, ning valis presidendiks Meri.

Põhiseaduse järgi on 101-liikmelisel parlamendil kolm võimalust valida president kahe kolmandiku häälteenamusega, enne kui see ülesanne läheb 374-pealise valimiskogu kätte. 1996. a septembri presidendivalimistel tuli valida kahe juhtiva kandidaadi, Meri ja Rüütli vahel, pärast seda kui kolm uut kandidaati olid varasemas hääletusvoorus välja langenud. Meri oli taas võidukas. Septembris toetas EMORi arvamusküsitluses 56% küsitletutest Merd ja 18% Rüütli. Viiendal katsel valida riigile president hääletas 196 kohalike volikogude esindajat ja parlamendiliiget Meri poolt, niisii 8 häält rohkem, kui oli nõutav lihthääleteenamuseks spetsiaalselt selleks otstarbeks kokku kutsutud valimiskogult. Rüütel sai lõppvoorus 124 häält, 44 hääletanut jäi erapooletuks ja kuus bülletàäni oli rikutud.

21. septembril 2001 valis valimiskogu Rüütli Eesti teiseks postkommunistlikuks presidendiks. Rüütel võitis teises voorus Riigikogu esimehe Toomas Savi ees, kes kuulub parempoolsesse reformierakonda, pärast seda kui varasem hääletusvoor polnud ühelegi neljast kandidaadist andnud häälteenamust. Endine tippkommunist Rüütel, kes nüüd juhib Eestit teel Euroopa Liitu ja NATOsse, võitis 186 häälega, mis on kaks häält rohkem, kui valimisvõiduks oli tarvis. Valimiskogus (101 parlamendiliiget + 266 kohalike volikogude esindajat) oli võiduks vajalik vaid lihthääleteenamus. Selle selgitamine, kuidas Rüütel suutis muutada kommunistliku Eesti valitseva nomenklatuuri kolmandast mehest iseseisva Eesti postkommunistliku hierarhia juhtfiguuriks ja lõpuks taasiseseisvunud Eesti teiseks riigipeaks, vääriks eraldi uurimust, ent olgu siinkohal mainitud mõningad aspektid. Märkimisväärne on, kuidas Rüütel toetas suurema autonoomia andmist Eestile siis, kui teised enne 1985. aastat ametis olnud vanameelsed liidrid muutustele vastu seisisid, ja kuidas ta suutis distantseeruda pakilistest majandusprobleemidest. Rüütel on karismaatiline ja

kehastab ilmselt tüüpilisi eestlasele iseloomulikke rahvuslike jooni — tasakaalukust, rahulikkust, vaoshoitust. Kahtlemata on tema isiklikul sarmil oluline osa tema jätkuva populaarsuse tagamisel.

Mõningaid endisi parteiliikmeid leidis ka nn protestiparlamendi, Eesti Kongressi ridades. Aastatel 1990–1991 tegutses Eesti Kongress alternatiivina Ülemnõukogule, olles tunnustatud eestlaste poolt legitiimsemaks kui Ülemnõukogu, mille liikmeid lisaks põliseestlastele valisid niihästi sisserännanutest alalised elanikud kui ka N. Liidu sõjaväelased. Eesti Kongressi said 24. veebruaril 1990 valida need, kes enne 16. juunit 1940 olid olnud Eesti Vabariigi kodanikud, samuti nende järglased. 1300 kandidaati, kes konkureerisid 464 kohale, esindasid kõiki Eesti poliitilisi liikumisi, sealhulgas ka kohalikke EKP funktsionääre. Peamiste võitjate hulgas olid Eestimaa Rahvarinne (ERR) 107 kohaga, Eesti Muinsuskaitse Selts (EMKS) 104, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) 70 ja Eestimaa Kommunistlik Partei 39 kohaga, aga oli ka palju sõltumatuid kandidaate ja topeltkuuluvusega isikuid. 11.–12. märtsil 1990 pidas Eesti Kongress oma esimese istungi, valides 78-liikmelise Eesti Komitee (Kongressi alalise esindusorgani). Samuti kritiseeris Kongress EKP võtmefiguure, nõudes, et pärast Ülemnõukogu valimisi märtsis liituksid viimased Eesti Kongressiga, moodustamaks ühist organit, kes hakkaks pidama iseseisvumisläbirääkimisi Moskvaga. Kongress jäi kindlameelseks selles, et iseseisvumisüritust ei tohi lasta õhnestada või viimasel hetkel nurjata olemasolevate nõukogude struktuuri- de kaudu tegutsevate vaenulike jõudude poolt.

Suuremal osal aastaist 1990–1991 polnud Eesti Kongressil kuigi palju reaalselt võimu. Siiski toimis ta parempoolse opositsiooni tähtsa katusinstitutsioonina Rahvarinde poolt kontrollitavale valitsusele. Kongress oli oluline eneseteostuse võimalus nn alternatiivsele eliidile. Tema roll tugevnes augustis-septembris 1991, kui Ülemnõukogu ja Eesti Kongress moodustasid Eestile uue põhiseaduse kavandamiseks ühise 60-liikmelise assamblee, kuhu kumbki saatis 30 esindajat.

Nii 78-liikmelises Eesti Komitees kui ka 60-liikmelises Põhiseaduse Assamblees oli küllaltki suur hulk endisi kommuniste. Eesti Kongressi 13 endise parteilase hulgas oli üks nõukogude nomenklatuuri esindaja — Edgar Savisaar, kes varem oli olnud

ENSV Plaanikomitee esimees. Põhiseaduse Assamblees oli 25, seega ligikaudu 1/3 endisi partei lihtliikmeid (aga ka Arnold Rüütel). Niisiis esindasid Põhiseaduse Assamblee ja tema kavandatav põhiseadus põhimõttelist kompromissi endiste kommunistide ja uue eliidi vahel.

1995. a märtsis peetud parlamendivalimised näitasid rahva rahulolematust sellega, kuidas parempoolsed valitsused teostasid majanduslikke ja poliitilisi reforme. Koonderakonna ja Maaliidu valimisliit kogus suurima arvu hääli — 32,1%, mis andis neile uues riigikogus 41 kohta. Võitjad lubasid, et jätkavad olulisi majandusreformi, kuid pööravad enam tähelepanu sotsiaalsetele dimensioonidele ja põllumajandusele (*The Baltic Independent*, 10.–15. III 1995). Üks seletusi nihkumisele poliitilise tsentri poole võiks olla riigikogu koosseis: 59% endisi kommuniste, neist üks endisse tippnomenklatuuri kuulunu. Võrreldes riigikogu eelmise koosseisuga oli see oluline muudatus. 1992. a valitud parlamendi 101 liikme hulgas oli ainult 35 protsendil olnud kommunistliku partei taust (Titma 1994). Sedamööda kuidas aeg edasi läheb, tundub Eesti valijaskond muutuvat endiste kommunistide suhtes järjest tolerantsemaks. Eks aeg parandab haavad, ning väikese riigi peamiselt etnilisel pinnal lõhestunud ühiskonna jaoks võib minevikust ülesaamine olla jõudude koondamisel otsustava tähtsusega.

Praegusest, 1999. a valitud riigikogust on kõigest 17 liiget väitnud endal olevat kommunistliku tausta.⁶ Sellest võib järelda, et nn horisontaalne järjepidevus pole Eesti poliitikas kunagi, kui mõningad erandid välja arvata, silmapaistval kohal olnud. Pärast lühikest eliidi suure muutumise perioodi iseseisvumisjärgses riigikogus osutus nn vertikaalne kontinuiteet olevat mõnda aega tavaline. Viimase riigikogu koosseisu põhjal aga võib täheldada, et poliitiliste generatsioonide hulgas on toimunud oluline nihe.

⁶Riigikogu infoosakonna juhataja Helle Ruusingu sõnul tuleks and numbrit korrutada kahega, sest parteilise kuuluvuse määratlemisel tuuakse esile ainult praegune kuuluvus.

ENDISTE KOMMUNISTIDE OSA
VALITSUSKABINETTIDES

Järgnev tabel annab ülevaate endiste kommunistide suhtarvust erinevates valitsuskabinetides.

Tabel 2

Endised EKP liikmed Eesti Vabariigi valitsustes

Aasta	Valitsus	Ministri- kohti	Isikuid Neist endisi kommuniste	Protsent	Teadmata	
1990	Savisaar	21	23	16	78%	0
1992	Vähi I	21	25	16	76%	3
1992	Laar I	15	28	5	18%	4
1994	Tarand	15	15	3	20%	1
1995	Vähi II	15	16	11	70%	1
1995	Vähi III	15	15	11	73%	1
1996	Vähi IV	15	15	10	66%	2
1997	Siimann	15	18	10	55%	3
1999	Laar II	15	17	5	29%	0
2002	Kallas	14	14	6	43%	1

Lahtrisse "Teadmata" on paigutatud isikud, kelle kuulumist või mittekuulumist EKPsse pole võimalik avalike allikate põhjal kindlaks teha.

Allikad: Kes... 1992; Keda... 1993; Keda... 1995; Kes... 2000.

Edgar Savisaare valitsuses, mis moodustati 1990. a aprillis pärast Ülemnõukogu valimisi, ei olnud radikaalseid rahvuslasi. Savisaare valitsuses oli kokku 23 ministrit (21 portfelli), kellest 13 olid endised kommunistid. Kolm neist kuulus kommunistlikku parteisse veel valitsuse moodustamise ajalgi. Justiitsminister Jüri Raidla oli endise EKP Pärnu rajoonikomitee I sekretärina kuulunud nomenklatuuri hulka.

Savisaare omale järgnev valitsus pidi püsima seni, kuni võetakse vastu uus põhiseadus ja peetakse uued valimised. Uueks peaministriks sai endine transpordiminister Tiit Vähi. Tavalise majandusjuhina riigi bürokraatlikus süsteemis oli ka Vähi varem kuulunud EKP keskastme tegelaste ridadesse. Tema moodustatud 21 portfelliga keskealistest isikutest koosneva valitsuska-

bineti kokku 25 ministrist olid 19 endised kommunistid (76%), kellest ükski polnud kuulunud nõukogude tippnomenklatuuri. Vähi ametisoleku üheksa kuu suureks saavutuseks oli oma valuuta, kauaoodatud Eesti krooni kasutuselevõtt. Muidu töötas Vähi valitsus kompetentselt, kuigi esines süüdistusi, nagu lokanuks tema nõukogudeaegsete sõprade hulgas, kes olid samuti endised riiklike ettevõtete juhid, korruptsioon ja spontaanne erastamine ehk endale "ärastamine".

Kolmas valitsuskabinet moodustati pärast 1992. a septembris toimunud Riigikogu valimisi. Siin polnud endine nomenklatuur peaaegu üldse esindatud. Kabinetis andsid tooni intellektuaalid ning paljud Lääne vaatlejad on seda pidanud väga ausaks, võimekaks ja nii endistest kommunistidest kui ka uutest ärieringkondadest suhteliselt vabaks valitsuseks. Mart Laari parempoolne koalitsioonivalitsus oli tõhus reformide teostamisel, eriti oma võimuloleku esimestel aastatel. Seda võib osalt seletada kommunistide suhteliselt vähese osakaaluga valitsuses. Ainus teatava kommunistliku minevikuga isik oli sotsiaalminister Marju Lauristin, kuid temagi oli 1980. aastal kirjutanud alla "40 kirjale", dissidentlikule nõukogude võimu vastasele dokumendile.⁷ Neli 15 kabinetiliikmest olid väliseestlased, kes Teise maailmasõja järel olid elanud väljaspool Eestit ja alles pärast taasiseseisvumist kodumaale naasnud. Peaminister Laar kuulutas avalikult välja kampaania "Plats puhtaks!", mis polnud suunatud niivõrd kellelegi vastu isiklikult, pigem just kommunistlike traditsioonide ja hoiakute vastu. Selle kampaania tulemused jäävad siiski mõneti ebaselgeks. Andres Tarandi "jõulurahuvalitsusse" kuulus 15 ministrit, kellest olid kindlalt endised kommunistid Tupp, Lipstok ja Vilosius (20%).

Vähi teises kabinetis pärast 1995. a valimisi oli endisi kommuniste palju rohkem — 16 ministrist 10. Võib väita, et endiste kommunistide arv hakkab kasvama, niipea kui parempoolse poliitika ajajärgu järel hakkab poliitiline pendel tsentri poole kalduma. Pärast 1999. a valimisi on Eesti valitsused veel kord kinnitanud välistamistendentsi. Vaid 27% Mart Laari 2. kabineti 15 minist-

⁷Laari I valitsuse 15 ministrikohal oli kokku 28 isikut, neist EKP liikmeid 5 (Arike, Tupp, Lauristin, Vilosius, Lipstok).

rist oli varem kuulunud kommunistlikku parteisse. Nii nagu Laari I kabinet, ajab ka Laari II kabinet neoliberaalsel poliitikat, pooldades vaba ettevõtlust ja madalaid makse. Tundub, et kabineti liberaalsem poliitiline profiil on seotud vähema arvu kommunistmipagasiga valitsusliikmete kaasamisega.

VARASEM PARTEILISUS JA POLIITILISED ORIENTATSIOONID

Valitsev eliit ei koosne üksnes poliitilisest eliidist. Uute haldusüksuste loomine ja uudne äritegevus lõid samuti endise kommunistliku režiimi toetajatele võimaluse karjääri teha. Poliitiline eliit on kõige enam avatud kriitikale massimeedia ja avalikkuse poolt. Seepärast on ootuspärane, et poliitilise eliidi esimeses generatsioonis on endised kommunistid esindatud üsna tagasihoidlikult. Seevastu mitmesugustel administratiivsetel ametipostidel oleva eliidi puhul tähendavad asjatundlikkus ja kogemused rohkem kui poliitiline taust, mistõttu endistel kommunistidel on neid kohti kergem saada. Äris on parteiline minevik harva probleemiks ning võib isegi kasuks tulla, sest endisi poliitilisi sidemeid saab äritegevuse huvides ära kasutada. Järgnevas tabelis võrreldakse poliitilist eliiti muude elitaarsete gruppidega 1994. ja 1997. aastal.

Kui vaadelda kõiki eliitgrupe koos, siis on enam kui pooled nende liikmetest kuulunud kommunistlikku parteisse. Gruppide vahel on eri ajajärkudel olnud olulisi erinevusi. Esimese generatsiooni parlamendiliikmetest olid EKPsse kuulunud vähesed, kuid pärast teisi valimisi oli peaaegu 60% rahvaesindajaist kommunistliku taustaga. 1999. a valitud Riigikogu liikmetest, nagu märgitud, oli vaid 17 protsenti kinnitanud oma kommunistlikku minevikku. Ilmselt on vahetult pärast režiimi muutumist kandidaadi minevik olulise poliitilise tähtsusega, kuid aja jooksul selle tähtsus väheneb, kuni poliitiline pendel võngub taas liberaalsuse suunas, mille tulemusena piiratakse endiste kommunistliku korra toetajate pääsu poliitikasse. Sama tendents näib valitsevat riikliku bürokraatia juhtide puhul. Tippametnike palkamist mõjutavad poliitilised protsessid, kuid kahjuks puuduvad meil andmed bürokraatliku eliidi taustast kolmandatele Riigikogu valimistele järgnenud perioodil.

Tabel 3
Varasem EKPse kuulumine Eesti eliidi hulgas
1994. ja 1997. a.

	1994		1997	
	Küsitletute arv	Varasemat kuulumist EKPse kinnitanute protsent	Küsitletute arv	Varasemat kuulumist EKPse kinnitanute protsent
Kõik eliitgrupid	285	53	284	58
Riigikogu	66	24 (35)	61	59 (59)
Bürokraatia	35	49	34	59
Riigiettevõtted	39	77	31	61
Eraettevõtted	35	56	30	47
Erakonnad	29	45	21	24
Vaimuinimesed	51	61	36	47
Kohtusüsteem	28	86	31	71
Omaavalitsused	26	85	34	77

Andmed pärinevad nelja silma all tehtud ankeetküsitlustest välja-paistvate parlamendisaadikute ja seitsme muu kategooria tippjuhiga. Niipalju kui võimalik, intervjueriti ka samalaadsetel ametikohtadel olevaid isikuid kaks korda. Meetodi ja valiku kriteeriumide selgitamiseks vt Steen 1997. Sulgudes on antud endiste kommunistide protsent kogu VII ja VIII Riigikogu koosseisust.

Nii 1994. kui ka 1997. a oli suur osa kohalike omavalitsuste liidreid ja kohtuvõime endised kommunistid, aja jooksul on nende protsent aga langenud. Samuti on mõneti langenud endiste kommunistide osakaal muudes eliitgruppides ning poliitiliste erakondade juhtide hulgas on see langus märkimisväärne. Umbes pooled eraettevõtete juhtidest vaatlusalusel perioodil olid kuulunud kommunistlikku parteisse. Ja tundub, et selline minevik polegi uuele ärieliidile miinuseks, mis kattub varasema EKP KK liikmete karjääritegemise mallidega. Analüüsime järgnevalt KK liikmete karjäärirada.

Millisel määral mõjutab varasem NLKP/EKP liikmeks olek poliitilisi orientatsioone pärast kommunistliku režiimi langemist?

akumulatsiooni perioodil, kui toimub riikliku omandi privatiseerimine. Kolmandaks aitab äritegevus endisel eliidil rehabiliteerida oma kommunistlikku minevikku, sest tegevus kattub kaasaja Eestis valitseva üldise vaimsuse ja ettevõtlusorientatsiooniga. Neljandaks ei uuri eraettevõtluses keegi inimese poliitilist minevikku, samal ajal kui aktiivses poliitikas või avalikus teenistuses on niisugused küsimused peaaegu vältimatud.

Tabel 5

EKP XIX kongressil 1986. a valitud Keskkomitee liikmed, grupeerituna vastavalt tegevusalale ja sotsiaalsele positsioonile 1986. ja 1996. a

Tegevusala		Positsioon 1986. a	Positsioon 1996. a	
1. Ettevõtlus	-	0%	46	34%
2. Pensionärid	-	0%	39	29%
3. Põllumajandusjuhid	10	7%	-	0%
4. Teadus ja haridus	3	2%	9	7%
5. Riigiettevõtete juhid	12	9%	6	4%
6. KK aparaat	45	33%	1*	1%
7. Sõjaväelased	1	1%	-	0%
8. Massimeedia	2	2%	1	1%
9. Riigiametnikud	62	46%	16	12%
10. Surnud	-	0%	10	7%
11. Emigreerunud	-	0%	7	5%
Kokku	135	100%	135	100%

Eratalupidajad on arvatud ettevõtluse alla.

* Üks KK töötaja 1996. a pole enam EKP, vaid EDTP (Eesti Demokraatliku Tööpartei) funktsionäär.

Suuruselt teise rühma endise eliidi esindajaist moodustavad pensionärid. 1986. a töötas ligi 46% KK liikmeist riigi bürokraatiaaparaadis ja kolmandikul oli alaline koht KK aparaadis. Kümme aastat hiljem töötas neist veel vaid 12% riiklikel ametikohtadel ning ainult üks isik oli läinud EKP KKst edasi EDTPsse. Seitse venelasest KK liiget lahkus 10 aasta jooksul Eestist. Kuidas siis on lood 1990. a endise nomenklatuuri järjepidevusega?

Võrreldes 1986. a nomenklatuuriga leidis suur osa 1990. a KKsse valituist uued töökohad eraettevõtluses, peamiselt erafirmade, aktsiaseltside jne juhtidena. Tabel 6 põhjal tehtavad järeldused võiksid olla: 1) endise nomenklatuuri selles rühmas ei ole töötuid; 2) kõige rohkem on KK liikmeist tegevad ühes kahest suurest kategooriast — kas eraettevõtluses või riiklikus teadus- ja haridussüsteemis, tsiviilteenistuses või riiklikes ettevõtetes.

Tabel 6

EKP XX kongressil 1990. a valitud Keskkomitee liikmed, grupeerituna vastavalt tegevusalale ja sotsiaalsele positsioonile 1990. ja 1996. a

Tegevusala	Positsioon 1990. a	Positsioon 1996. a
1. Ettevõtlus	1 2%	30 55%
2. Pensionärid	- 0%	- 0%
3. Põllumajandusjuhid	1 2%	- 0%
4. Teadus ja haridus	4 7%	4 7%
5. Riigiettevõtete juhid	20 36%	4 7%
6. KK aparaat	23 42%	- 0%
7. Sõjaväelased	2 4%	- 0%
8. Massimeedia	3 5%	3 5%
9. Riigiametnikud	1 2%	5 9%
10. Surnud	- 0%	2 4%
11. Emigreerunud	- 0%	7 13%
Kokku	55 100%	55 100%

Endiste kommunistide tööhõive struktuuri ei saa seletada mitte üksnes sidemetega ja ligipääsuga ressurssidele, tähtis on ka vanus. Enamik 1990. a valitud KK liikmetest (62%) oli 1996. a 35–55-aastased. Selle suhteliselt noore kommunistliku nomenklatuuri valikut võib seletada asjaoluga, et kongress toimus poliitilise ebakindluse ajajärgul, kui poliitilise arengu alternatiivid polnud veel kristalliseerunud. Paljudel inimestel säilis usk teatud mõõdukaisse kommunistlikesse ideaalidesse. On ju teada, et mida vanem inimene, seda raskem on muuta tema väärtussüsteemi. Endised kommunistid olid sunnitud kohanema uute tingimustega ning tegid seda üllatavalt hästi, haarates kinni võimalustest kõigile

avatud turumajanduslikus konkurents. Viimane EKP kongress peeti 1991. a jaanuaris ja see valis KKsse 92 liiget.

XXI kongress oli selgema iseseisvusorientatsiooniga kui kaks eelmist. Osa EKP KK liikmeid, kes olid olnud valitud XX kongressil, valiti 1991. a tagasi. See seletab ka kahe sotsiaalse grupi suhtelist sarnasust ühiskondlikus positsioonis.

Tabel 7
EKP XXI kongressil 1991. a valitud Keskkomitee
liikmed, grupeerituna vastavalt tegevusalale ja
sotsiaalsele positsioonile 1991. ja 2001. a

Tegevusala	Positsioon 1991. a		Positsioon 2001. a	
1. Ettevõtlus	1	2%	45	49%
2. Pensionärid	1	2%	13	15%
3. Põllumajandusjuhid	8	8%	-	0%
4. Teadus ja haridus	18	19%	15	16%
5. Riigiettevõtete juhid	19	20%	4	4%
6. KK aparaat	34	36%	-	0%
7. Sõjaväelased	1	2%	-	0%
8. Massimeedia	1	2%	1	2%
9. Riigiametnikud	9	9%	10	11%
10. Surnud	-	0%	4	4%
11. Emigreerunud	-	0%	-	0%
Kokku	92	100%	92	100%

Rahvuse järgi oli neist eestlasi 72 (79%), venelasi 15 (16%) ja muudest rahvustest 5 (5%).

Taas domineerib kategooriana eraettevõtlus. Kuni 49% endisest KK liikmetest töötab aastal 2001 aktsiaseltsi esimehena, juhatajana, firmajuhina, osakonnajuhatajana jne (Enn-Arno Sillari, Lembit Tüür, Oleg Lavrov, Jaan Moks jt). Pensionäride osatähtsus (Vaino Väljas, Vello Vare, Herbert Vainu, Karl Siilivask jt) on kasvanud. Ainult 34 inimest 92-st (37%) olid aastal 2001 55-aastased või nooremad. Paljud neist, kes toona kuulusid mõne konkreetse tegevusala eliiti, näiteks teaduses või hariduses, on

edukad ka praegusel tööturul (Tõnu Seilenthal, Atko Viru, Jevgeni Golikov, Enn Siimer jt).

Endise Keskkomitee eliidi väljavool näitab, et enamik neist inimestest oli pärast riigikorra muutumist võimelised kohanema uute oludega, säilitades ühtlasi oma elitaarse staatuse (varem riigibürokratias või parteiaparaadis, nüüd peamiselt äriettevõtete eesotsas). "Poliitiline kapital" oli niisiis edukalt muundatud majanduslikuks kasuks. Seega eliidi transformeerumise "staatuse järjepidevuse" tüüp kajastab seda arengut täpselt.

KOKKUVÕTE

Välja arvatud transformeerunud Leedu Kommunistlik Partei, jäid kommunistide järeltulijad Baltikumis pärast iseseisvuse väljakulutamist institutsiooniliselt nõrgaks ja fragmentaarseks. Nagu nägime, on endise režiimi pooldajad olnud hästi esindatud Eesti järjestikustes valitsuskabinetides ja parlamentides, ning ka muudes institutsioonides tegutsevatest juhtidest on suur osa kuulunud EKPsse. Endiste partei reaalkmete suur protsent tippotsustajate hulgas ja nomenklatuuri järjepidevus silmapaistvatel positsioonidel äris kõnelevad sellest, et iseseisvas Eestis annab ikka veel tunda sovetiaja poliitiline pärand.

Endised kommunistlikud tipp- ja keskastme ametnikud Eesti poliitilises ladvikus etendasid olulist osa iseseisvusele ja demokraatiale üleminekul kuni 1991. a lõpuni. Iseseisvuse esimestel aastatel olid endistest kommunistidest tippjuhid väheaktiivsed, välja arvatud mõni selge erand. "Juurdevoolu" analüüs näitab, et poliitilises sfääris oli "horisontaalne kontinuiteet" tähtis iseseisvusvõitluse ajal, kuid asendus hiljem "vertikaalse kontinuiteediga". Keskastme kommunistlikud reformimeelsed ja nooremad parteiliikmed moodustasid tippotsustajate aktiivse avangardi nii poliitikas kui ka Eesti ühiskonna muudes sektorites. Endiste EKP Keskkomitee liikmete "äravoolu" analüüs toob välja teatava "staatuse kontinuiteedi" mudeli poliitikast majandusse. Ilmselt on eliidi vahetumine keerukas protsess.

Erinevused eliidi transformeerumise eri tüüpide vahel, millest rääkis eessõnas, näitavad, et eliidi muutumises on võimalik

eristada teatud teid, mille olulisus sõltub ajast. Siiski on peamine leid selles, et need protsessid on tihedalt seotud. Tippeliidi "horisontaalne kontinuiteet" vanadelt võimupositsioonidelt uutele oli kriitilise tähtsusega iseseisvumise esimeses faasis. Seda saab seletada sellega, et neil inimestel olid poliitilise juhtimise kogemused ja elanikkonna toetus seni, kuni sai teoks sidemete katkestamine N. Liiduga. Mõni aasta hiljem, kui demokraatia ja turumajanduse institutsioonid hakkasid normaalsemalt tööle, ilmus areenile uut tüüpi eliit. Endisse nomenklatuuri kuulunud, kes eelmise režiimi ajal polnud võtmepositsioonidel, investeerisid oma "poliitilise kapitali" uude karjääri, sageli äri alal. Ilmselt võitis sellisest "staatuse kontinuiteedist" suur hulk endise nomenklatuuri liikmeid.

"Vertikaalne kontinuiteet", hea haridusega noorte endiste kommunistide liikumine reallikme staatusest tipp-positsioonidele kõrgil aladel tõi märgatava talendi ja kogemuste juurdevoolu nii poliitikasse, haldusse kui ka ärivaldkonda. Need olid õiged inimesed õiges kohas õigel ajal, kes polnud, nagu kirjutavad Wasilewski ja Wnuk-Lipinski (1995: 685) oma teravas sõnastuses, "mitte küllalt kõrgel, et saada revolutsiooni läbi hukatud, kuid siiski küllalt kõrgel, et üle võtta pea kaotanute positsioonid ja privileegid". Eestis nagu enamikus teisteski postkommunistlikes riikides on näiteid "täieliku eliidi muutumise" neljandast kategooriast. Esiteks tundub, et üleminek totalitarismilt demokraatialle soodustab eliidi kontinuiteedi vertikaalse tüübi omaksvõttu. Teiseks selektab Zhang (1994) lihtne, kuid fundamentaalne tähelepanek, et totalitaarsed režiimid ei lasknud areneda alternatiiveliidil, seda, miks puudus oluline uus eliit, kes olnuks täiesti rikkumata vanast režiimist ja valmis haarama võimu.

Postkommunistlike majanduste kirjeldamiseks kasutatakse mõnikord määratlust "nomenklatuurikapitalism" ja kui see ka täielikult Eesti olukorra kirjeldusele ei vasta, tundub varasem kommunistlik nomenklatuur olevat turumajanduse arengus mõneti tähtis. Järelikult võib kindlasti rääkida endise eliidi "väljavoolest" poliitikast äritegevusse. Sama tendentsi täheldasid Ivan ja Szonja Szelenyi (1995) Ungaris. Nad teevad vahet uue ja vana eliidi vahel, kus noore "uue" eliidi kujunemisel majanduslikuks

eliidiks on aluseks "kultuuriline kapital" (haridus) ja "poliitiline kapital" (sidemed).

Pealegi on haritud noored karjeristid hästi esindatud poliitilis-administratiivses süsteemis, kus intelligentsi roll on iseäranis huvitav. Lane ja Ross (1998) väidavad, et nõukogude perioodist pärinev turumajandust pooldav intelligents on tunginud Venemaa poliitilise eliidi hulka ja suuresti asendanud varasema valitseva nomenklatuuri. Selle üheks tulemuseks on potentsiaal liberaalseteks hoiakuteks ja majandusreformideks. Paralleelse situatsiooni leiame Eestist, kus lisaks turuorientatsioonile on pragmaatilistele parempoolsetele poliitilistele eelistustele edasipüüdlike noorte hulgas teed sillutanud ka rahvusriigi ehitamine, etniline mobiiliseerumine ja natsionalism. Tähtsateks turumajanduse ja liberaalse demokraatia arengu eeldusteks on hästi funktsioneeriv pluralistlik sidemete võrgustik ja üksteist usaldava noorema intelligentsi vahetuvad koalitsioonid poliitikas ja majanduses.

Vene majanduskriis pärast 1998. a augustit näitab, et noorte reformaatorite soovitatud ja Lääne nõustajate tervitatud optimistlik "šokiteraapia" ei olnud edukas mitte kõigis postkommunistlikes maades. Liberaalsetele reformaatoritele heideti ette, et nad sillutavad teed moonutatud kapitalismile. On väidetud, et Venemaal on teatud elitaarsetel gruppidel oma huvi osalise turereformi toetamisel, kui nad samal ajal saavad suurte sotsiaalsete kulutuste arvel kõrgeid erakasumeid (Hellmann 1998). Olles huvitatud nõrga riigi ekspluateerimisest ja kontrollides peamisi ressursse, nagu pangad ja tööstused, õõnestasid need "finantsoligarhid" majandust, millest tõenäoliselt oleks võinud kujuneda funktsioneeriv turumajandus.

Kui mõningaid neist majandusliku võimu monopoliseerimise tendentsidest võib leida nii Eestist kui ka teistest Balti riikidest, siis siin muudab majanduslikud väljavaated optimistlikumaks riigi suhteline legitiimsus, suurem arvestamine sotsiaalpoliitika reformide läbi kaotanutega ja liberaalsema orientatsiooniga eliit, mis soovib omaks võtta läänelikke väärtushinnanguid. Siiski monopoliseeris Eesti eliit poliitilise turu, piirates rahvuskultuuri ja iseseisvuse säilitamise huvides kodanikkussumist suurele osale venekeelsest elanikkonnast, jättes nad seega ilma valimisõigusest. Üheks etniliste eestlaste vertikaalse mobiilsuse tulemuseks

oli see, et venemeelsete eemaldamisega juhtivatelt poliitilistelt ja administratiivsetelt võimupositsioonidelt toimus märgatav etniline muutus ka eliidis endas. Et Eesti eliit on olnud etniliselt väga ühtne (Steen 1997), siis võidakse poliitilised probleemid Higley (1989) väitel kergesti ära nullida, destabiliseerides sellega demokraatiat. Niisiis ei ole peaesmärgiks mitte niivõrd piirata endise režiimi toetajate järjepidevust, kes soovivad omaks võtta demokraatlikke väärtusi, vaid see, kuidas panna valitsev eliit rohkem aktsepteerima elanikkonna venekeelset osa esindava eliidi inklusiooni. Seoses perspektiiviga astuda Euroopa Liidu liikmeks on muulaste integratsiooni ja poliitilise eliidi konsensuse küsimused ühiskonna põhiväärtustest olulise tähtsusega. On ju kommunistlik ideoloogia nüüd ajalugu, mis on möödaga ega tule tagasi, kuid lähiminevik jääb veel aastakümneteks poliitilise protsessi allhoovuseks.

Tabel 8
Kust tuli Balti riikide parlamentide
isikkoosseis aastail 1992–1993

Kategooria	Eesti Riigikogu 1992	Läti Saeima 1993	Leedu Seimas 1992
KP nomenklatuur	4	11	19
Rahvarinded	34	40	58
Dissidentlikud liikumised	15	1	1
Välismaalased	2	17	1
Poliitilised uustulnukad	46	31	62
Kokku	101	100	141

Allikas: Titma 1994: 32.

Tabel 9

Kommunistliku partei liikmed Balti riikide parlamentides

Eesti		Läti		Leedu	
Ülemnõukogu 1990	Riigikogu 1992	Ülemnõukogu 1990	Saeima 1993	Ülemnõukogu 1990	Seimas 1992
67(66%)	35 (35%)	180 (90%)	45 (45%)	46 (33%)	79 (56%)

Allikas: Titma 1994: 31.

Kirjandus

- Baylis, Thomas A. 1994. Transformation and continuity among East-European elites. — *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27 (3), pp. 315–328
- Bourdieu, Pierre 1986. The forms of social capital. — *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ed. J. G. Richardson. New York: Greenwood Press
- Bronfenbrenner, Urie 1962. Soviet methods of character of education: Some implications for research. — *American Psychologist*, Vol. 17, pp. 550–564
- Eestima Kommunistliku Partei XXI kongressi materjalid. 1991. II osa. Tallinn
- Elster, Jon 1997. Alchemies of the mind: Transmutation and misrepresentation. — *Legal Theory*, 3, pp. 133–176
- Hankiss, Elemer 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press
- Harasymiv, Bohdan 1984. *Political Elite Recruitment in the Soviet Union*. London: MacMillan
- Hellmann, Joel S. 1998. Winners take all: The politics of partial reform on post-Communist transitions. — *World Politics*, Vol. 50, No. 2, pp. 203–234
- Higley, John 1989. The elite variable in democratic transitions and breakdowns. — *American Sociological Review*, Vol. 54, pp. 17–32
- Hill, Ronald, P. Frank 1983. *The Soviet Communist Party*. London: Allen & Udwin
- Hymán, Herbert H. 1959. *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behaviour*. Glencoe: Free Press
- Kedame valisime? 1993. Toimetajad Jaan Kelder, Indrek Mustimets. Tartu

- Keda me valisime?* 1995. 1995. Koostanud Jaan Isotamm ja Indrek Ude. Tartu
- Kes on Kes Eesti poliitikas 1988–1992.* 1992. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Kes on Kes? Eestis 2000.* 2000. Tallinn: Ekspresskataloogid
- Kitchelt, H. 1992. The formation of party systems in Eastern Europe. — *Politics and Society*, Vol. 20, No. 1, pp. 7–50
- Kryshтанovskaya, Olga V. 1995. Transformation of the old Nomenklatura into a new Russian elite. — *Sociological Research*, Nov.-Dec., pp. 6–26
- Kryshтанovskaya, Olga V., Stephen White 1998. From power to property: The Nomenklatura in post-Communist Russia. — *Elites and Leadership in Russian Politics*. Ed. G. Gill. New York: St. Martins Press
- Lane D., C. Ross 1998. The Russian political elites 1991–1995: Recruitment and renewal. — *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Eds. John Higley, Jan Pakulski, Włodzimierz Wesolowski. New York: St. Martins Press
- Misiunas, Romualdas, Rein Taagepera 1993. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*. London: Hurst Company
- O'Donnell, Guillermo, Philippe C. Schmitter 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. John Hopkins University Press
- Pareto, Vilfredo 1963. *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. New York: Dover Publications
- Rivera, Sharon W. 2000. Elites in post-Communist Russia: A changing of the guard. *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 3, pp. 413–432
- Sootla, Georg, Margus Maiste 1989. *Tähtaasta 1988: filosoofilisi ja poliitilisi etüüde*. Tallinn: Eesti Raamat
- Szelenyi, Ivan, Szonja Szelenyi 1995. Circulation or reproduction of elites: During the post-Communist transformation of Eastern Europe: Introduction. — *Theory and Society*, Vol. 24, pp. 618–635
- Steen, Anton 1994. *Recirculation and Expulsion: The New Elites in the Baltic States*. (Department of Political Science, Working Paper, Institute of Political Science.) Oslo University
- Steen, Anton 1995. *Consolidation and Competence: The Politics of Recruiting Political Elites in the Baltic States*. (Working paper, Institute of Political Science.) Oslo University
- Steen, Anton 1997. *Between Past and Future: Elites, Democracy and the State. A Comparison of Estonia, Latvia, and Lithuania*. Aldershot: Ashgate

- Steen, Anton 1998. *Culture and Institutions: Consequences for Post-Communist Elites, a Comparison of the Baltic States*. (Paper presented at the annual political science conference.) Geilo
- Zhang, A. 1994. Corporation, totalitarianism and transition to democracy. — *Comparative Political Studies*, Vol. 27, No. 1
- Titma, Mikk 1994. New democracies in post-Soviet world: Historical, political and social frameworks. (Paper presented to the 11th IPSA Congress.) Berlin
- Wasilewski, Jacek, Edmund Wnuk-Lipinski 1995. Poland: Winding road from the communist to the post-Solidarity elite. — *Theory and Society*, 24, pp. 669–696
- Volgyes, Ivan 1975. *Political Socialization in Eastern Europe*. London: Praeger
- Voslensky, Michael 1984. *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class*. New York: Doubleday

JÜRI RUUS (sünd. 1957) on lõpetanud Moskva Riikliku Ülikooli ajaloolasena 1980. a, ajalooteaduste kandidaat 1988. a sealsamas. Praegu Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna politoloogia osakonna võrdleva politoloogia vanemõpetaja. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kas Hannah Arendt oli filosoof või poliitikateadlane?” (1991, nr 9, lk 1825–1841), “J. A. Schumpeteri sotsiaalpoliitiline teooria” (1993, nr 2, lk 254–274) ja “Poliitilised režiimid” (1995, nr 9, lk 1795–1830).

AHTI SEPPET

ALEKSANDER VIIDIKU VARJATUD ELU

Vabadussõjalasest NKVD tippagendiks

Jaak Pihlau

Räägitakse palju poliitikutest ja nende isiklikest juhiomadustest, kuid peaaegu alati jäävad unustusse kulissidetagused “mustatöötegijad” — nõunikud, kõnede koostajad, *lobby*-mehed, toetajakonna värbajad ja kihutustöö läbiviijad. Eesti Vabadussõjalaste Liidu juhil Artur Sirgul oli selliseks meheks Aleksander Viidik, keda William Tomingas on nimetanud “Sirgi intiimseks usaldusmeheks” (Tomingas 1961: 427), Ilmar Raamot “vabadussõjalaste põrandaaluse kolmiku juhiks” (Raamot 1991: 39), Emil Eelhein “Sirgi ihukaitsjaks, keda tundsid kõik vapsid” (ERAF, f 129, s 25971; A. Viidiku jt juurdlustoimik), Andres Kasekamp “Sirgi adjutantiks” (Kasekamp 2000). Samal ajal pidasid Tomingas ja Raamot teda poliitilise politsei agendiks, Tominga arvates oli Viidik isegi “Eesti suurim provokaator”, kuna vapside liikumist põhjalikult uurinud Rein Marandi (1997) jätab hinnangu andmise lahtiseks.

KGB arhiivis leiduvad materjalid tutvustavad Aleksander Viidikut hoopis uuest küljest — NKVD agendi ja luurajana ning Saksa julgeolekupolitsei usaldusmehena.

PÕRANDAALUSTE VABADUSSÕJALASTE JUHT

1934. a 12. märtsi riigipöördest sai alguse omapäraseim periood Eesti ajaloos, mida on nimetatud ka vaikivaks ajastuks, sest selle

kuupäevaga dateeritud riigivanema ja riigikogu valimiste peatamise dekreet Konstantin Pätsi poolt andis kogu võimu ühe isiku kätte. Et mitte riskida paremäärmusliku Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) valimisvõidu võimalusega, kuulutati välja kaitse- seisukord, keelustati kõik poliitilised parteid, vabadussõjalaste juhid arreteeriti ja Isamaaliidu loomisega pandi kehtima üheparteiline süsteem. Hiljem on EVLi nimetatud "profašistlikuks" organisatsiooniks, kuid tegelikult koosnes selle juhtkond enamjaolt Vabadussõjas Saksa *Landeswehr*'i vastu võidelnud meestest, kes olid pigem inglise- kui saksameelsed. Erandiks oli muidugi Hjalmar Mäe, kellest hiljem sai Saksa okupatsioonivalitsuse juht Eestis.

Vabadussõjalaste Liidu tegevus 1934. a märtsis siiski ei katkenud, algas selle illegaalne periood, milles üheks peategelaseks sai Aleksander Viidik, keda varem tunti Sirgu lahutamatu saatjana ringreisidel ja lipu väljatoojana vapside pidulikel üritustel ning kõnekoosolekutel. Siiski kuulus ta Tallinna ja Harju osakonna juhatusse.

Kõigepealt mõned tema enda esitatud biograafilised andmed (ERAF, f 129, s 25971). Aleksander Viidik sündis 21. aprillil 1888 Harjumaal Anija vallas Aavere mõisas, kus tema isa Mart töötas puusepana. Aleksander lõpetas kohaliku 8-klassilise ministeeriumikooli, oli 1905. a streigiliikumisest osavõtu pärast ühe aasta vangis ja omandas siis Tallinnas optik-mehaaniku elukutse meister Päärsoni juures. Kutsuti sõjaväkke 1911. a, I maailmasõja ajal teenis alamleitnandina, viibis Lõunarindel Karpaatides, Põhja-Bukoviinas ja Rumeenias, oli kuulsa kindrali Brussilovi isiklik autojuht, sai lahinguvapruse eest kolm Georgi risti. Puhkuse ajal kevadel 1917 pöördus kodumaale tagasi ja astus Eesti rahvaväkke 1919. a ning oli kuni Vabadussõja lõpuni soomusautode garaaži ülem, oma kinnituse kohaselt Eesti sõjaväe esimeste soomusautode valmistaja.¹ Pihkva rindel puutus Viidik kokku valgekaardi atamani Bulak-Balakhovitšiga, kes talle auto remon-

¹Tiit Noormetsa ja Mati Õuna raamatus *Eesti soomusmasinad: soomusautod ja tankid 1918–1940* (Tallinn, 1999) Viidikut ei mainita. Et teda siiski peeti esimeste Eesti soomusautode ehitatajaks ja ristiisaks, sellele viitab *Päevaleht* 21. IX 1938, millele osutamise eest tänab autor Mart Oravat.

timise eest lubas Georgi risti, mis jäi küll kätte saamata. Pärast Vabadussõja lõppu töötas optik-mehaanikuna, kaua aega riiklikus relvatehases "Arsenal", kus teatavasti valmisid ka kuulsad spordipüssid, millega eesti laskurid tõusid maailma parimaiks. Aastail 1922–1924 oli Viidik Eesti Autoomanike Liidu esimees, hiljem spordiseltsi "Olümpia" aseesimees. Tundis erilist huvi käsirelvade vastu, tema relvaloal oli peale jahipüssi registreeritud ka kolm püstolit (revolvri ja mausri müüs hiljem edasi, brauningu võttis politsei oma hoiele 19. juunil 1940).

Vabadussõjalaste Liiduga oli Viidik seotud algusest peale (1928), kuid tuntuks sai alles pärast seda, kui vabadussõjalaste liikumine keelustati ja EVL läks põranda alla. Ka Viidik ise vangistati pärast 1934. a 12. märtsi riigipööret, kuid lasti vabaks kolm nädalat hiljem süüdistust esitamata, hiljem ülekuulamisel kinnitas ta, et oli vangis pool aastat. On ka teada, et ta oli peaosaline Vabadussõjalaste Liidu kartoteegi ja arhiividokumentide ärapõletamisel ning peitmisel (ERA, f 1, n 7, s 124, l 96; Marandi 1997: 51).

Endine asunike erakond Riigikogus, mis pärast Põllumeeste Kogudega ühinemist oli saanud Ühinenud Põllumeeste nime all suurimaks fraktsiooniks (ehkki osa kogupõllumehi oli ühisfraktsioonist lahkunud ja Põllumeeste Kogud taastanud) otsustas pärast EVL juhtkonna arreteerimist 12. märtsil 1934 luua kontakti põranda alla läinud EVL juhtidega, kasutades selleks dr Harry Rütmani, kellest oletati, et ta on põrandaalustega tihedalt seotud. Erakonna peasekretär Ilmar Raamot läks Rütmani vastuvõtutundi, kus tema mälestuste (Raamot 1991: 39–41) kohaselt: "viimane kinnitas, et tõepoolest vabadussõjalased tegelevad keskuse loomisega. Koostöö suhtes Ühinenud Põllumeestega oli ta positiivselt meelestatud. Ta usaldas mulle jutustada, et vabadussõjalased olid jõudnud moodustada Tallinnas juhtiva põrandaaluse kolmiku. See koosnes Aleksander Viidingust kui juhust, dr. A. Koogist ja temast. Viiding ei olnud mulle mõisteks.² Rütman seletas, et nende kolmikust hindab Artur Sirk Viidingut kõige enam. Viiding

²Raamot (ja hiljem ka ilmselt temast mõjustatud Kasekamp) nime-tavad Viidikut Viidinguks. Sellele ja teistele vigastele isikunimedele Raamoti mälestusraamatus juhtis tähelepanu juba Rein Marandi.

oli meheks, kes tavaliselt saatis Sirku tema kõnereisidel ja sellena oli Viiding tuntud ka rahva seas. Viiding teenivat sõjaväe arsenalis ja olevat organiseerimisvõimega mees. Rütman oli jõudnud informeerida Viidingut minu Rütmani juurde tulekust ja Viiding oli avaldanud soovi minuga tutvuda.”

Ilmar Raamot ja Aleksander Viidik kohtusidki kaks korda, kusjuures viimane nõudis kinnipidamist ebaharilikult rangetest konspiratsiooninõuetest. Esimene kord oli vahendajaks nende ühine tuttav, ajakirjanik Harry Päärt, kusjuures kohtuti nagu juhuslikult *Maalehe* toimetuse trepil ja vestlus kestis ainult paar minutit. Pikem, kuid samuti tulemusteta jäänud jutuajamine peeti nelja silma all Urla maja seitsmenda korruse trepikoja nurgas. Esimesele kohtumisele järgnenud päeval viibis Raamot koos oma tuttava, politseidirektor Friedrich Kuusekännuga “Kultase” kohvikus, kes talle ootamatult jutu sees teatas, et teda oli eelmisel päeval *Maalehe* toimetuse trepil tutvustatud Aleksander Viidiku-ga. Kuna Päärt kinnitas Raamotile, et sellest kohtumisest ei olnud ta kellelegi rääkinud, siis järeldas Raamot, et Kuusekännu andmed said pärineda ainult Viidikult eneselt. Sama kordus teise jutuajamise järel — jällegi oli politseidirektoril Viidiku ja Raamoti kohtumine “Urla” majas teada. Seega ei jäänud enam mingit kahtlust, et Viidik toimib poliitilise politsei agendina. Peatselt veendus selles ka dr Rütman, kes oli vahepeal korraldanud Viidiku jälitamise ja saanud teada, et Viidik oli astunud kesköö paiku Kuusekännu uksest sisse. Ta tegi ettepaneku Viidik äraandjana likvideerida, kuid Raamot oli selle vastu ning soovitas Viidikuga mängida topeltmängu, jättes ta küll kõrvale peategevusest, kuid aeg-ajalt ette sööta valeinformatsiooni.

Raamot ei selgita täpselt, miks asunikel koostöö loomine põrandaaluste vabadussõjalastega ebaõnnestus, kuid võib arvata, et selle põhjuseks oli just nimelt Aleksander Viidiku äraandlikkus. Hiljem, 1935. a esimesel poolel üritasid Soome põgenenud Artur Sirk, Kook, Rütman ja teised koostööd luua ka valitsusringkondadega, kuid needki läbirääkimised jooksid karile. Huvitav on siinkohal lisada, et ka Kooki ja Rütmanit süüdistati (peamiselt Hjalmar Mäe poolt) väga lähedastes suhetes poliitilise politseiga (vt Marandi 1997: 138; Rütmani ja Koogi lähedaseks tuttavaks

polpõlis oli komissar Reinhold Täht VR I/3, Vabadussõja veteran ja reservkapten).

Raamoti ja Viidiku läbirääkimiste ajal 1934. a kevadel sündis ka nn "vaps-terroristide" asi, milles peamiseks niiditõmbajaks oli jällegi Aleksander Viidik.

"VAPS-TERRORISTID"

Vabadussõjalaste liikumise kõige kummalisemaks nähtuseks pärast EVLi keelustamist olid nn "vaps-terroristid", kelle üle peeti kohut septembris 1935 ja kes väidetavalt kavandasid riigivanema, ülemjuhataja ja valitsusliikmete tapmist.

Ametivõimudele teatasid nendest vabadussõjalaste juhid ise — EVLi keskjuhatusse kuulunud kolonel Aleksander Seiman ja dr August Kook. Arreteeriti üldse 20 isikut, süüdistusakti jäi neist 13, vangi mõisteti sõjaringkonna kohtus 26.–27. IX 1935 10 isikut: Rudolf Reha, Martin Sepp, Joosep Meibaum, Adam ja Endla Kressling, Jaan Lukk, Arnold Pikkat, August Pais, Leonhard Lutso ja Artur Braun (hiljem ka J. Liiv, samuti mitmed Soome põgenemisel abi osutanud isikud). Tegelikult mingeid terroriakte ja atentaate ei sooritatud, läbiotsimistel leiti vaid kaks püstolit, kolm revolvrõit ja 8 käsigranaati, 5 kaebelust tunnistas ennast süüdi. Kohtus tunnistasid kolonel Seiman ja dr Kook, et nende arvates oli tegemist puhtakujulise provokatsiooniga vabadussõjalastele varjuheitmiseks. William Tomingas kinnitab oma raamatus (1992: 563), et hiljem Läänes Rudolf Rehaga kohtudes ütles see talle, et "salapäraseks atentaadikavatsuse algatajaks ja õhutama olnud Aleksander Viidik [---]. Et mitte ennast otseselt atentaadi provokatsiooniga siduda, rakendas ta selle organiseerijaks Martin Seppa, kes mulle pakkus Pätsi korteri võtmeid. Selle pöördumisega olin ka mina tõmmatud provokatsiooni sisse. M. Sepp käis ka provintsis ja Tartus omale kaastõõlisi hankimas ja hiljem reetis ta kõik, kelle poole oli pöördunud, poliitilisele politseile." Tomingas lisab veel, et Viidikul oli 1934. a mais plaan lõigata ühel õõl läbi kõik Tallinna suunduvad kaugühenduse telefonitraadid, "demonstreerimaks, et vabadussõjalased ei maga", kuid plaan nurjus, sest selleks värvatud A. Kruusimägi, P. Lellep ja teised hakkasid Viidikule vastu. Sama aasta juulis

olevat Viidik teinud veel ettepaneku võtta Pärnu laulupeol Päts ja Laidoner kinni, "küüditada Kihnu saarele ja kinni pidada nii kaua, kuni nad kirjutavad alla kaitseseisukorra lõpetamisele" (Tomingas 1992: 494).

Kogu "vaps-terroristide" lugu oli äärmiselt imelik ja ebataoline, nii et juba 26. septembri kohtuprotsessi reportaažis küsis Eesti suurim ajaleht *Päevaleht*: "Kas tõeline kavatsus või provokatsioon?" Vabadussõjalaste liikumist põhjalikult uurinud Rein Marandi arvab, "et see oli mõlemat: algatus provokaatori, tõsise tunde ja mõttega kaasalöömine teiste "terroristide" poolt; kõik ei tarvitsenud olla "politseivabsid". Seda mõistsid nähtavasti ka ametivõimud, sest süüdimõistetutest vabastati õige peatselt A. Kressling, J. Lukk, M. Sepp ja A. Pikkat juba 1936., J. Liiv ja R. Reha 1937. a ning J. Meibaum viimasena 1938. a juunis.

Tingimisi aastaks vangi mõistetud Artur Braun esineb hiljem teeneka MGB agendina. Sõja ajal töötas ta Saksa SD ja julgeolekupolitsei assistendina, varjas ennast peale sõda Ants Ranniku nime all Pärnumaal Soontaga vallas Kurese külas. Värvati 1948. a MGB agendi "Kiir" (Bernhard Korp) vahendusel agendiks "Raba" ja toimis paljude metsavendade ning nende abistajate äraandjana (ERAF, f 129, s 23112, l 78–82).

Ajalooline hinnang vabadussõjalaste liikumisele tänapäeval on selge (vt Marandi 1997; Kasekamp 2000; Jaanson 2000) — tegemist oli parempoolse, kuid mitte fašistliku liikumisega, mille eesmärgiks polnud klassikaline riigipööre (*coup d'état*), vaid demokraatliku riigikorra ja valimisõiguse taastamine rahvahääletusel võitjaks tulnud vabadussõjalaste põhiseaduse vaimus. Põranda alla läinud vabadussõjalased olevat küll kavandanud riigipööret 1935. a detsembris, kuid loobusid sellest viimasel hetkel, kui Artur Sirk jäi koosolekule Tallinnas Kadaka teel 7. XII 1935 saabumata. Autoritaarse üheparteilise riigikorra tee valis hoopis Konstantin Päts, kasutades osavalt ära võimul olnud valitsuse ja riigikogu meeleolusid ning poliitilise politsei varjatud võimalusi. Eesti Vabadussõjalaste Liidu välismaale põgenenud juhi Artur Sirgu salapärane surm on tänapäevani jäänud selgitamata. Poliitilist politseid siseministrina juhtinud Kaarel Eenpalu (Einbundi) juhtiv roll vabadussõjalaste liikumise mahasurumisel on tõenäoline, kuid otsest tõestusmaterjali selle kohta pole kunagi leitud.

NKVD LUURAJA JA SD USALDUSMEES

Kui 1940. a suvel Eesti okupeeriti ja annekteeriti, siis järgnenud arestilaadne tabas enamikku iseseisva Eesti Vabariigi politseijuhtidest ja -agentidest. Vähesed nendest läksid koostööle uute võimudega, kuid kahjuks oli üks nende hulgast ka Aleksander Viidik. Algul kandis ta varjunime "Buzuk", seejärel "Vart". Ise jutustas ta oma agenditööst 1945. a 7. veebruari ülekuulamisel järgmist (ERAF, f 129, s 25971, l 96–97):

Küsimus: Millal NKVD organid kutsusid teid koostööle meiega?

Vastus: Koostööd NKVD organitega alustasin 1940. a. sügise lõpus või talve alguses. Seliele tööle värbas mind Eesti NSV NKVD kaastööline Lebedev.

Küsimus: Andke üksikasjaline tunnistus oma koostööst NKVD organitega?

Vastus: Töötades NKVD organitele kohtusin alguses Lebedeviga, 1941. a. aprillist kuni sakslaste poolt Tallinna vallutamiseni Lebedeviga ja ENSV NKVD narkomi asetäitja Škuriniga.³ Sõja alguses arreteeriti minu ettekannete alusel NKVD-organite poolt grupp isikuid, kes olid kuulunud välismaiseid raadiosaateid, levitanud nõukogudevastaseid kuulujutte ja valmistusid nõukogude vägede lahkumise korral välja astuma relvaga käes. Ühtekokku arreteeriti üle 20 inimese. Umbes kuu aega enne Tallinna okupeerimist sakslaste poolt hakkasid Lebedev ja Škurin mind ette valmistama, et jätta Saksa tagalasse. Minu kui nõukogude võimu vaenlase tutvustamiseks rahva hulgas vabastas Škurin minu andmete alusel kinnivõetud grupist viis inimest: Gustav Kaunismaa,

³Škurin, Aleksei Kalinniku poeg sündis 1904 Georgijevskis, läks julgeolekusse tööle 1937. a, 1939 Moskva NKVD keskaparaadi uurimisala ülemaks asetäitjaks. Škurini juhtum kinnitab, kui kiiresti stalinlike puhatuste perioodil võis reatšekist tõusta julgeoleku tippjuhiks. 1940. a suvel saadeti ta ENSV julgeolekuorganite etteotsa (Boris Kumm oli rahvakomissar vaid nimeliselt). Škurin oli 1940–1941 ENSV NKVD rahvakomissari esimene asetäitja, alates märtsist 1941 ENSV NKGB rahvakomissari esimene asetäitja (ERAF, f 1, n 6, s 4205; vt ka Valdur Ohmanni magistrtritööd "ENSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)").

Johannes Lepisto, Porgi, Karu ja Lilleberdi. Vabastamise ajal võeti neilt allkiri, et nad lubavad minu, Viidiku, üles otsida ja NKVD organitele välja anda. Selleks ajaks viidi mind oma korterist üle naise sugulase Pluki juurde. Minu korteri juures seati sisse valve, kuna aga Lebedev teostas korteris läbiotsimise. Pluki korteris elasin umbes kuu aega ja tulin koju tagasi teisel päeval pärast seda, kui sakslased olid Tallinna vallutanud. Lebedevi ja Škuriniga sain kokku Pluki korteris.

Viidiku värbamise kohta NKVD agendiks leidub arhiivis ka pärast sõda koostatud kirjalik õiend, millest selgub, et Viidikule anti enne Punaarmee taganemist Tallinnast ülesanne toimida sakslaste tagalas pörandaaluse luure-diversioonigrupi juhina (ERAF, f 129, s 25971, 195).

ÕIEND

Aleksander Mardi poeg VIIDIK värvati 1941. a. ENSV NKVD organite poolt varjunime "VART" all; kes meie kaastöölised värbamise teostas, selle kohta andmeid pole.

Töö käigus esitas "VART" väärtuslikke materjale üksikute Kaitseliidu organisatsiooni liikmete kohta, andis välja pörandaaluse nõukogudevastase grupi ja aktiivse relvastatud bande, mis ENSV NKVD organite ja hävituspataljoni poolt likvideeriti.

1941. a. keskel seoses Saksa vägede lähenemisega tehti "VART"ile ülesandeks jääda vaenlase tagalasse ja kasutada endisi vapside organisatsiooni liikmeid "pimesi" diversiooni-õonestustöö teostamiseks.

Sel otstarbel varustati "VART" relvade, laskemoona, lõhkeaine, toiduainete ja sõiduautoga.

"VART"i tegevuse kontrollimiseks ja temaga sidepidamiseks viidi illegaalsiks ÜK(b)P liige, Riikliku Poliitilise Kirjastuse direktor Boris Jakovi p. Plukk, kes oli värvatud varjunime all "VERNÕI".

Õiend on koostatud endise ENSV Siseasjade Rahvakomissari sm. Gulsti⁴ teadaande N 108 24. augustist 1941 põhjal.

*ENSV NKGB 2. osakonna ülem
julgeoleku alampolkovnik Nazarov⁵
(viseeritud tema asetäitja Neeluse poolt)*

18. märtsil 1945 Tallinnas.

Viidiku poolt reedetud ligi 20 "raadiokuulajat" arreteeriti, kuid enamikul neist õnnestus sakslaste kiire sissetungi tõttu Tallinnasse vangistusest pääseda, osa neist laaditi Tallinna reidil laevale "Jaan Teär", mis aga sadamast väljuda ei jõudnud. Kõik pärast sõda Eestis tabatud Viidiku kaaslased vangistati ja saadeti Siberisse. Neist Nikolai Heidelberg suri laagris 1953. a, Erik Eelheinal ja Otto Bergmannil õnnestus vangilaagritest elusana kodumaale tagasi pöörduda. Millisest "relvastatud bandest" eeltoodud õiendis räägitakse, pole selge; arvatavasti tegutsesid nad Kose ümbruskonnas.

Pärast seda kui sakslased olid Tallinna augusti lõpul 1941 vallutanud, hakkas Viidik kohe täitma Škurinilt saadud ülesannet luua kontakt Saksa politseiga ja võimaluse korral sinna tööle asuda. Teisel päeval pärast Tallinna vallutamist kutsus ta kokku endiste vabadussõjalaste koosoleku, kus viibis üle 200 inimese, kuid viidi sealt otsekohe SD ülema Sandbergeri⁵ jutule, kes te-

⁴Valdur Ohmanni teatel oli Venjamin Naumi poeg Gulst siiski ENSV NKGB ja NKVD rahvakomissari asetäitja, GB vanemmajor (vastas hiljem kindralmajori auastmele), 1942. a töötas N. Liidu julgeoleku kesk-aparaadis

⁵Boris Nazarov (1902–1974), sündis Peterburis, GPU-s 1930, Eestis 1940 Balti laevastiku eriosakonnas, 1944–1947 NKGB ja MGB 2. osakonna ülem, 1947–1948 Tallinna, 1948–1952 Pärnu, 1953–1954 Narva, 1954–1956 Tartu osakonna ülem, seejärel tervislikel põhjustel pensionile; Eduard Neelus (1918–1983) oli MGB 2. (2-N) osakonna ülema asetäitja, 1947–1950 2. osakonna ülem, vallandati Kåbini/Moskalenko puhastuste ajal 1950, hiljem töötas siseministeeriumi süsteemis.

⁵Martin Sandberger, *SS-Obersturmbannführer*, oli sündinud 1911, SD ja Julgeolekupolitsei ülem Eestis 1941–1943, mõisteti ameeriklaste

gi talle ülesandeks endiste vabadussõjalaste hulgast välja valida kümme kõige kindlamat meest. Osa neist suunatigi tööle SDsse ja teistesse Saksa Omavalitsuse asutustesse, kuid Viidikut ennast, tema naist ja poega tabas varsti ootamatu löök, sest nad arreteeriti süüdistatuna kommunistliku tegelase Boris Pluki varjamises. Mõne aja pärast Viidikud vabastati, kuid Plukk jäi Saksa vanglasse ja tema hilisem saatus on teadmata. See oli Viidikul kolmas (enda sõnul isegi neljas) ja sugugi mitte viimane kord elus sattuda vanglasse — pärast sõda tuli tal veel kord Patarei vanglaga tutvust teha.*

Škurinilt saadud ülesande kohaselt pidi Nõukogude luure Viidikuga ühendust võtma tema kodus Kõie tänav nr 1 iga kuu 1. ja 15. kuupäeval. Seda aga ei toimunud ja kogu sõja jooksul Viidik ilmselt mingeid Nõukogude luure ülesandeid ei täitnud. Hiljem kinnitas ta ülekuulamisel, et oli kokkulepitud ajal alati kodus, kuid sidemeest ei saanud või ilmus sel ajal, kui ta ise sakslaste vanglas istus.

1942. a märtsis kutsus Sandberger Viidiku uuesti enda juurde, tehes talle ülesandeks luua 500–600-meheline erikomando (*SD Sonderkommando*), mis pidi saadetama äsjavallutatud linnadesse nagu Pihkva või Leningrad. Rinne jäi aga sama aasta lõpul pidama ja hiljem asendati ülesanne SD värbamisbüroo loomisega, mille juhiks sai Viidik. Värbamisbüroosse kutsus Viidik jälle oma endisi

poolt sõjaroimarina surma 1948, otsus muudeti vangistuseks ja Sandberger vabanes 1958, elas hiljem Stuttgartis.

*Siia võib lisada sõja ajal N. Liidu diversiooni- ja terroriüksusi juhtinud Pavel Sudoplatovi postuumselt ilmunud raamatust *Разные дни тайной войны и дипломатии: 1941 год* (2001, Moskva: OLMA-PRESS) järgmise informatsiooni. Kirjeldades enda juhitud NSVL NKVD Erigrupi tegevust, kirjutab Sudoplatov: “Me teadsime, et sakslased otsivad Nõukogude võimu läbi kannatanud inimesi ja püüavad neile toetudes luua oma agentuuri ning administratsiooni. Seetõttu jätsime okupeeritud territooriumile kontrollitud isikuid sellest kategooriast. Nad said vaenlasele peibutuseks ning sel viisil juurutati neid eriteenistustesse ja administratsiooni.” (Lk 259.) Erigrupi määruse kolmas punkt kõlas: “Kontrollitud agentide juurutamine vaenlase poolt vallutatud territooriumil loodavatesse nõukogudevastastesse organisatsioonidesse, luure-, vastuluure- ja haldusorganitesse.” (Lk 261.) *Toim.*

kaaslasi EVLst ja see tegutses kuni 1943. a kevadeni, värvates SD teenistusse vähemalt sadakond meest. Tema uueks ülemaks sai Eesti julgeolekupolitsei ülem Ain-Ervin Mere. Millega Viidik pärast värbamisbüroo likvideerimist tegeles, pole teada.

Augustis 1944 sai Viidik teada Eesti Rahvuskomitee ja Tiefi põrandaaluse valitsuse olemasolust ning dramaatilistel septembripäevadel otsis ise üles Pitka staabiülema Paul Laamanni, keda tundis hästi vabadussõjalaste liikumise ajast. Teatavasti jäi mee- leheitlik katse Eesti Vabariigi taastamiseks lootusetult hiljaks, põ- genevate sakslaste käest õnnestus relvi saada alles viimasel hetkel ja Venemaa liitlasteks muutunud lääneriigid hülgasid Balti riigid. Viidik oli üks vähestest, kes minema ei jooksnud ja andis pitka- laste käsutusse oma isikliku auto, mida hakati kasutama relvade ja laskemoona veoks.

VASTAMATA JÄÄNUD KÜSIMUSED

1944. a 10. novembril Viidik arreteeriti Nõukogude julgeoleku poolt. Pole teada, kas ta tuli ise välja või otsiti teda kui SD värbamisbüroo juhti. On võimalik, et tšekistidel oli vahepeal si- de sõjajärgsete agentidega katkenud; on võimalik, et temast kui agendist "Vart" küll teati, kuid usaldus tema vastu oli kadunud. Julgeolekul kulus mitu kuud, enne kui nad tõepoolest veendusid, et tegemist oli "ausa" agendi ja luurajaga, keda polnud põhjust süüdistada agent "Vernõi" äraandmises. Siiski mõisteti talle eri- nõupidamise poolt kõigepealt 3 aastat ning alles 4. novembril 1945 vabastati Viidik ja tema poeg vanglast. Kohe pärast seda värvati ta uuesti MGB agendiks, seekord varjunime "Bart"⁶ all.

Agendi "Bart" hilisemast tegevusest ja elukäigust on teada vä- ga vähe. 1947. aastal tegutses ta MGB 4. osakonna ühe juhtiva tuvastusagendina (agent-opoznavatel), kelle ülesandeks oli taga- otsitavate kindlakstegemine elavalt või foto järgi. Ühes KGB kä- siraamatus (*Kontrrazvedyvatel'nyj*. . . 1972: 9) on tuvastusagendi määratlus järgmine:

⁶Kahe varjunime ("Vart" ja "Bart") sarnasus viib mõttele, et tegemist võis olla eksitusega. Olemasolevates arhiividokumentides on mõlemad nimekujud siiski selgesti eristatavad.

Riiklike julgeolekuorganite agent, kes tunneb isiklikult erinevaid isikuid ja osaleb nende tagaotsimisel või kindlakstege-misel. Tuvastusagent täidab oma otsinguülesandeid jälgimise teel inimeste kogunemiskohtades (jaamad, turud, sööklad, teat-rid jms), samuti fotode läbivaatamisega miilitsa passilaudades, mitmesuguste asutuste ja ettevõtete kaadriosakondades. Sõja ajal kasutati tuvastusagente sõjavangilaagrites ja filtratsiooni kontroll-laagrites. Praktikas nimetatakse tuvastusagente vahel tagaotsimisagentideks.

Koos kahe teise juhtiva tuvastusagendi "Tartu"⁷ ja "Lessovs-kiga"⁸ kuulus "Bart" üleliidulise MGB 4. Peavalitsuse tsentrali-seeritud arvestuse alla. Kui palju tal õnnestus GB poolt tagaotsi-tavaid isikuid tegelikult üles leida, selle kohta arhiivis andmed puuduvad, kuid igatahes oma uute peremeeste usaldust ta ei kao-tanud.

Julgeolekutoimikutes esineb samal perioodil ka tema venna Arnold Viidiku nimi (agent "Viktorov"⁹), kes oli olnud 1930. aas-tatel Eesti põlevkivitööstuse rajaja ja peadirektori Märt Raua auto-juht ning andis tunnistusi Raua kohtumiste kohta Ungari kind-ralstaabi luureosakonna kõrgete ohvitseridega. Peatunnistajaks Raua nn nõukogudevastase tegevuse kohta oli siiski teenekas agent "Belokurova",¹⁰ kelle mitmed ettekanded on ka arhiivis säi-

⁷Kalju Otu, sünd. 1904 Virumaal Toilas, TÜ lõpetanud jurist, Jõhvi vallavanem ja Kunda linnapea, SD vanemassistent Narvas, 1944 Saksa sõjaväes SS-Untersturmführer. Agent "Tartu" tuvastas ainuüksi 1947. a üle 150 endise kaastöötaja ja sakslaste käsilase (ERAF, f 131, s 106, l 129).

⁸Dmitri Prants, sünd. 1922 Pärnus, sattus Punaarmees teenides 1942. a sakslaste kätte vangi, teenis Saksa sõjaväes tõlgina, arreteeriti 1944. a novembris ja värvati GB tuvastusagendiks. Temalt saadud and-mete põhjal arreteeriti ja likvideeriti mitu eestlaste pörandaalust organi-satsiooni (vt ERAF, f 138, s 8), hiljem töötas fotograafina ajakirjanduses.

⁹ERAF, f 131, s 120, l 23, 48 ja 64. "Viktorovi" puhul räägitakse taasvärbamisest, mis osutab sellele, et ta oli värvatud nähtavasti enne sõda, kuid langes siis agentuurvõrgust välja.

¹⁰Aino Sammul (neiuna Kalm, 1912–1996) küüditati 1941. a koos emaga Siberisse; tema mees, Välisministeeriumi kõrge ametnik Jüri

linud. Märt Raud küüditati koos naisega 1949. a Siberisse, kuid tänini pole selge, mis asjaoludel ta seal 1952. a paiku hukkus.¹¹

1950. a arreteeriti Otto Bergmann, kes ülekuulamistel nõudis, et tema asjas kutsutaks välja tunnistusi andma Viidik — tema vana tuttav vabadussõjalaste liikumise ajast. Julgeolek seda muidugi ei teinud ja arhiivis on säilinud 2-N-osakonna ülema asetäitja Beljajevi õiend (ERAF, f 130, s 12515E, ümbrik), milles teatatakse, et MGB ei pea Viidiku ülekuulamist otstarbekaks, sest ta töötab sama metsavendadevastase võitlusega tegeleva osakonna agendina “Bart”. Kolm aastat hiljem, kui 2-N-osakond likvideeriti, anti “Bart” tagasi 4. osakonnale, kuid siis olid selle allüksuse funktsioonid juba muutunud. Agentide üleandmisaktist (ERAF, f 131, s 259, l 7, 45) selgub, et “Bart” oli 18. detsembril 1945 värvatud agendiks nr 14618, mis hiljem muudeti numbriks 140 (numbrid vastasid agendi isikliku toimiku numbrile).

Mis undis vana sõjameest ja Artur Sirgu sõpra asuma agentprovokaatori teele? Oli see seiklusjanu, avantürism, naiivne lootus kergesti raha teenida või hoopiski varjatud sümpaatia uuele riigikorrale? Säilinud arhiividokumendid kahjuks sellele valgust ei heida.

Eesti politseiarhiiv jõuti põletada 16. juunil 1940, peaaegu kõik Politsei Peavalitsuse ja poliitilise politsei juhid arreteeriti

Sammul suri Eero Medijaineni andmeil Kirovis 24. XII 1941 (*Akadeemia*, 1993, nr 11, lk 2339). Millal Aino Sammul agendiks värvati, pole täpselt teada, Eestisse naasis ta 1946 ja kuulus MGB 2. (vastuluure) osakonna kõige efektiivsemate agentide hulka. KGB lubas tal 1955. a lahkuda USAsse isa, tuntud majandustegelase Alfred Kalmu juurde.

¹¹Märt Raud (sünd. 1878 Viljandimaal Õisu vallas); küüditati (ERAF, f 3N, s 5626N) Krasnojarski krais, töötas Ust-Abakani hüdroliüsitehases, kust vallandati, andis ettevõtte kohtusse, kuid arreteeriti 17. IX 1951, mingeid tunnistusi Eestis arreteeritud Viktor Pihlaku ja Bernhard Linde kohta ei andnud; asumistoimiku (ERAF, f 8, s 11896) järgi mõisteti talle Hakassi oblastikohtus 4. III 1952 10 a vangilaagrit koos 5 a asumisega, ennast süüdi ei tunnistanud. M. Raua edasine saatus on segane. Jaan Toomla koostatud kogumik *Valitud ja valitsenud* annab tema surmaaajaks 4. juuli 1952, soliidisusele pretendeeriv entsüklopeediakõide *Eesti elulood* teatab, et M. Raud on surnud 4. märtsil 1952 (kohtupäeval?).

ning hukkusid Siberi vanglates või vangilaagrites (siseministri abi Armin Tuulse tappis enda juba 23. juunil). Erinevalt nõukogude NKVDst Eesti poliitiline politsei oma agentuurvõrgu tsentraliseeritud kartoteeki ei pidanud — agentidest teadsid ainult konkreetse asjaga seotud inspektorid ja komissarid. Viidikuga sidet pidanud Friedrich Kuusekänd suri Kirovis 17. II 1942, polpoli ülem Johan Sooman 17. VI 1942 Ussollagis, Politseivalitsuse abidirektor Konstantin Kirsimägi ja politseiarhiivi hävitamist juhtinud polpoli inspektor Tanel Võhma viidi juba suvel 1940 Moskvasse, kus esimene neist mõisteti NSVL Ülemkohtus surma 23. VI 1941, teise kohta pole sedagi teada.

Tšekistlike ülekuulajaid huvitas peamiselt Eesti kaitsepolitsei tegevus kommunistliku põrandaalusega võitlemisel (mis oli äärmiselt edukas), hoopis vähem paremäärmsliku vabadussõjalaste liikumise likvideerimisel (mis polnud vähem edukas).

Aleksander Viidik suri Tallinnas 20. juulil 1956 — perioodil, mil kümned tuhanded kommunistliku vägivalda ohvriks langenud eestlased pöördusid taas tagasi oma kodumaale, nende seas ka paljud neist, kes veel mäletasid tema reeturlikku käitumist Eesti Vabadussõjalaste Liidu toimimise või esimese Nõukogude okupatsiooni aastatel.

Kirjandus

- J a n s o n , Kaido 2000. Vaps ei olnud fašist: Retsensioon A. Kasekampi raamatule. — *Ajalooline Ajakiri*, 2000, nr 4
- K a s e k a m p , Andres 2000. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London: MacMillan
- Kонтрразведывательный словарь*. Москва: КГБ 1972 = *Контрразведывательный словарь*. Москва: КГБ
- M a r a n d i , Rein 1997. *Must-valge lipu all*. II. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 18)
- R a a m o t , Ilmar 1991. *Mälestused*. II. Stokholm: Välis-Eesti & EMP
- T o m i n g a s William 1961. *Vaikiv ajastu Eestis*. New York: Eesti Ajaloo Instituut
- T o m i n g a s William 1992. *Vaikiv ajastu Eestis*. 2. trükk. Tallinn

JAAK PIHLAU (sünd. 1937) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi automaatika ja telemehaanika erialal, tehnikakandidaat 1970. a. Tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega. *Akadeemias* väidelnud teemal "Rahvuskomitee ja Tiefsi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatses 1944. a" (1999, nr 7, lk 1518–1528) ning avaldanud artiklid "Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a septembris" (2000, nr 8, lk 1618–1636) ja "Lehekülgi Eesti lähiajaloo: Kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee" (2001, nr 3, lk 459–477).

BALTIMAADE RETSEPTSIOON SAKSA POLIITIKATEADUSES

Axel Reetz

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Enne 1990. aastat polnud Eesti, Läti ega Leedu Vabariik Saksamaa politoloogias omaette teemaks ega mainitud neid kuigi tihti ka uudistes. Pärast Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemist 1991. a kuuluvad Balti riigid ülemineku-uuringutes Ida-Euroopa näidete hulka. Eelkõige on neist saanud eeskuju riikidele, mis ilmusid kaardile alles pärast sotsialismiaja lõppu, nagu Tšehhi-maa, Slovakkia, Sloveenia ja Horvaatia. Vabaduse saavutamise protsess ise oli olulisem kui see, et erinevalt teistest olid Balti riigid iseseisvad I maailmasõjast saadik, õigupoolest isegi vahepealse katkestuseta, sest Nõukogude anneksiooni rahvusvaheliselt enamasti ei tunnustatud.

Seesugune ignoreerimine Saksa teaduses tuleneb peamiselt nende riikide geograafilisest asukohast ning trotsib ajaloolist sidet Saksamaaga. Saksamaa ja Balti riikide ajaloolisi sidemeid uurides tegelevad ajaloolased peamiselt sellest piirkonnast pärinevate saksakeelsete dokumentidega. Kuid ühiskonnateadused seisavad siiski probleemi ees, et uurida tuleb kaugest ja eksootilisest keele tõttu ka üsna tundmatut materjali. Seetõttu on Balti riike käsitlevas kirjanduses rõhuasetus iseseisvusvõitlusega kaasnenud hilisematel sündmustel. Enamik töid on lausa ajakirjanduslikud. Nüüd aga pole see piirkond enam maailma tähelepanu keskpunktis ja sellest on saanud rahulik tavateema.

Tõlgitud käsikirjast "The Reception of the Baltics in the German Political Science".

Mitu raamatut, nagu näiteks Heike Grafi ja Manfred Kerne-ri *Handbuch Baltikum heute* (Berlin, 1998), täidavad lünki Balti riike puudutavas informatsioonis. Kuid oma laiahaardelise ülevaatega ei paku see käsiraamat paraku enam poliitilise hetkeolukorra tutvustusest.¹ Peale selle võib Balti riike kohata ka üleminekule² pühendatud võrdlevates uurimustes ja noorte teadlaste töödes, kes on selle piirkonna avastanud, sest selle kohta on suhteliselt vähe publikatsioone.³ Mõned neist töödest võetakse järgnevalt vaatluse alla. Kuid see nimestik ei taotle täielikkust.⁴

Ida-Euroopa maadega tegelemisel muudab ülemineku-uuringuid mõneti problemaatiliseks asjaolu, et paljudel teadlastel, kes varem tegelesid Ida-Euroopa kui sotsialistliku monoliidiga, on nüüd tegevusväli muutunud. Ka need, kes tegelesid 1970. ja 1980. aastate demokratiseerumisprotsessidega Lõuna-Euroopas, Lõuna-Ameerikas ja Aasias, on rõõmsalt kasutanud Ida-Euroopa näiteid.

Ja see on vaid üks esile kerkivatest probleemidest. Teine aspekt on see, mille kohta Helga A. Welsh (1998: 115jj) märgib, et teadus on ikka veel tugeva rahvusliku suunilusega: uuritakse ja

¹ Kirjutasin selle raamatu kohta arvustuse "Baltimaad Berliini mätta otsast", mis ilmus *Eesti Päevalehes* 22. XI 1998.

² Seda terminit kasutades ei tahaks ma hakata arutama küsimust "teisenemise" (*transformation*) ja "ülemineku" (*transition*) defineerimisest ja erinevustest. Kasutan neid sünonüümidena, tähistamaks üleminekut diktatuurilt demokraatiale.

³ Siinkohal võiks mainida ka minu kolme artiklit: "Wahlen im Baltikum seit 1990. Parlamente in den Paradoxien der Selbstbestimmung" ajakirja *Zeitschrift für Parlamentsfragen* erinumbris 1995, lk 300–324; "Demokratische Transformation im Baltikum" — *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 1999, No. 4, lk 924–955; "Faktoren der Entwicklung der baltischen Parteiensysteme" koguteoses *Entwicklungsstrategien in Nordeuropa — Baltikum und Finnland*, koostajad Beate Neuss, Peter Jurcek ja Wolfram Hiltz, Tübingen, 2000, lk 15–41.

⁴ Vaadeldakse publikatsioone, mis on esitatud sel eesmärgil. Mõistagi kaldutakse valima kõige olulisemaid, huvitavamaid ja kõige rohkem väitlusi esile kutsunud töid. Kahjuks pole kõik autorid järjekindlad, näiteks avaldasid Gert-Joachim Glaessner ja Michael Reiman raamatus *Systemwechsel und Demokratie* (1997) detailse Venemaa-vaatluse, kuid ei tegele teiste endiste NSVLi liiduvabariikidega.

kirjutatakse ulatuslikult selle teadlaste rühma jaoks, millesse ise kuulutakse.* Welsh seletab erinevust terminite *Transformationsforschung* ja *Transition* tõlgendamisel, omistades teisele, ameerika terminile rohkem teoreetilist mõjujõudu kui terminile, mis tähistab sammu demokraatia suunas, kuna saksa sõna on lihtsalt süsteemivahetust tähistav nimi. Sellel taustal on huvitav tähelepanek, et Lõuna-Euroopat käsitlev üleminekuteemaline kirjandus kuulub Welshi jaoks *nende arsenalis, kes diskuteerisid Kesk- ja Ida-Euroopas aset leidnud üleminekute üle* (Welsh 1998: 128). Nii pole ta piisavalt eristanud Ameerika ja Euroopa politoloogiateemalisi diskussioone ega taibanud, kus täpselt see küsimus on oluline. Edaspidi näitan erinevaid suhtumisi Ida-Euroopas aset leidnud muutuste mõistmise küsimuses ühe sündmuse või osana demokratiseerumise kolmandast lainest.

Paljud saksa autorid kirjutasid Ida-Euroopa reformiprotsessi alguses, et sellel süsteemimuutusel puudub igasugune ajalooline kõrvutusmaterjal ning tegu on ainulaadse sündmusega, sest selle protsessi käigus leiab seoses režiimi muutumisega ning üleminekuga käsumajanduselt turumajandusele aset vähemalt kaks eri muutust, kui just, nagu näiteks Baltimaades, riigid ei saavuta samaaegselt iseseisvust. Need protsessid, mille arengu peale on Läänes kulunud sajandeid, on teineteisele arvatavasti ohtlikud. Kuid vahepeal ärkasid Ida-Euroopa demokraatiad ellu "rohkem" kui sõdadevahelisel ajal, mis paljudes Euroopa riikides oli demokraatia lõpu alguseks, nagu kirjutab Wolfgang Merkel (1999: 365jj, 377).

Ta on aastaid uurinud demokraatiale üleminekut ning loonud oma olulises raamatus mudeli, mis aitab mõista, kui tähtis on demokraatia kehtestamisel eliidi suutlikkus saavutada kompromisse. Eelkõige tähendab see protseduurilisi kompromisse. Kõigil tuleb nõustuda demokraatia mängureeglitega, veelgi parem on, kui saavutatakse üldine nõusolek ehk programmiline nõusolek, peamiste reformide ühtsus. Kui seda ei suudeta, on olemas oht pöörduda tagasi autoritaarse süsteemi juurde, väidab Merkel.

*Kursiivi jäetud originaalteksti saksakeelsed tsitaadid on tõlkinud Jaan Isotamm. *Toim.*

Merkel lõpetab eliidi käitumise tingimuste loetelu masside osa mainimisega. Nende tegevus ei kõiguta demokraatia stabiilsust, ent Merkel jagab tavalist arvamust, et niihästi Poola kui Ungari, mis alustasid reformiperioodi erinevalt, on mõlemad stabiilsed (Merkel 1999: 114jj). Merkel võtab arvesse ka Jaapani ja Saksamaa näited pärast Teist maailmasõda; sealgi olid okupatsiooniväed äsja loonud uue süsteemi.

Üleminekuajal tegutsejate võimaluste ruum on eriti avar, sest tegelikult nad üksnes kehtestavad reegleid, mille järgi neil tuleb tulevikus mängida. Seetõttu on see eriti oluline konsolideerumise mõttes, olgu siis tegemist ühtse väljenduse leidmisega omaenda ja kogu ühiskonna huvidele, sest muidu ei pruugi inimesed süsteemiga soostuda ega anna talle seega vajalikku legitiimsust (Merkel 1999: 133, 137).

Merkel liigitab Leedu nende riikide sekka, kus vana eliit tahtis poliitilise võimu saavutamise huvides kehtestada tugevat presidentaalset režiimi, kuna opositsioon üritas tugevdada parlamendi osa (Merkel 1999: 142, 431), sest vana eliit lootis valimistel saavutada rohkem edu populaarse isiku kui oma poliitiliste ideede kaudu. Antud juhul ta eksib. Leedus oli asi just vastupidi, sest "Sajüdisse" juht Vytautas Landsbergis soovis saada presidendiks.

Paljurahvuselistes riikides, mida Baltimaad kahtlemata on, näeb Merkel leppimatuse ohtu ja kasvavat etnilist pinget institutsioonide sees. Seetõttu tuleks seal kehtestada spetsiaalsed mudelid konfliktide lahendamiseks põhiseaduslikul teel (Merkel 1999: 380jj). Tema kriitika olulisimaid teemasid ning "defektse demokraatia" näide on osa elanikkonna eemalejäämine majanduslikest ja sotsiaalsetest õigustest (Merkel 1999: 433). Selle juures Merkel ei arvesta, et 1980. aastate proteste ja hilisemaid reformiprotsesse põhjustas rahvuse ellujäämise ohustatus Nõukogude migratsioonipoliitika tagajärjel. Selle konflikti lahendamine on selle põhjustanud. Tulevik näitab, kas see ohustab demokraatiat. Seni on Balti riikide seadusandlus ja inimesed liberaalsemad kui neis maades, kuhu välismaalasi alles paar aastakümnet tagasi spetsiaalselt võõrtöolisteks kutsuti. Ja seal puuduvad vägivaldsed pinged. Pealegi tundub nii või teisiti kahtlane, miks peaks võimendama pool sajandit kestnud rahvusvahelise õiguse rikkumise tulemusi, seda praegu niiväga rõhutades. Merkel kasutab tegeli-

kult isegi veelgi rängemat sõnavara kui rahvusvahelised organisatsioonid: "Ka sel juhul tuleb Balti riike, kus diskrimineeritakse Vene "kodanikke" [---], pidada kodakondsuse etnilis-rahvusliku definitsiooni demokraatlikkust rikkuvaks ning ebamõistlikuks näiteks." (Merkel 1999: 384.) Kuid Merkel unustab, et kodakondsusest ilmajätmisega ei kaasne sotsiaalsetest ja majanduslikest õigustest ilmajätmist ning et naturaliseerumine on võimalik vaba valiku alusel.

Üllataval kombel osutub mitteteaduslik vaatepunkt teinekord isegi täpsemaks. Hea näitena võib nimetada suure armastusega kirjutatud raamatut lihtsa pealkirjaga *Estonia*, mille autor on endine Austria saadik Eestis ja Soomes Wendelin Ettmayer (1999). Täiesti õigesti kirjeldab ta selle Balti riigi poliitilist kultuuri naiivse usuna, nagu tekiks pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist automaatselt demokraatia ja turumajandus (Ettmayer 1999: 125). Parteisüsteemi kohta väidab ta, et kõik poliitikud suudavad hõlpsamini tegutseda üksteise vastu kui üheskoos (Ettmayer 1999: 110).

Üks parimaid spetsialiste Ida-Euroopa poliitika ja parteisüsteemide alal on Dieter Segert. Ida-Saksa politoloogi huvitab kõige rohkem sotsialismi mõju Ida-Euroopa parteisüsteemide tekkele. Ta avaldas üksnes poliitilist pahempoolsust käsitleva koguteose pealkirjaga *Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa nach 1989* (1996). Tol ajal oli see küsimus eriti huvitav, sest Leedus, Poolas ja Ungaris olid just valimistel võitnud postkommunistlikud sotsialistid. Pärast seda tulid nad võimule ka Tšehhi Vabariigis ja nüüdseks on see nähtus kordunud ka Iliescu võiduna Rumeenias 2000. a. Selle raamatu autorid tuletavad meelde, kuidas kogu parteide spekter eitas kommunistlikku parteisse kuulumist, ent koos esimeste kriisimärkidega tuleb tagasi iha vanade aegade järele.

Oma sissejuhatuses mainib Segert Balti riike vaatlevat artiklit Katrin Mattuschi sulest (1996), kes erinevalt ülejäänutest arvab, et uusim ajalugu ei mõjuta nii väga parteide moodustumist. Mattusch alustab oma Baltikumi-retseptsiooni seletusega, et neil rahvastel on sajandeid olnud ühesugune minevik või saatus, mis siiski on viinud väga erinevate parteisüsteemideni. Aga ta mainib üksnes asjaolu, et Lääne parteiteooriad siin ei toimi, seletamata,

miks. Pealegi vahetab autor varsti teemat, võttes kõne alla poliitiliste parteide aktsepteerituse rahva seas. See süvendab muljet, et Mattusch kasutab üksnes ära materjali, mida ta on kogunud oma Baltimaade poliitilist kultuuri käsitlevaks dissertatsiooniks.⁵ Seejärel loetleb ta üsna lünkliku rea põhjusi selleks arenguks, mida tema hinnangu kohaselt on väga raske analüütiliselt lahus vaadelda. See tulemus tundub pigem teemale allavandumisena.

Mattuschi dissertatsiooni "Demokratisierung im Baltikum?" (1996d) tuleks põhjalikult arvustada niihästi sel põhjusel kui ka seetõttu, et tegemist on ühe kõige varasema monograafiaga Balti riikide poliitilise olukorra kohta. Ajalooliselt kuuluvad Balti riigid Euroopa lääneossa ja 50 aasta vältel peeti neid õigeuskliku Euroopa osaks (Mattusch 1996d: 23) ning seetõttu on neil kogemusi kummaltki poolt. Seepärast arvab Mattusch, et Balti riikidel on *sowohl als auch Kultur* (Mattusch 1996d: 24). Ilmselt unustab ta reaktsiooni N. Liidu survele ning hiljutise konflikti OSCEga, tõiga, mis lubas ka Merkelil otsustada, et Lätis on defektne demokraatia. Teisalt on see üllatav, sest Mattusch peab Baltimaade kultuuri koos selle individualismiga osaks Lääne kultuurist, vastandades seda sovetliku ühiskonna kollektivismile. Võib-olla oli 1996. a ikka veel raske aduda probleeme, mida kollektiivne mõtlemine oma liiga kõrgete riigile seatavate ootustega demokraatia ja turumajanduse osas põhjustas. Ent mõistagi ei ole kollektiivne mõtlemine vältimatult seotud Vene õigeusu kultuuriga.

Tehes ebaõigetest üksikasjadest väära järelduse, kinnitab Mattusch ekslikult, et Läti Liikumine Võrdsete Õiguste Eest ei jõudnud 1995. aastal parlamenti (Mattusch 1996c: 106).⁶ Ka hinnang parteide suunitlusele — "tendentslikult liberaalsed" Demokraatlik Partei Saimnieks ning Rahva Harmoonia Partei — põhineb puudulikel teadmistel ning on ühtaegu ebaselge kui ka ekslik. Eesti Mõõdukad pole *vähehaaval* sotsiaaldemokraatlikke seisu-

⁵See politoloog on aastal 1996 kirjutanud veel vähemalt kaks artiklit, milles ta ennast kordab. Vt Mattusch 1996a, 1996b.

⁶Õige on see, et võrdõiguslased eksisteerisid edasi vahepealse organisatsioonina ning ühinesid poliitiliselt Sotsialistliku Parteiga. Ainult et mõnel vana kaadri hulgast ei lubatud enam kandideerida, kui nad pärast 1991. aastat olid jäänud kommunistliku partei liikmeks.

kohti kuulutanud, sest nad on kogu aeg sotsiaaldemokraadid olnud (Mattusch 1996c: 107).

Imetlust väärrib usinus, millega vahendatakse uuemat teooriat. Siinkohal tuleb küll tunnistada, et pole tingimata tarvis leiutada midagi uut, vaid ka olemasolevaid selgituskatseid annab kasutada võrdlemisi vabalt. *Sest sotsiaalteadustes kurdetud teooriate puudumine paistab olevat vaid äkiliste muudatuste, ebastabiilsete sotsiaalolude ning rahvuslike arengute sisemise loogika teoreetiliste mudelite avameelsuse puudumine.* (Mattusch 1996d: 27.) Demokraatia areng Balti riikides ei pea kokku langema tavalise ettekujutusega liberaalsest demokraatiast (Mattusch 1996d: 27).

Seda nõrkust faktide edastamisel ei asenda empiiriline materjal. Isegi vastupidi: on lausa ohtlik hinnata poliitilist õppimisvõimet, küsides inimestelt, kas nad tunnevad huvi poliitika vastu, kas poliitika on nende elus oluline ja kas nad arutlevad sageli poliitika üle (Mattusch 1996d: 157). Iga *Stammtisch** vastaks neile küsimustele jaatavalt, kuid see ei tähenda tegelikult, et nad oleksid hästi informeeritud või argumentidele avatud. Pärast kollektiivse mõtlemise selgitamist ning selle näitamist vastustes (Mattusch 1996c: 167) teeb Mattusch kokkuvõtte, et inimesed, kes on poliitiliselt kohanemisvõimelised, on tõenäoliselt ka avatud millelegi uuele. Samas peatükis nimetab ta sotsialistlikku varustamismentaliteeti (*mentality of provision*) demokraatiale koormaks (Mattusch 1996c: 168). Selles lihtsalt puudub loogika.

Ning empiirilise uurimismaterjaliga seondub veel üks probleem. Kõik küsitlused on korraldatud aastatel 1990–1992, otse intensiivse osalemise ajastul. See on aeg, mille puhul Mattusch eitab postsotsialistlike riikide inimeste võimet mõista demokraatlikku kultuuri. On riskantne sellisel taustal otsustada demokraatia võimaluste üle mingis teatud riigis. Mattusch ei käsitle seda probleemi üldse. Seetõttu jaguneb väitekiri kahte ossa, ühelt poolt ülevaade teoreetilistest lähenemistest ja teisalt küsitluste tulemustest, mida Mattusch korraldas kahe projekti raames. Nagu näitab ka väga napp tulemuste osa, kasutas Mattusch lihtsalt olemasolevat materjali, et sellest dissertatsioon kasvatada.

*Mõeldakse mingit alalist kohviku- või kõrtsilaudkonda. *Toim.*

Dieter Segerti ja Csilla Machose analüüs koguteoses *Parteien in Osteuropa* (1995) on laia haardega. Autorid loovad teoreetilisi mõisteid, mis on väga olulised parteisüsteemide võrdlevaks analüüsiks. Nad küll ei teginud Balti riikidega eraldi, kuid paljud tulemused kehtivad ka Baltikumi kohta. Segert ning Machos analüüsivad eelkõige ülemineku-uuringuid, juba mainitud Ida-Euroopa demokratiseerimise võrdlust Lõuna-Euroopa ja Ladina-Ameerikaga, ning rõhutavad erinevust nende juhtumiste vahel nagu ka tõika, et moderniseerumise mõistmine on omane Läänele. Segert kirjeldab kaht teineteist välistavat diskussioonitüüpi, üks teoreetilise suunilusega ja teine ajaloolis-kultuuriline lähenemisviis — nii vaadeldakse muutusi Ida-Euroopas ühest küljest vaid näitena suuremast arvust muutujatest ning teisalt püütakse tõestada Ida-Euroopa juhtumite spetsiifilisi ja ühtelangevaid omadusi, tehes kõrvutusi üksnes regiooni sees. Segerti arvates ei pääse kultuurilis-ajaloolisest varjundist sellega mööda, kui teadlikult kasutatakse teoreetilisi kontseptsioone hüpoteeside loomiseks. Just selleni tahab ta jõuda *pelga oluliste andmete kogumise ja kirjeldamise teel*. Kuid kõrvale ei tohiks jätta ajaloolistki aspekti, sest ajalooline pärand mõjutab ka tegutsejaid (*Parteien...* 1995: 15jj).

Katrin Sell (2000) süüdistab neid, kes esindavad tema sõnutsi *struktuurifunktsionalistlikku* lähenemist, ülemäärases ja liiga kitsas suuniluses *spetsiifilistele ajaloofaktidele*, mille fookuses on kõigepealt muutuste keskkond ja siis *vajalikud institutsionaalsed raamtingimused uue demokraatia stabiliseerimiseks*. Selles jääb vajaka arusaam, et peale demokraatlike institutsioonide peab tekkima ka demokraatlik poliitiline kultuur. Ja nii ongi oht, et analüüsitakse ainult üksiknäiteid. See kriitika näib olevat pisut liialdatud, mis puutub sellesse, kuidas selliste uurimuste autorid mõistavad ja arvustavad seda fakti isegi mingi kindla riigi probleeme kirjeldades, ka siis, kui tegemist on üksnes vähest huvi pakkuva teemaga nagu Baltimaade puhul. Sell teeb ettepaneku uurida tegutsejate ning institutsioonide omavahelist seotust ja ka nende tegutsemisulatust (Sell 2000: 91jj). Lõpuks oli see teema päevakorral kogu kümne üleminekuaasta jooksul. Dieter Segert (2000: 43–51) nimetab sellist katset leida veel üks näide juba

eksisteerivale teooriale *Safariforschung*'i* toetuseks ning hoiatab: *Mingeid uusi teadmisi ei saa tulla üleminekuaja uurimisest nendele, kes pärast 1989. aastat tormasid karjakaupa sellesse regioonile, et uue materjali põhjal leida kinnitust oma kivistunud teoreetilistele kontseptsioonidele. Selle põhjuseks peab Segert uuringute finantseerimispoliitikat. Varem ei taibatud ühiskonna sotsiaalsete gruppide kaudu toimuva eneseregulatsiooni tähtsust funktsioneeriva demokraatia eeldusena, nagu ütleb Michael Vester (2000: 14–25), kuid on kindel, et isegi sellised teooriad nagu “defektne demokraatia” ei võta seda asjaolu vähem arvesse kui riikide kirjeldused (vt Vester 2000: 18jj). Ida-Saksa sotsioloog Rolf Reissigi etteheide (2000: 34jj), et lääne teadlaste analüüsid on tehtud ka-handatud perspektiivist, pidades silmas, et Lääne ühiskond [---] on justkui taustaks muudatusprotsesside üle otsustamisel Idas, on seni samavõrra õige kui ka küsitav, sest mõned demokraatia põhijooned tuleb paratamatult defineerida, muidu võib teaduslik uurimine äkki osutada vaid õigustuste otsimiseks sellele, et demokraatia normatiivsele tasandile tegelikult ei jõutagi.*

Segerti ja Machose väitel tuleks arvesse võtta ajalugu — hilis-sotsialismi ning demokraatiakogemust sõdadevahelisel perioodil. Tulemused on erinevad, kõigepealt on hästi teada tõik, et inimesed ajavad identifitseerimise segi ideoloogiaga. Seetõttu tugineb hääletamine isiksusele. See seletab ära sellegi, miks uued parteid võivad olla edukad, samas kui teised ära kaovad. Autorid näitavad opositsioonikoalitsioonide poliitilist karjääri kuni tänapäevani ning aitavad seeläbi mõista, kust mitmed kandidaadid tulevad.

Millises suunas Ida-Euroopa parteid ja riigid arenevad, on võimatu ennustada. Hoolimata tõsiasiast, et see raamat (*Parteien...* 1995) kirjutati juba mitu aastat tagasi, pole selle põhituum kaotanud midagi oma aktuaalsusest. Tee autoritaarsusele ei ole veel välistatud. Segert nõustub Merkeliga, et legitiimsuse puudumine demokraatlikus süsteemis on eriti kriisiohtlik.

Kõige olulisemaks muutusi puudutavaks teoseks võiks pidada sarja *Systemwechsel* (1994–2000), mida juba mitu aastat annab

*Safariuuringute, siin põlastava varjundiga umbes nagu “püha-päevaküttimine”. *Toim.*

välja Wolfgang Merkel. Esimesest viienda osani tehakse ülevaadeteid poliitilistest organisatsioonidest, poliitikast ja poliitikutest. *Ortodokssed teooriad koos dogmaatiliste eelotsustustega ei hoidu empiiriliste uurimis- ja teadmisevõimaluste kitsendamisest juba a priori. Ent samaaegselt välditakse ka narratiivsete uuringute teoreetilist puudulikkust, nagu see veel praegugi on sageli iseloomulik regioone ja riike uurivate eriteadlaste uuringutele.* (Systemwechsel, V: 7). See on idee, mida võib tähele panna ka Segerti ja Machose teostes. Kuid kas Merkel täidab oma teoreetilise lubaduse praktikas?

1994. aastal avaldatud esimeses köites tegelevad autorid teoreetilise vaatepunktiga. Ellen Bos (1994: 81–110) arvustab tegutsejalikku lähenemist. Ta kritiseerib seda katset, rõhutades samas ka positiivset. Ta arvab, et ühelt poolt on käesolevates muutustes raske identifitseerida tegutsejaid. Seetõttu sobib see lähenemine rohkem *ex ante* analüüsiks. Samal ajal kinnitab ta, et liiga kõrge abstraherituse tase sedavõrd erinevate juhtumite puhul nagu Lõuna-Ameerika, Aasia ja Ida-Euroopa pakuks vähem selgitusi. Ta väidab sedagi, et niisugune lähenemine on kohasem erinevuste seletamiseks. Sellest hoolimata on ta ettevaatlik, nähes võimalust neid mudeleid laiahaardelises analüüsis paremaks muuta. Aga ühtlasi hoiatab ta ka üldisele teooriale lootmajäämise eest (Bos 1994: 104jj).

Eberhard Sandschneider (1994) peegeldab samuti teoreetiliste lähenemiste võimalusi ja piire ning eitab süsteemiteooria kinnitust, et kõigil teooriatel on ühine taust (Sandschneider 1994: 41). Teaduslik debatt ei saa eitada tunnistust, et kõik teooriad *pakuvad enam või vähem sobivaid kirjeldusi üksikutest vaatepunktidest üleminekuajale* (Sandschneider 1994: 40).

Mõistagi võib autoreid süüdistada trivialsuses, kuid korra tuleb mainida ka ilmset reaalsust. Ent on teatav põhjus kahelda, kas sotsiaalteadused jõuavad üksmeelele teaduslike lähenemiste integratsiooni osas, mida nõuab Sandschneider.

Teine köide tegeleb demokraatia institutsionaliseerimisega. Mirjana Kasapovic ja Dieter Nohlen (1996) seletavad valimisüsteeme ning eristavad algselt esimesi asutavaid valimisi riikides, mis ei olnud demokraatlikuks muutumisel isegi iseseisvad, tegelikelt asutavatest valimistest. Aga igal juhul pole Balti riiki

kide puhul, mida võib arvata esimeste riikide hulka, tõi see, et lõhe iseseisvuse pooldajate ja vastaste vahel langeb kokku linna ja maa vahelise lõhega (Kasapovic, Nohlen 1996: 246), sest Balti riigid pole üldse urbanistlikud. Põhjus, mis sundis kommuniste eelistama esialgsetel asutavatel valimistel majoritaarset valimissüsteemi, oli ootus, et otsene vastandumine konkreetsete kandidaatidega, kes esindavad uut kaadrit, annab paremaid tulemusi kui proportsionaalne süsteem (Kasapovic, Nohlen 1996: 221). See teooria tundub usutavana. Kuid mitmeparteisüsteem, mis hõlmab kommuniste, rahvarinnet, interrinnet ja rahvuslasi, võiks olla põhjuseks, miks arutada termini "esialgsed asutavad valimised" korrektsust.

Kolmas köide käsitleb parteisid transformatsiooniprotsessis. Heidelbergi poliitikateadlane Klaus von Beyme (1997), kes on ikka armastanud igal teemal sõna sekka öelda, esitab mitmeid huvitavaid ning kohati isegi naljakaid ideid, mis oleksid pidanud olema vaid paremini struktureeritud ning paigutatud politoloogia koordinaatsüsteemi. Ent von Beyme on üks väheseid, kes kritiseerib Huntingtoni kolme faasi — liberaliseerumise, demokraatiseerumise ja konsolideerumise — teooria kasulikkust (Beyme 1997: 23). Huntingtonil on lastud *karistamatult ja suures lugupidamises saada filosoofide kuningaks, kes jagab kokaraamatulike juhiseid demokraatiseerijatele* (Beyme 1997: 34). Õnnetuseks ei analüüsi von Beyme põhjalikumalt sotsiaaldemokraatide läbikukkumist ning töö ja kapitali vahelise lõhe nõrga esindatuse tulemust. Ka puudub lõhesid kujutava graafiku juures seletus (Beyme 1997: 42).

Segerti osa selles raamatus (1997) ei sisalda üllataval kombel kuigi palju uusi mõtteid. Balti riikide osas pakub huvi etniliste vähemuste parteide defineerimine süsteemivastaste parteidena. Näitena mainib Segert otsesõnu Lätit (1997: 67). Tähelepanuväärne on seegi, et Segert nõustub konsolideerunud demokraatia miinimumdefiniitsiooni käsitledes enam-vähem teooriaga "ainus mäng kogu linnas", tunnistades mitmete demokraatlike valimiste toimumise tõiga piisavaks (Segert 1997: 78). Kahjuks ei arenda ta edasi ideed, et stabiilsete parteisüsteemidega riikides tunnetavad inimesed sagedamini majanduslikku progressi (Segert 1997: 83). Mis põhjusel? Segert rõhutab üht fakti Ida-Euroopa par-

teisüsteemide kohta, mida pole võimalik üle tähtsustada: *Eriti problemaatiliseks saab demokraatia konsolideerumisprotsesside jaoks ühiskonna kontrolli puudumine oma poliitiliste esindajate üle, kui pidada silmas elanikkonna suure osa deprivatiseerimist ning kodanike enamuse väärtusorientatsiooni sotsiaalsele õiglu- sele ja meritokraatlikele jaotusprintsipiidele.* (Segert 1997: 81.)

Neljanda kõitega lõpeb ülevaade parteidest koos nende juurde kuuluvate ühendustega.

Viies ning seni viimane kõide tegeleb tsiviilühiskonnaga. Siit leiame ajaloolase Markus Luxi artikli (2000), mis on esimene ainuüksi Balti riike käsitlev peatükk. Lux kinnitab alguses, et Balti riike käsitletakse harva, vaatamata asjaolule, et see näide on nende riikide ühesuguse ajaloo tõttu ja asjaolu tõttu, et nad “si- multaansuse dilemma” (Offe 1994) varjus ka iseseisvusele vastu astusid, väga huvitav uurimisobjekt (Lux 2000: 145).

Muutuste kronoloogial puudub poliitikateaduses koht. Osalt pole tulemused mõistetavad. Kahtlemata olid Balti riikide rah- varinded massiliikumised (Lux 2000: 151), kuid kindlasti ei tule neid vastandada teiste riikide ümarlaudadele. Kes eitaks seda, et Poola “Solidaaarsust” või Rumeenia revolutsiooni võiks niimoodi kirjeldada?

Veel enam üllatab termini “tsiviilühiskond” kasutamine, sest samast kõitest võib leida artikleid selle termini tekke ja kasutamise kohta Croissant’ilt, Lauthilt ja Merkelilt ning ka Klaus von Bey- melt. Lux leiab, et rahvarinded on *tsiviilühiskonna määravateks jõududeks*. Kuid see mõiste on keerulisem. Lux peab silmas opo- sitsiooni ning räägib kodanikuvaprusest, mainides ratsionaalsel valikul põhinevat lähenemist (Lux 2000: 156).

Arvestades defektse demokraatia teooriat ning seda, kuidas *Systemwechsel*’i toimetaja Merkel kasutab seda Läti puhul sealse suure mittekodanike arvu tõttu, on kahju, et Lux ei vaatle seda teemat puudutavaid huvitavaid fakte seostatult, vaid mainib neid eraldi. Näiteks vähemuste puuduvat toetust Interrindele, mis oli valmis vägivalda kasutama ja tahtis jätta poliitilise võimu mono- poli kommunistlikule parteile (Lux 2000: 152), ja 1991. a jaanuari vägivaldsete rünnakute aegset solidaarsust (Lux 2000: 159) koos asjaoluga, et ennustatav loobumine kodakondsusküsimuse null-

lahendusest (Lux 2000: 162jj) muutis venelased taas võõrasteks. Ehkki vähemused hääletasid iseseisvusreferendumitel samuti iseseisvuse poolt, saab Lux üksnes öelda, et *demokratiseerumisprotsess pidurdus* (Lux 2000: 155). Ta ei seleta, miks.

Luxi väide, et kaksikvalitsemine puudus otsuse tõttu *rajada üleminek rahvuslikule restauratsioonile*, ei ole mõistetav. Mitte üksnes seetõttu, et Lux ise mainib eelnevalt vähemuste eemalejäämist sellest otsusest. Lux räägib endale vastu ka faaside mudeliga. Üleminek lõppes 1992. ja 1993. a valimistega. Aga konsolidatsioon algas pärast 1990. a Ülemnõukogu valimisi. See *erakordselt pikaajaline demokratiseerumis- ja konsolideerumisprotsesside lõikumine* (Lux 2000: 160) näitab tõepoolest kaksikvalitsuse olemasolu. Võrdluseks tundub veana, et Lux räägib eliidi vahetumisest, selgitades samas lõigus, et *sageli sai uueks eliidiks vana eliit* (Lux 2000: 164).

Ulrich Widmaieri, Andrea Gawrichi ja Ute Beckeri raamat *alapealkirjaga Ein einführendes Lehrbuch* (1999) valitsussüsteemidest Ida-Euroopas pakub täpselt seda, mida lubab, andes hea ülevaate tüüpilistest küsimustest üleminekuriikides. Raamat selgitab fakte. Riikide valikus — Visegrádi riigid ja Venemaa — on lähitutud kindlasti poliitiliselt kõige olulisemate riikide käsitlemisest, mitte parimast sobivusest võrdlevaks analüüsiks.

Widmaier, Gawrich ja Becker vaatlevad Ida-Euroopa parteide paljusid aspekte täpsemalt kui teised Lääne vaatlejad. Nad arvad, et need katsed kohandada lõhenemisteooriat lõpevad sellega, et leitakse *uued spetsiifilised postkommunistlikud sotsiaalsed lõhed*, mis tõmbavad joone modernistide ja traditsionalistide vahele. Widmaier, Gawrich ja Becker seletavad õigesti kohmakate vahendajate nõrkust parteide stabiliseerimisfunktsiooni täitmisel. Pealegi tuleks sellest probleeme, kui oleks palju parteisid, mis polegi kujunenud ühiskonna konkreetsete huvide eest võitlemise käigus, vaid lihtsalt parlamendifraktsioonidest (Widmaier, Gawrich, Becker 1999: 177jj). Selle tagajärjel puudub nende ja elanikkonna vahel side. Widmaier, Gawrich ja Becker mõistavad seda nii otsustava kriteeriumina kui ka võimalusena. Erinevalt läänelikest massiparteidest ei ole neil ühegi koalitsiooni baasil tingimata toetust. Mõistagi on lõhenemistendentsist vähem kasu. Widmaier, Gawrich ja Becker julgevad ennustada, et ootamatu-

te seoste jaoks ühiskonna sees jätkuvad muutused ka tulevikus. Widmaieri, Gawrichi ja Beckeri jaoks on see eelis. Läänes peavad parteid aru saama postmodernismist, Ida-Euroopas toimivad parteid kogu aeg taktikalistel põhjustel osalistes ja ajutistes koalitsioonides.

Selles *orientatsioonis väljapoole* ei taha Widmaier, Gawrich ja Becker näha *parteidesüsteemi raskendatud funktsioneerimisdefitsiidi konstateerimist elanikkonna täitmata osavõtunõuete tõttu* (Widmaier, Gawrich, Becker 1999: 186jj) ning räägivad vastu Merkelile, kes liigitab Läti defektsete demokraatiate hulka, sest seal ei osale valimistel vene elanikkond. Vähemalt osalemine üldvalimistel leiab aset samadel põhjustel kui need, mille tõttu parteid tegutsevad parlamendis ilma baasita.

Widmaier, Gawrich ja Becker mõtisklevad selle üle, kas parteid täidavad oma eliidi värbamise funktsiooni sama hästi ka nüüd, kui revolutsiooni genereerimine on koos oma mobiliseeriva efektiga kadunud. Sellest hoolimata on *Querensteiger*'i* võimalused Ida-Euroopa parteimaastikul hõlpsamad. Näiteks võiks olla Andris Šķēle Lätis (Widmaier, Gawrich, Becker 1999: 188jj).

Parima ülevaate defektiga demokraatiate ideest annavad Aurel Croissant ja Peter Thiery artikliga *Von defekten und anderen Demokratien* (2000/2001), alustades selgitusega, mis põhjusel on see lähenemine vajalik: selleks, et anda seletus kasvavale "hallile tsoonile" demokraatiate ja diktatuuride vahel (Croissant, Thiery 2000/2001: 10jj). Nad kordavad kriteeriume, mida tuleb kontrollida, et tuvastada, kas mingi riigi demokraatlikus korralduses on defekte. Kõige huvitavam asi, mis puudutab Balti riike on järgmine: *kui [---] saaks tekkida avalik areen esindajate ja otsustajate mõjutamiseks* (Croissant, Thiery 2000/2001: 20). Avaliku sfääri tekkimise võimalust mainides unustavad nad kontrollida, kas on ka olemas soov selles vallas tegutseda. Nad kirjeldavad eliidi omadust mitte demokraatlikke reegleid vastu võtta, vaid tegutsemisvalda rikkuda, lõigates läbi seal tegutsemise võimalusi (Croissant, Thiery 2000/2001: 23, 25). Aga just see pole Balti riikides probleemiks. Siin seisab eliit silmitsi rahvaga, kes vaidleb oma televiisori ees poliitilise vastasega kohtumise kiuste.

*Peetakse ilmselt silmas reeglite rikkujat. *Toim.*

Samas ajakirjas uurib Dieter Segert (2000/2001) küsimust, millal on demokraatiad ohustatud. Ta on nõus sellega, et pärast külma sõja lõppu on liigagi lihtne teha hõlpsat vahet demokraatiate ja diktatuuride vahel. Ning ta kõrvutab praegust olukorda Ida-Euroopas autoritaarsete arengutega sõdadevahelisel ajal. Kõige suurem oht, mida arutatakse mitu korda, on spetsiifilise ja difuusse toetuse puudumine ükskõik millisele režiimile ning lõpuks ka võimalik toetus isegi diktaatorile — võimalus, mida tuleks Ida-Euroopa tulevikustsenariumina arvesse võtta (Segert 2000/2001: 37). See sõltub tänapäeval rohkem heaolu tõusust kui inimeste huvist rahvusriigi küsimuse vastu, väidab Segert (2000/2001: 45). Mõistagi ei võta Segert siin arvesse Balti riike, nii et selles osas ei tule antud mõtet tegelikult ekslikuks pidada. Üldiselt on tal õigus selles, et demokraatia on Ida-Euroopas praegu vähem ohus, kui oli sõdadevahelisel ajal. Aga samal ajal on küsimus uue demokraatliku režiimi stabiilsusest ikka veel lahtine (Segert 2000/2001: 55).

Wolfgang Ismayr lubas anda välja raamatu Ida-Euroopa poliitilise süsteemi kohta, mis oleks käsiraamatuna enam kui juhuslikult valitud riikide hulk, mis sõltub autorite teadmistest või faktist, et üks või teine näide kinnitab mõnd kindlat teooriat. Ismayr ka vatab selle lubaduse täita pärast analoogilise teose avaldamist Lääne-Euroopa poliitiliste süsteemide kohta (Ismayr 1999). Seda raamatut iseloomustab autori kõrge kompetentsus ning väga keerukas struktuur. See näitab, kuhu Ida-Euroopa uurimine peaks arenema, et jõuda võrdluseni, mis tugineks iga üksiku riigi sellisele uurimisele, et üksiknäitele omistataks samavõrra tähtsust kui üldistusele, nii et seega liigutaks ülemineku-uuringutelt võrdleva poliitikateaduse suunas.

Üks vähestest monograafiatest, mis tegeleb kõigi Ida-Euroopa maadega, on Timm Beichelti dissertatsioon (2000). Ainuüksi asjaolu, et Beichelt tegeleb kõigi Ida-Euroopa riikidega Eestist Bulgaariani, kaasates isegi endised Nõukogude liiduvabariigid, nagu Venemaa, Valgevene, Ukraina ja Moldova, tundub olevat imelik ning äratav kahtlust. Kes tunneb või suudakski tunda kõiki neid riike piisavalt hästi selleks, et nende üle otsustada? Beichelt otsustab peamiselt riigikirjelduste põhjal, tsiteerides ka mind. Kuid tema rohkete peamiselt žurnalistlike analüüside nõrkus on jätnud sellesse töösse jälje mitmesuguste viganena. Mainin

siinkohal vaid paari huvipakkuvat Balti riikidega seotud teemat. Tal ei tarvitseks imestada, et Eesti ja Läti rohelised liikumised ei olegi postmaterialistlikud (Beichelt 2000: 170, 181). Mõned väited on suisa valed, näiteks ei keelatud Liikumist Võrdsete Õiguste Eest ära. Ja nii Eestis kui ka Lätis on isegi pealinnas rahvusvähemused kohalikeks enamusteks (Beichelt 2000: 178). Ma kahtlustan, et analüüs, mis tugineb läänelikust vaatepunktist lähtuvate terminite vääritlemistamisele ja faktivigadele, nagu siinkohas näidatud, ei saa viia demokratiseerumise ja konsolideerumise mõistmiseni. Võib-olla seetõttu käsitabki Beichelt oma dissertatsioonis läbivalt Läti parteid "Vabadusele ja Isamaale" ning Eesti Isamaaliitu kui ühtviisi natsionalistlikke parteisid. Aga seda nad ei ole. (Beichelt 2000: 205.)

Väga raske on saada ülevaadet parteisüsteemide arengust. On oluline arvestada mõne nime või isiku allesjäämist, aga kuidas teha seda välismaa puhul, tundmata riiki, millest jutt käib. Beichelt ütleb ekslikult: *Suur osa 1995. a uuesti Riigikogusse valitud parteidest oli 1998. a lõpuks juba jälle lagunenud.* (Beichelt 2000: 224.) Viimaste kohalike valimiste tulemused näitavad samuti, et ta eksib ka siis, kui nimetab sotsiaaldemokraate Läti vene vähemuse potentsiaalseteks esindajateks (Beichelt 2000: 271).

Seda nimekirja saaks täiendada. Minu arvates on iseloomulik asjaolu, et Beichelt esitab väga pika ülevaate olemasolevast üleminekuteooriast ning paljudest üksiksündmustest kõigis mainitud riikides, kuid ei jõua mingi tulemuseni. Tõdemus, et tegutsejad peavad lülituma muutuse paradigmat representatiivse demokraatia paradigmat, tundub triviaalne.

Õnnetuseks kuhjuvad sellesse valdkonda ikka veel ühelt poolt teoreetilised tööd ja teisalt ülevaated mõnest konkreetsest riigist. Võib olla nõus Merkeliga, et sellistes töödes jääb enamasti vajaka teooriast või katsest astuda sammu nähtuste pelgalt kirjeldamiselt nende seletamisele. Kuid teoorial jääb samuti vajaka omaenda piiratud mõistmisest ja katsetest täita lünki teistsugustest lähenemistest tulenevate selgitusvõimalustega, nagu väidab Sandschneider. Merkel, Croissant ja Thiery pakuvad välja väga huvitava mõtte, valgustamaks diktatuuri ja demokraatia vahelist tsooni oma "defektse demokraatia" mõiste abil, mis on uus lähenemine uuele nähtusele. Mõistagi peame arvesse võtma, et tunduvalt lihtsam on

mõõta valimiste toimumist ning aktsepteeritust kui eliidi ja masside demokraatlikke hoiakuid — et lihtsalt üks näide tuua. Kuid et enamik teadlasi on pärit Läänest, jääb neil puudu mingi jagu arusaamist Ida-Euroopa ja seetõttu ka Balti riikide olukorrast. Et Ida-Saksa teadlased ei ole suuremalt jaolt enam teretunud isegi oma endistes Ida-Saksa ülikoolides, puudub Ida-Euroopa poliitika Saksa retseptsioonis lähenemine seestpoolt. Seda on hõlbus märgata nimekirjas, mida mõõta. Osalemisest rääkides vaatlevad nad ainult küsimust, kas eliit lubab massidel osaleda. Ainult sellised teadlased nagu Mattusch oma empiirilises töös räägivad puudevast osalemissoovist. Peale tema töö arutatakse seda tööka juhuslikult kodanikuühiskonna avarama teema raames. Ja nii kaua peaksid kõik Ida-Euroopa uuringud püüdma vastata küsimusele, kuidas Widmaieri sõnul toodangule orienteeritud eliit ja massid suudavad ja tahavad säilitada demokraatiat ainsa mänguna linnas.

Ja on olemas veel üks huvitav katse lasta kohalikul teadlasel olukorda kirjeldada. Toimetaja Algis Krupavičius Kaunase tehnikaülikoolist kogus üksnes Leedu politoloogidelt kokku artiklid 1996. a valimiste ning demokraatia ja parteisüsteemi arengu kohta selle ajani (*Lithuania's... 2001*). See raamat on huvitav seetõttu, et ta on ainuke, mis on avaldatud Saksamaal — väljaandja on *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung* — kuid seda pole kirjutanud sakslased ja see on trükitud inglise keeles. Tuleb öelda, et mõlemal tõigal on oma positiivsed küljed, sest Leedu politoloogia on üsna hästi organiseeritud. Koguteos sisaldab konkreetset analüüsi valimistulemustest, hääletajate käitumisest ning avaliku arvamuse küsitlustest ja ka demokraatia, valimisseaduste ja parteisüsteemi ajaloolisest arengust Leedus. See annab väga hea ülevaate poliitilisest olukorrast Leedus.

Nagu Ida-Euroopas sageli, annab Krupavičius, Novagrockienė ja Gaidyse analüüs (*Lithuania's... 2001*) väga head faktiteavet, kuid pakub samas vähem selgitavaid ideid. Seega ei piisa napist järeldusest, et poliitilised parteid ei arene sotsiaalmajanduslike konfliktide ümber, vaid riigi minevikku ja tulevikku puudutavate poliitiliste hoiakute tulemusena.

Nagu nähtub käesolevast enam-vähem juhuslikult valitud ülevaatest, on uurida jäänud veel palju. Praegu keskenduvad saksa

teadlased peamiselt uute teooriate loomisele või olemasolevate tõestamisele. Süvaanalüüse tehakse peamiselt ühe näite põhjal. Baltimaad on liiga väikesed ja Saksamaast liiga kaugel, et võiksid olla arvestatavaks näiteks, seda hoolimata isegi ajaloolistest sidemetest.

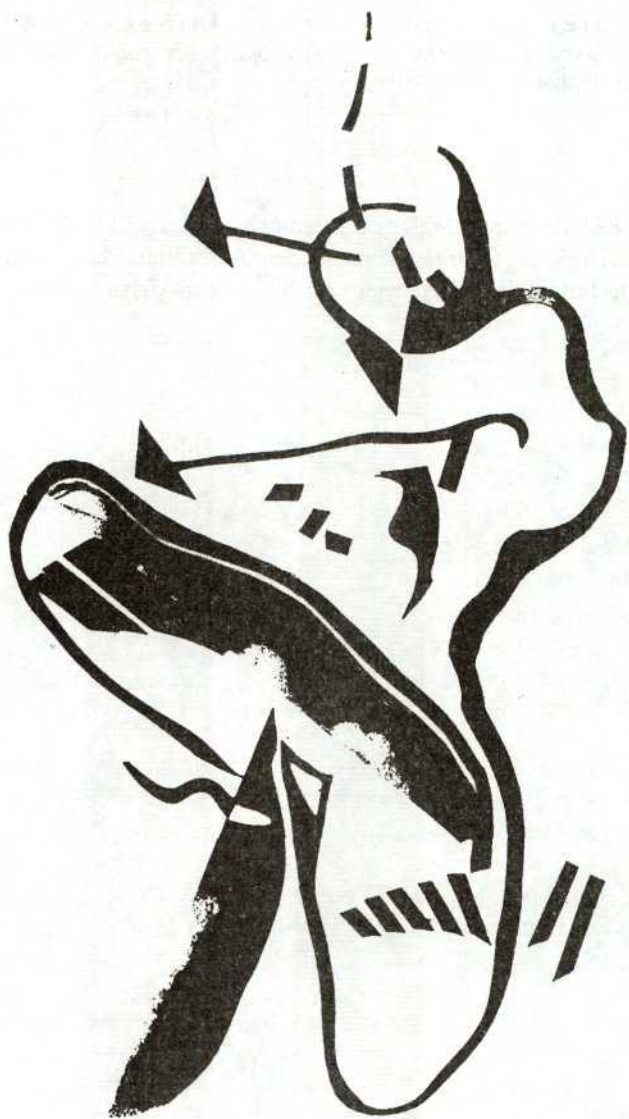
Kirjandus

- Beichelt, Timm 2000. Demokratische Konsolidierung im postsozialistischen Europa. Die Rolle der politischen Institutionen. Disser-tatsioon. [Käsikiri]
- Beichelt, Timm 2001. *Demokratische Konsolidierung im postsozialistischen Europa. Die Rolle der politischen Institutionen*. Opladen
- Beyme, Klaus von 1997. Parteien im Prozeß der demokratischen Konsolidierung. — *Systemwechsel*. 3. Band. Parteien im Transformationsprozeß. Hrsg. Wolfgang Merkel. Opladen, S. 23–56
- Bos, Ellen 1996. Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen. — *Systemwechsel*. 1. Band. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung. Hrsg. Wolfgang Merkel. Opladen
- Croissant, Aurel, Peter Thiery 2000/2001. Von defekten und anderen Demokratien. — *Weltrends*, Nr. 29, Winter, S. 9–31
- Ettmayer, Wendelin 1999. *Estland: Der Aufbruch nach Europa*. Berlin: Verlag Arno Spitz
- Glaessner, Gert-Joachim, Michael Reiman 1997. *Systemwechsel und Demokratie*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Ismayr, Wolfgang 1999. *Die politischen Systeme Westeuropas*. Opladen: Leske + Budrich
- Kasapovic, Mirjana, Dieter Nohlen 1996. Wahlsysteme und Systemwechsel in Osteuropa. — *Systemwechsel*. 2. Band. Die Institutionalisierung der Demokratie. Hrsg. Wolfgang Merkel, Eberhard Sandschneider, Dieter Segert. Opladen, S. 213–259
- Lithuania's Seimas Election 1996: The Third Turnover*. 2001. Ed. Algis Krupavičius. Berlin
- Lux, Markus 2000. Drei Staaten — ein "Baltischer Weg"? Die Zivilgesellschaft in der Transformation im Baltikum. — *Systemwechsel*. 5. Band. Zivilgesellschaft und Transformation. Hrsg. Wolfgang Merkel. Opladen, S. 145–172
- Mattusch, Katrin 1996a. Aus wieviel teilen besteht Osteuropa?: Die differenzierende Wirkung politischer Kulturen. — *Ost- und Süd-*

- europa zwischen Tradition und Aufbruch.* Hrsg. Roggemann, Herwig, Sundhausen, Holm. Wiesbaden, S. 11–32
- Mattusch, Katrin 1996b. Wie konsolidiert sind die neue Demokratien in Osteuropa: Vom Zusammenwirken der Strukturen, Eliteprägung und Bevölkerungseinstellungen. — *Zusammenbruch des Sowjetsystems: Herausforderung für die Soziologie.* Hrsg. Balint Balla, Anton Sterbling. Hamburg, S. 179–209
- Mattusch, Katrin 1996c. Vielfalt trotz ähnlicher Geschichte: Die drei baltischen Staaten und ihre unterschiedlichen Parteiensysteme. — *Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa nach 1989.* Hrsg. Dieter Segert. Berlin: Initial, S. 93–118
- Mattusch, Katrin 1996d. *Demokratisierung im Baltikum?* Frankfurt am Main: Peter Lang
- Merkel, Wolfgang 1999. *Systemtransformation.* Opladen: Leske + Budrich
- Parteien in Osteuropa: Kontext und Akteure.* 1995. Hrsg. Dieter Segert, Csilla Machos. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Reissig, Rolf 2000. Die deutsche Transformationsforschung der ersten und zweiten Generation: Eine Bilanz. — *Hochschule Ost*, 1–2
- Sandschneider, Eberhard 1996. Systemtheoretische Perspektiven politikwissenschaftlicher Transformationsforschung. — *Systemwechsel.* 1. Band. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung. Hrsg. Wolfgang Merkel. Opladen, S. 23–46
- Segert, Dieter 1996. *Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa.* Berlin: Berliner Debatte
- Segert, Dieter 1997. Parteien und Parteiensysteme in der Konsolidierung der Demokratien Osteuropas. — *Systemwechsel.* 3. Band. Parteien im Transformationsprozeß. Hrsg. Wolfgang Merkel. Opladen, S. 27–100
- Segert, Dieter 2000. Mit dem Ende einer abgeschlossenen Epoche beginnt eine neue, aber welche? — *Hochschule Ost*, 1–2, S. 43–51
- Segert, Dieter 2000/2001. Wann sind Demokratien gefährdet? — *Welttrends*, Nr. 29, Winter, S. 33–58
- Sell, Katrin 2000. Institutionenbildung à la carte in neuen Demokratien, oder: Was Äpfel von Birnen lernen können. — *Hochschule Ost*, 1–2
- Vester, Michael 2000. Bilanz und Perspektiven der Transformationsforschung. — *Hochschule Ost*, 1–2
- Welsh, Helga A. 1998. Von der Transition zur Konsolidierung: Eine Bestandsaufnahme. — *Transformation und Interdependenz: Beiträge zu Theorie und Empirie der mittel- und osteuropäischen Systemwechsel.* Hrsg. Arndt Hopfmann, Michael Wolf. Münster

Widmaier, Ulrich, Andrea Gawrich, Ute Becker 1999. *Regierungssysteme Zentral- und Osteuropas: Ein einführendes Lehrbuch*. Opladen: Leske + Budrich

AXEL REETZ (sünd. 1968) on lõpetanud Konstanzi ülikooli haldusteaduste alal 1993. a. On olnud külalisõppejõuks Tallinna Pedagoogikaülikoolis ja Tartu Ülikoolis, praegu vabakutseline ajakirjanik Riias.

AHTI SEPPET

OODATES KUULSUST

Thomas Wolfe

Tõlkinud Lauri Pilter

Sellal kui valgus tuleb ja läheb ja tagaia taraharja pidi ronib oma armutul sammul värisedes kass, kuuleb mees iga päeva lõunaajal trepilt naise samme:

Ja Esther, põsed lõbusate õuntena hommikust hõõgvel, särav ja agar kui lind: "Mis uut? Mis täna uut, poiss?"

Ja Monk, pahur, põrnitsev, karuna urisedes: "Ääi."

E: "Said sa juba neilt kirja?"

M: "Ääi! Pole neilt mingit kirja!"

E: "Noh, muidugi ei saagi neilt nii ruttu vastust loota. Sa pead neile aega andma."

M, käed kokku pigistatud, ettepoole kummargil, vahtides põrandat: "Olen neile küllalt aega andnud. Ma ei looda üldse vastust."

E, kannatamatult: "Oi, ära räägi nii rumalat juttu! Sa tead, et sa saad neilt vastuse!"

M: "Ise sa räägid rumalat juttu! Sa t e a d, et ma ei saa mingit vastust!"

E, hää ärritusest veidi kerkimas: "Ausalt, ma ei saa aru, kuidas sinu võimetega inimene võib sellist lollust rääkida."

M: "Sest pole mul mingeid võimeid ja ma pean veetma kaheksa tundi päevas s i n u lollusi kuulates!"

E, kõrgel, erutatud, hoiataval hääletoonil: "Nüüd hakkad sa jälle pihta!"

Waiting for glory. — Thomas Wolfe. *The Web and the Rock*. (Grosset's Universal Library.) New York: Grosset & Dunlap, lk 499–511. © 1937, 1938, 1939, by Maxwell Pekins as Executor.

M, kibedalt: "Ma palun taevast, et sa juba lõpetaksid! Aga ma tean, et seda pole lootagi!"

E, kõrgemal ja erutunumal toonil kui varem, hää l veidi värisev: "Oo, nii et sa tahad, et ma läheks, jah? Sa tahad minust lahti saada, eks? Seda sa üritadki?"

M, pomina!l: "H e a küll! H e a küll! HEA küll! Sina eksid! Mul on õigus! Sinu võit!"

E, ohtlikult väriseval häälel: "Sest kui see on see, mida sa tahad, siis ma teen seda! Ma ei jää hetkekski sinna, kus mind ei taheta! Tahad siis, et ma lähen, või ei?"

M, endistviisi tusasel pomina!l: "H e a küll! H e a küll! H e a küll! Tee mis tahad."

E, hää l nüüd lõpus pisut piuksuv: "Kas see on su eesmärk? Kas seda sa ootadki? Kas sa püüad minust lahti saada? Kas sa tahad, et ma ära lähen — ah?"

M, põlastaval pomina!l: "Oh, Jumala pärast!" Tõuseb ja kõnnib akna poole, pomisedes. "Tee, mis kurat sulle meeldib — lihtsalt jäta mind rahule, see on kõik." Nõjatub käsivartega aknalauale ja vaatab masendunult välja tagahoovi, ja valgus tuleb ja tuhmub ja kaob, tuleb jälle ja kaob, muutub eredaks, särab ja hää bub ja kaob.

E, hää l ohtlikult hüsteeria piiril: "Kas sa seda tahad, ah? Kas see on su eesmärk? Kas sa püüad minust lahti saada? Kas sa niimoodi annad mulle mõista, et kõik on läbi? Kas sa tahad, et ma su jätaks — läheks ära ja jätaks su — jätaks su rahule?"

M, pöördudes arukaotava hõike saatel, surudes peod vastu piinatud kõrvu: "Jumala eest, jah! . . . Kao siit! Mine ära! . . . Tee, mis iganes tahad!" — nüüd juba lõuates — "Jäta mind rahule, Jumala eest!"

E, kõrgel, katkeval häälel: "Lähen juba! . . . Lähen! . . . Hüvasti! . . . Ma lähen! . . . Ma ei tülita sind enam! . . . Ma jätan su rahule, kui sa tahad." Sellele ei vastata. Ta kõnnib segaduses ringi, kõnetades Kedagi pihtival, ophelialikul, "siin-on-sulle-roosid"-laadsel teatraalsel toonil. "Hüvasti! . . . Läbi! . . . Lõpetatud! . . . Enam pole kasu! . . . Tal on temaga kõik läbi! . . . Ta on temast tüdinud! . . . Tema armastas seda meest, ta tuli ja tegi talle süüa. . . Ta talus kogu seda jubedat kohtlemist, mis talle osaks sai, sest ta jumaldas meest. . . Aga nüüd on see kõik läbi! . . . Mehel on tast küllalt! . . . Mees sai talt, mis

ta tahtis. . . Kasutas teda selleks, milleks ta mehele kõlbas. . . Nüüd ei ole tast mehele enam kasu!”

M, pöördudes äkki, nagu nurka aetud hullunud loom, kurgus lõrin: “Kasutasin s i n d ! No sina — sina — sina lirva — mida mõtled sa sinu kasutamise all! Sina kasutasid m i n d , tahad sa öelda!”

E, nüüd väga ophelialik, leebelt hajameelne, raugelt resigneerunud ja andestav, kõigutades pead veidrass arusaamises, nagu pihiks kellelegi Kõiksuse tähistes avarustes: “Kõik on korras! . . . Mina saan aru! . . . Tal on temaga läbi! . . . Ta orjas meest kõik need aastad. . . seisis ta kõrval, lohutas teda, uskus temasse. . . Ta arvas, et mees armastab teda, kuid nüüd ta mõistab, et see kõik oli eksitus. . . Hea küll! Hea küll! Ta läheb nüüd! . . . Mehel pole temast enam kasu, nii ta siis käsib tal minema käia! . . . Viskab ta välja! . . . Naisest pole enam kasu! . . . Ta on saanud kõik, mis ta temast tahtis! . . . Tema on andnud mehele kogu oma armastuse ja pühendumuse. . . Ta arvas, et mees tahab seda, aga too ei taha seda enam. . . Ta on naises ära kasutanud kõik, mille poolest see talle väärtuslik oli. . . Ja nüüd ta siis enam ei kõlba. . .”

M, trampides üle toa arulagedalt edasi-tagasi ja pilgates oma Isiklikku Pihilevõtjat Kuskil Üleval Päikesesüsteemis: “Või kasutasin t e d a ! Võtsin kõik, mis t e m a l oli anda! Noh, mingi mu hing põrgusse, on see vast lõbus! Kasutasin t e d a ! Olen nüüd lõpetanud t e m a kasutamise!” Pilklikult, hakkivalt peenel toonil: “No kas pole see kena! No kas pole see lihtsalt liiga neetult armas, et sõnades öelda! Kasutasin t e d a ! No kas ei põletaks see lausa preestri südant, ah!” Siis äkitselt naastes otsese pöördumise lõrisev-intiimse tooni juurde: “Noh, pagan, ainus viis, kuidas ma eales sind kasutanud olen, oli see, et ma andsin sulle oma nooruse — oma elu — oma jõu — oma usu — oma ustavuse — ja oma pühendumuse; andes sulle kogu oma nooruse kire, poesia ja uhkuse, tema süütuse ja puhtuse — ja mis mõttega! Mispärast! Noh! needku Jumal mu halva tähe all sündinud, vilets, õnnetu saatusega elu põrgusse — sest ma armastasin teda — sest ma armastasin teda rohkem kui elu! . . . või t e d a k a s u t a n u d ! Jah, Jumala nimel, kasutanud teda, armastades teda — seda naist, kes peaks pöörama oma mõtted kirkale keskeale — nagu teeks iga naine — kes peaks püüdma veeta oma vähesed allesjää-

nud aastad Jumalaga rahu tehes! Jah, ütlen ma, kasutanud teda, toites teda noorusliku jumalduse ja pühendumusega ja valgustades tema andeid noore mehe elu kire, poeesia, geeniuse ja inspiratsiooniga! Kasutanud teda! Ja Jumal needku seda kuutõbist, hüpnotiseeritud ja oopiumisööjast sarvekandjat, kes ma olin ja olen! Niiviisi kasutasin ma sind — ja ma sain, mida väärisin!”

E, vaikselt hillitsetud moel, kergelt hingeldades: “Ei, ei! . . . See ei ole tõsi, George! . . . Ma armastasin sind. . . Kõik on nüüd läbi, ma lähen ära, sest paistab, et seda sa tahad. . . võiksid vähemalt ühes asjas aus olla. . . Ole selles suhtes õiglane. . . Sa pead tunnistama, et ma armastasin sind.” Väga vaoshoitult, vaikse daamiliku väarikusega jätkas ta: “Loomulikult eeldasin ma, et ka sina armastad mind. . . Ma eeldasin, et saan sult vastuarmastust. . . kuid —” väikese väänatud naeratusena ja endistviisi vaikse väarikusega — “nüüd näen ma, et ma eksisin. . . Ma mõistan nüüd, et ma eksisin. . . Kuid vähemalt võiks sa seda tunnistada, nüüd kui sa mind välja viskad.” Siis, käte ja õlgade kerge žesti saatel, osalt naastes endise kõnelemislaadi juurde Kellegagi Kõrgel Üleval, samas ülimalt daamiliku rafineeritusega: “Ma armastasin sind, see on tõsi. . . Ma armastan alati! . . . Muidugi, sinul kestab see ühe päeva ja on siis läbi, kuid. . . häva —” (jällegi väike kistud naeratus) — “m i n a lihtsalt ei ole niimoodi tehtud. . . Armastus ei ole asi, mis tuleb ja läheb, on kord kuum ja kord külm, mida võib keerata lahti ja kinni nagu veekraani.” Uhkusega: “Minu rahva juures ollakse ustavad! Meie juures on armastus miski, mis kestab!” Kibedalt: “Me ei ole nagu teie, peened ja üllad kristlased. . . need suured ja imelised mittejuudid.” Ta hakkas hingeldama ja erutusest valjult lõõtsutama: “Oh, kena kamp on nad, hea küll, hea küll! Ma tean! Mina tean!” (noogutades targalt pead) “Ma tean, millised te olete. . . Sa oled mulle rääkinud. . . oma kerglastest naistest, nendest, kellele sa magamiseks külge löid, oma juhusuhetest libukestega, enne kui sa kohtasid mind. . . Mina tean! Ma tean sellest kõike! Sa rääkisid mulle kõik oma isa kohta, on ju? . . . Oi, ta oli kindlasti imeline isa, eks! Jättis su ema maha prostituudi pärast!”

M, madalal, lämbuval toonil: “No kuule nüüd, s i n a! Jäta mu isa sellest välja! . . . kao siit!”

E, endiselt vaikselt, kuid uuesti tõusva erutusega: "Ma lähen. . . Lähen juba! . . . Ma jätan su rahule, nagu sa tahad. . . Aga enne, kui ma lähen, tahan ma sulle midagi öelda. . . Ühel päeval sa veel meenutad seda! Sa näed, mis sa oled mulle teinud! Sa mõistad siis, et oled pööranud selja parimale sõbrale, kes sul kunagi on olnud. . . visanud rentslisse selle, kes sind armastas. . . meelega sülitanud ja trampinud jalge alla suurima armastuse, mis ühelgi mehel on kunagi olnud!"

M, kähedalt, pahaendeliselt hingates: "Kas sa lähed juba või ei?"

E, hääl nüüd kõrge ja taas värisev: "Ma lähen! Ma lähen! Aga enne tahan ma sulle öelda, et ma loodan, et sa elad päevani, mil sa mõistad, mis sa oled mulle teinud." Hääl värisevas nutmapuhkemise hüsteeriast: "Ma loodan, et sa elad selle päevani. . . ja kannatad siis seda, mida mina praegu kannatan."

M, kähinal hingates, kiigutab naist käsivartest ja õlgadest, teda ukse poole tõugates: "Käi siit välja! Sa kaod siit, ütlen ma!"

E, hääl muutumas karjeks, pooleldi nuuksudes, pooleldi kisendades: "George! George! . . . Ei, ei, Jumala nimel, mitte niimoodi! . . . Ära võta oma hingele seda musta kuritegu! . . . Ära jäta niimoodi hüvasti! . . . Natuke armastust, natuke halastust, natuke kaastunnet, õrnust palun ma sinult, Jumala pärast! . . . Ära lõpeta seda kõike niimoodi!" Kisendab: "Ei, ei! Jumala pärast!" Ta haarab kinni nüüd avatud ukse servadest ja tõrgub vastu, kähedalt nuuksudes: "Ei, ei! Palun sind — ära lase sel niimoodi lõppeda!" Üks käsi rebitakse toorelt ukse küljest lahti — naine tõugatakse käheda nuuksumise saatel välja, eeskotta, mees prantsab ukse kinni ja nõjutub selle vastu, hingeldades nagu nurkaaetud loom. Hetke pärast tõstab ta pingsalt kuulatades pea. Väljast pimedast eeskojast ei kosta ainsatki heli. Ta paistab murelik ja enda pärast häbi tundev, ta kõõritab nagu loom ja tema alahuul on ripakil, ta paneb käe ukseupule, on valmis seda avama, tema lõug jäigastub, ta pöördub ja istub uuesti kummargile oma koikule, vahtides tusaselt põrandat, süngemas masenduses kui kunagi varem.

Ja jälle tuleb valgus ja kaob, tuleb, kaob, tuhmub ja tuleb taas. Ja on vaikne, aeglase vaikuse tillukesed tiksumad ja lõppematud minutid aeglase, halli aja tuhka minema kandmas — ja

lõpuks heli! Väljas kriiksub õrnalt uks, ukse nupp pöördub aeglaselt. Ta tõstab kiiresti pilgu; laseb siis jälle pea alla, vaatab jonnakalt ja tusaselt pörandat. Uks avaneb, seal seisab Esther, näost väga punane, silmad väga säravad, väike kuju väga otsusekindel, kuid väga daamilik, väärrika vaoshoituse, peene enesevalitsuse kehatust.

Ja Esther, väga vaikselt: "Palun vabandust, et ma pean sind jälle häirima... Aga on mõned asjad, mis ma olen siia jätnud... mõned kavandid, mis ma olen teinud, ja mu joonistusmaterjalid... Kui ma enam siia tagasi ei tule, läheb mul neid vaja."

M, vaadates masendunult pörandat ja pomisedes: "Hea küll! Hea küll!"

E, läheb joonistuslaua juurde, avab sahtli ja võtab sealt välja oma kavandid ja töövahendid: "Sest seda paistad sa tahtvat. eks ole? Sa käskisid mul kaduda ja sind rahule jätta, et sind enam ei häiriks... Kui see on see, mis sa tahad..."

M, väsinult, nagu enne: "Hea küll! Hea küll! Sinu võit!"

E, vaikselt, kuid terava sarkasmiga: "See peab vist vaimukas olema, eks?... Noorkirjanik oma suurepärase keelekasutuse ja hiilgava löögivalmidusega!"

M, raskelt, masendunult, maha vaadates: "No olgu. Si n u l on õigus! Si n u võit, h e a küll!"

E, teravalt lõkendama lüües: "Oh, taeva pärast! Ütle midagi muud, mis? Ära istu seal, mõmisedes "hea küll" nagu idiot!" Siis teravalt, võimukalt: "Vaata mulle otsa, kui sa minuga räägid!" Kannatamatult: "Oh, Jumala pärast, võta end kokku ja püüa rääkida ja olla nagu täiskasvanud inimene! Lõpeta see lapsik käitumine!"

M, nagu enne: "Hea küll! Hea küll! Sinu võit!"

E, aeglaselt, kaasatundvalt: "Sina — vaene — pime — narr!... Mõelda vaid, et sul pole rohkem mõistust, kui pöörduda ainsa inimese vastu, kes sind armastab... kes sind jumaldab... kellel on sulle nii palju anda!... Et sa tahad selle hindamatu varanduse minema visata!... Kui ma tean nii palju —" (taob endale rinna pihta) — "kui kogu see Suur Asi on minus talle — siin! siin!... valmis, et ma ta sinu jalge ette heidaks... kogu see Suur Varandus, et ma näen ja tunnen ja tean... sinu jaoks, pruugib vaid küsida... sinu jaoks, üleni

sinu... ei kellegi teise kui sinu... suurim aare, mis ühelgi mehel võiks olla... kogu see rikkus ja ilu, mis võiks toita su geeniuust... ja kõik on ära visatud, kõik raisatud... lihtsalt sellepärast, et sa oled liiga suur narr, et seda võtta! ... Lihtsalt sellepärast, et sa oled nii pime ja mõistmatu, et sa ei näe seda, ei kasuta seda, ei võta, mida sulle pakutakse!... Oh seda nurjatut, kõlvatut, p a t u s t raiskuminekut — kui mina olen valmis heitma kõik sinu jalge ette — oma hinge tühjaks kallama — andma sulle kogu oma olemise rikka aarde — ja sina viskad selle minema lihtsalt sellepärast, et sa oled nii r u m a l — p i m e — ja m õ i s t m a t u !”

M, raskelt, masendunud ohkega: “OK! O-kei! Sinu võit! Sinul on õigus! Kõik, mis sa ütled, on OK.”

E, vaadates teda hetke pingsalt, lõikavalt, väljakutsuvalt, siis väga vaikselt ja otse: “Kuule! Oled sa joonud?... Oled sa napsi võtnud?”

M, väsinult, masendunult: “Ei. Pole joond. Mitte tilkagi — (süngelt): “Majas pole midagi.”

E, teravalt, uurivalt: “Oled sa kindel?”

M: “Muidugi olen kindel.”

E: “Sest sa käitud, nagu sa oleks joonud.”

M: “Noh, ma ei ole.” Ta norutab hetke, siis äkitselt lööb rusikaga vastu põlve, heidab pilgu üles, karm otsusekindlus näol, hüüatab: “Aga Jumala eest, nüüd ma võtan ühe napsi!... Võtan mitu!” Siis aeglaselt, üha enam otsusele jõudes: “Ma lähen välja ja joon end purju nagu terve kuramuse Briti merevägi! Nii et aidaku mind Jumal, seda ma teen, olgu see või viimane asi, mida ma üldse teen!”

E: “Kas sa hommikust sõid?”

M, mornilt: “Eih!”

E: “Kas sa pole kogu päeva midagi söönud?”

M, nagu enne: “Eih.”

E: “Loomulikult peaksid sa sööma. Sa oled loll, et sa oma ter vist niimoodi rikud... Nüüd, kui sa mu välja tõstad, hakkan ma sinu pärast muretsema... Igal juhul seisin ma selle eest, et sa õigel ajal süüa saaksid — sa pead seda tunnistama!... Kes siis nüüd selle eest hoolt kannab?... Ise ei tee sa seda eluilmaski, ma teen.” Siis sarkastiliselt: “Võib-olla mõni neist litsikestest, kelle sa siia tood, teeb seda sinu jaoks —” (kibedalt)

“põrgu nimel teevad nad seda —” (sarkastiliselt pomisedes)
“Ma näen, kuidas nad seda teevad!”

Mees ei vasta.

E, kõhklevalt: “Kas sa tahad, ma teen sulle väikese lõunaeine? —” (tõtakalt) “Ma ei jääks kauaks, lähaksin siis kohe minema. . . Ma tean, et sa ei taha, et ma sinuga siin kauem oleks. . . Aga kui ma võiks sulle enne minekut midagi hamba alla valmistada. . . vähemalt teaks ma, et sa oled toidetud. . . Ma ei muretseks hiljem nii palju selle pärast.” Siis, vaikse kahtesusnoodiga hääles: “Muidugi tundub nii kahju, et kõik see hea toit raisku läheb. . . nii inetult raisku, sellal kui maailmas jääb nii palju inimesi nälga. . . Aga —” (kerge õlakehitusega, väikese kistud naeratusega, resigneerunud leppimise toonil) “kuna sina suhtud sellesse nii, nagu sa suhtud — siis on see ainus, mis saab teha, eks?”

M, pärast hetkelist vaikust pilku tõstes: “Mis head toitu sa mõtled?”

E, üritades tavalist kergest tooni: “Oh, toitu, mis ma ostsin, kui täna kesklinna tulin. . . Ma arvasin, et me sööme koos lõunat. . . Ma arvasin, et me oleme selles kokku leppinud. . . Ma ootasin seda. . . Aga kuna sina suhtud nii, nagu sa suhtud, kuna sa tahad, et ma läheks —” (ohkab) “hea küll siis — seal see on!” Ta nooksab peaga laual asuva suure turukoti poole. “Tee sellega, mis sulle meeldib — viska see prügikasti — anna majahoidjale. . . Ainult et ma oleks tahtnud, et sa oleks mulle ette teada andnud, kui sa seda kavatsesid teha. . . See oleks mul palju vaeva säästnud.”

M, pärast hetkelist rasket vaikust tõstab pilgu ja silmitseb kotti uudishimulikult: “Mis selles kotis on?”

E, kergel toonil: “Oh ei suurt midagi! Ei midagi uhket! Ei midagi, mille valmistamine mult oleks palju aega võtnud! . . sa tead ju — sa oled võib-olla unustanud, aga ma ütlesin sulle, et ma kavatsen teha väga lihtsa lõunasöögi. . . Nii et ma peatusin teel kesklinna selle kena lihunikuari juures Kuuenal avenüül — tead, see, kus kõik lihunikud meid tunnevad — neil on ju alati nii ilusad lõigud — ja ma küsisin lihunikult, kas tal on veise tagatüki hulgas midagi ekstra erilist — ja ta näitas mulle tõeliselt ilusat tollipaksust lõiku — nii et ma sain selle. . . Ja —” (pöidla ja sõrme väikese kirjeldava liigutusega, näitamaks oivalist täiust) — “mõned

väikesed kevadised kartulid... sellised, mis lihtsalt sulavad suus... Sa ju tead, kui väga nad sulle sedaviisi meeldisid, nagu ma neid valmistan... sulavõi ja mõne noore petersellivõsu kastmega... Siis nägin ma armast, krõmpsuvat rohelist lehtsalatit ja ma ostsin ühe pea ja mõned apelsinid ja õunad, paar pirni ja ühe greipfruudi — sa ju tead, kui väga sulle maitseb puuviljasalat, niiviisi, nagu mina seda valmistan minu moodi prantsuse kastmega — mitte liiga magus ega hapu, just nagu sulle meeldib... Ja samuti nägin ma mõningaid imelisi maasikaid, mis olid just saabunud — ma mõtlesin, et sa võid neid hiljem tahta, nii et ma ostsin korvitäie neid ja pool liitrit koort.” Väikese kahetseva muigega: “Noh, on kurb näha, kuidas see kõik raisku läheb — aga arvatavasti pole midagi parata... Nii need asjad kord juba on, eks?... Selline on elu!”

M, pärast hetkelist pausi, olles ennast mõtlikult läbi põskhabeme tüügaste kratsinud: “Kui kaua võtaks loomaliha küpsetamine?”

E: “Oh, ainult mõne minuti pärast seda, kui ma ta tulele olen pannud... Kartulitega läheb muidugi natuke kauem... Aga — hüva — pärast seda, mis juhtus, ei taha sa neid nüüd nagunii, ega?” Ta pöördub otsekui minekule, kuid jääb viivitama.

M, tõustes ja pannes käe takistavalt naise käsivarrele, mõtlikult huuli limpsides: “Oli sul meeles võid tuua?”

E: “Oh jaa, sellega on kõik korras — mul oli meeles, et või on otsas, ja ma ostsin kaks pakki.”

M, uniselt, hõõrudes oma kätt naise käsivarrel veidi üles-alla: “Ahhaa! ja kuidas on õliga salatikastme jaoks?”

E, kärmelt: “Oi, jah! See on ka õige! Mul oli meeles, et meil on oliiviõli otsas — nii et ma peatusin selles kenas itaalia poes ja ostsin seda... Oi jah, ja ma unustasin, lihtsalt üks tibatilluke küüslauk — tead ju, kui sa oskad seda kasutada — nagu mina! — mitte liiga palju — lihtsalt p i s u t selle hõngu kausi servadele hõõrutud —” (jälle pöidla ja sõrme kirjeldav žest) “miski muu ei anna salatile just seda õiget maiku!... Ja oh! ma tahaks, et sa näeksid neid p u u v i l j u, mis ma ostsin — sa pole kunagi oma elus näinud sellist kraami, nagu on sel hooajal turu peal — see armas krõmpsuv roheline salatipea — ja õunad!... ja pirnid!... ja aedvili!” sosistab ta vaimustatult, “oad ja herved ja redised!... väiksed arm-

sad porgandikimbud!... Oh, kui õrnad nad on!... Kas see pole hörk roog... Ja värske spargel!... Ma lihtsalt nägin neid liua peal, tilkumas sedasorti võikastmest, nagu ma neile teha oskan... Ja lillkapsas! Sa pole oma elupäevade jooksul näinud sellist lillkapsast, nagu on sel hooajal turul... Ja oi! — sibulad!... väikesed peened sibulad... nad on nagu suured pärlid!” (tõsiselt) “Kas s i b u l a d pole imelised?... Kas pole imeline, et sibulaid on nii odavalt ja nii palju!... Mis sa nendega kõik t e h a saad!... Tosinaid viise neid kasutada!... See, kuidas nad lihtsalt s u l a v a d suus, kui neist õigel viisil toitu teha — sèdaviisi, nagu mina teen!... Kui sibulaid oleks vähe, kas sa ei tea, et inimesed maksaksid peaaegu hingehinda, et neid saada!... Kas pole imeline, et nad on nii tavalised aedviljad?”

M, meelisklevalt: “Hm! Jah.” Ta limpsib aeglaselt ja mõtlikult huuli.

E, just õige kahetsusvarjundiga: “Muidugi, see, mida ma kogu aeg olin kavatsenud teha —” (väikese kahetseva muigega, küsimusest kergelt puudutatud) “nüüd aga pole sel kõigel enam tähtsust, eks?... See on kõik möödas, nüüd kui sa mu ära saadad.”

M, nagu enne, mõtisklevalt: “Hm — mida kavatsenud? Mis sul siis kavas oli?”

E, kahetsevalt: “Noh, ma olin plaaninud tulla siia varakult neljapäeva õhtul... see tähendab, kui sa seda mult tahtnud oleks — kui sa poleks midagi muud teha tahtnud — ütleme, kell viis ja oleksin valmistanud sulle pajaprae — tead, nii nagu mina seda teen —”

M, sügavas mõtiskelus, kaugel eemal viibival toonil: “Hm — jah! Pajapraad, ütled sa?”

E: “Jah, tead, nagu mina seda teen — umbes kaheksa naela parimat pikitud veiseliha — loomulikult kasutan ma ainult parimat... Ma rääkisin lihunikuga sellest just täna hommikul — ta kinnitas mulle, et ta ei anna mulle midagi muud kui p u h t a i m a lõike... Muidugi võtab see aega... Peaks olema vähemalt kolm või neli tundi, et seda õigesti teha — tead ju, minu suures raudpajas... Kui sa leiad pärast minu äraminekut mõne tüdruku, kes sulle süüa teeb, peaks sa alati kindlalt nõudma, et ta kasutaks raudpada. Oh, see on p a l j u parem! P a l j u parem! Ainus viis, kui sa seda korralikult

teha tahad — aga nii vähesed naised mõistavad seda — üks tuhandegi hulgas mitte... Siis lased sa sellel a e g l a s e l t küpseda — oi, v ä g a a e g l a s e l t, mitu tundi — see on väga peen toiming — sa pead kogu aja jälgima, mida sa teed — väga vähesed naised, keda sa tänapäeval kohtad, võtavad seda vaevaks... Aga seda tuleb teha väga aeglaselt ja hoolikalt, kuni liha maitse on imbunud kõigisse aedviljadesse ja aedviljade maitse on imbunud lihasse.” Jätkates väga tõsisel toonil, häälmadalama: “See on nagu meistriteos — sümposion, tead — kõik osad nii peenelt segatud, et igatükk on k õ i k ja kõik on i g a ü k s .”

M, õrnalt, mahedas transis häälel: “Aedvili, ütlesid sa?”

E: “Jah, muidugi, aedvili, millest ma sulle rääkisin! See õrn, värske, kevadine aedvili!”

M, eemalviibival toonil: “Kõik nagu segunemas ja sulamas prae sisse, ütled sa?”

E, kärmelt: “Jah — ja loomulikult on ka võid — hea hulk! Pajapraadi tuleks a l a t i teha võiga... Ütle seda oma tüdrukutele... Ja kübeke paprikat! — pole midagi sellega võrdset, kui sa tead, kuidas seda kasutada — ainult kübeke, tead ju — väga vähe inimesi teab, kuidas seda tehakse... Siis pipar ja sool!... Oh, hüva, pole mingit mõtet sulle rääkida — sellel pole igatahes enam mingit mõtet, ega ju? — nüüd, kui me teineteisega enam ei kohtu.”

M, unises ja eemalviibivas mõtiskelus: “Ja-ah! Hm-m!... Või, ütled sa?” Selleks ajaks on tema käsi naise ümber. “Sorts paprikat?”

E, äkitselt energiliselt protestima hakates, püüdes justkui end vabastada, kuid seda tegemata: “Ei!... Ei!... Sa ei saa nüüd s e l l e g a pihta hakata!... Selleks on liiga hilja!... Sa käskisid mul ära minna ja sind rahule jätta!... Sa tõstsid mu välja!... Ei!... Ei!... Ma ei luba!... Nüüd on kõik läbi!” Rapputab kindlalt pead: “Liiga hilja! Kõik on läbi!”

M, püüdes selle üle joviaalselt naerda, kuid murelikul toonil: “Noh — ah-haa — päh!... Ma tegin lihtsalt nalja... Sa t e a d s i d seda!... Ma lihtsalt naljatasin natuke... See oli lihtsalt nali... Sa t e a d , et ma ei mõelnud seda tõsiselt!”

E, näost väga punane, hingeldades: “Jah, mõtlesid küll!... Sa mõtlesid tõsiselt iga selle sõna! —” (nördinult) “Kena nalja-

mees oled küll! . . . Sa kasutad naljatades nii õrna ja elegantset keelt, on ju?" — (kibedalt, peaaegu pisarad silmas) — "Selle suhtes, kes sind jumaldab, selle suhtes, kes teeks sinu heaks kõike! . . . Viskad ta välja rentsilisse ja kutsud teda lirvaks, kui tema võiks oma elust sinu heaks loobuda! — Oh, kena naljamees oled sa! — Ma oletan, et sa õppisid kõiki neid peeneid sõnu seal baptistide juures!" Hingeldades, põigeldes, surub ta kätega mehele vastu: "Ei! Ei! . . . Sa ei saa seda teha! . . . Sa ei saa ühel hetkel minust ära pöörduda ja mind alandada ja minuga ropult rääkida ja . . . ja . . . hakata järgmisel hetkel seda tegema. — Ei! . . . Ei!"

M, aeglaselt, kahjurõõmsalt juubeldades, haarates naisel kätest kinni ja vangutades teda aeglaselt paisuvas ekstaasis edasi-tagasi: "No — sina — sina — õrn — väike — sametine — libu — sina! No — sina —"

E, hingeldades: "Oh mis kena! . . . Nii kenad sõnad! . . . Nii elegantsed väljendid!"

M, võidurõõmsalt: "Noh — mu väike õrn kallike ja mu armas! Noo-h — no-oh —" Ta põrnitseb ebakindlalt enda ümber, otsides sõnu, pingsalt hingates; äkitselt muljub ta naise enda vastu ja hüüatab metsikus rõõmus: "Noh — sina väike sametinahaline ingel — ma suudlen sind — seda ma teen! . . . Jumala eest, teen!" Ta suudleb naist ägedalt. Siis hingab ta uuesti kähedalt ja ebakindlalt ja põrnitseb, otsides sõnu juurde. "Ma . . . ma . . . suudlen sind üle kogu su neetult lõbusa väikese näo!" Ta teeb seda, sellal kui naine žestikuleerib protestiks; mees hingab veel mõne hetke norinal, siis äkitselt hüüatab metsikus veendumuses, justnagu oleks ta leidnud lahenduse teda vaevanud probleemile. "Ma suudlen sind oma kümme tuhat korda, Jumala eest!" Ta teeb seda. Naine teeb vaikset protestihäält ja tõrgub jõuetult vastu. "Praad, mis? — Ma teen sust prae!" Mees jätkab. "Pajapraad, mis? — Noh, sina — sina oled mu pajapraad!"

E, tuhmilt karjatades: "Ei! Ei! . . . Sul pole õigust! Nüüd on liiga hilja! . . ."

Aga kas armastada on kunagi liiga hilja?

Lõpuks läheb mees akna juurde, avab selle, nõjatab käed aknalauale ning vahib välja. Ja valgus tuleb ja läheb ja tuleb jälle; kogu särava päeva laulvus tuleb tagasi.

Ja Esther, lummatult, transis häälel: "Kas kunagi on olnud sellist armastust nagu meil! . . . Kas aegade algusest peale on m a a i l m a s midagi sellist nähtud?"

M, kõneleb tasasel toonil omaette, vahtides aknast välja, aeglaselt: "Ma usun — J u m a l a eest, ma lihtsalt u s u n —"

E, kõneldes endiselt kaasakistult iseenda ja Kõiksusega: "Kas sa arvad, et kaks inimest on kunagi seda tundnud, mis meie teineteise seltsis tunne? Kas võiks keegi ilmas, kes seda ei t e a —"

M, endiselt ainitisel pilgul aknast välja vaadates, kuid üha paisuva juubeldusega: "Ma usun — jah, söör, ma lihtsalt u s u n —"

E, oma Taevasele Pihilevõtjale: " — üldse suuta aru saada, mida see tähendab — selle suurt luulet, igikestvat ilu, mis täidab mind, nagu täht — tött — ausära — maagiast, mis on see määratu — see hingepõletav — see — see kõikeneelav —"

M, äkitselt lendutõusvas ja triumfeerivas veendumuses: "Jah, söör! Jumala eest, ma t e a n , et just seda nad teevad! Ma t e a n seda!" Ta pöördub ja lööb endale rusikaga peopessa ja hõigatab: "Ma ütlen sulle, et ma t e a n seda! Ma t e a n seda sama hästi, nagu ma tean, et ma siin seisan!"

E: " — see vägev, armas ja võimas —"

M, joovastunud rõõgatusega: "Jumala eest, n a d v õ t a v a d selle v a s t u !"

E: " — see aurikas ja igikestev —"

Ja Monk, heites pea kuklasse ja naerdes metsikus rõõmus ja näljas: "Loomaliha! . . . Loomaliha! . . . Loomaliha!"

Ja Esther, kaasakistud mõtiskelus: "Armastus! . . . Armastus! . . . Armastus!"

Ja valgus tuleb ja läheb ja tuhmub ja kaob, kass lipsab, värisedes mehe halastamatute sammude ees, üle tagaia taraharja, valgus tuhmub ja tuleb jälle ja kaob — ja kõik on, on igavesti nii, nagu on ikka olnud.

THOMAS WOLFE

Ameerika kirjanik Thomas Wolfe (1900–1938) on USA ja maailma kirjanduslukku läinud nelja mahuka romaani, ühe novellikogumiku ja ühe esseedekoguga. Enam-vähem kõik need teosed on autobiograafilised. Neid kõiki iseloomustavad aeg-ajalt esinevate poeetiliste hüüatustega pikitud pikad retoorilised perioodid, täpselt edasi antud aistingumuljed (tegu on ühe kõige sensuaalsema kirjanikuga kirjandusloos) ja tabavad, usutavad dialoogid. Wolfe ei ole maailmas nii kuulus kui tema põlvkonnakaaslased Hemingway, Faulkner ja Scott Fitzgerald, kuid tal on kindel, noortest ja nooruslikest lugejatest koosnev arvukas pool-dajaskond. Üsna üksmeelselt on tema esikromaan *Vaata kodu poole, ingel* (Look Homeward, Angel; 1929) paigutatud maailmakirjanduse suurte šedöövrite kõrvale. Seda 600-leheküljelist teost täidab harukordne keeletaju, erilisel poeetiline stiil, mis annab alust kõnelda autorist kui poeedist proosas, tihe kujundistik, alliteratsioonid ja assonantsid. Kõigile neile on võrdlemisi raske leida tõlkes samaväärselt mõjuvaid vasteid, mis võib olla põhjus, miks *Vaata kodu poole, ingel* on seni eesti keelde tõlkimata.

Erinevalt täpsust ja lühidust armastavast Hemingwayst uskus Wolfe ühe ja sama asja mitmekordsesse ütlemisse, pidurdamatusse sõnadetulva, eelistades fraaside üleküllust väljenduse napisõnalisusele. Rohkem kui Hemingwayga on Wolfe'il ühist Faulkneriga. Mõlemad olid lõunasariiklased, mõlemad võtsid oma teostesse üle midagi selles kultuuri- piirkonnas viljeldud retoorikast. Suuresti eristab Wolfe'i Faulknerist see, kuidas kumbki kirjanik kasutas elumaterjali. Faulkner küll kasutas oma romaanides ja novellides teemasid, mis talle eraelus huvi pakkusid, nagu lennundus, jahipidamine või hobused, kuid ta tegi seda tegelaste kaudu, kelle eluseigad vähe meenutasid tema enda elukäiku. Faulkner sisenes endale pealtnäha täiesti võõrastesse, väljamõeldud teadvustesse ja tegi nendega juhtunu usutavaks. Ainult lõpetamata jäänud noorpõlve-romaanis *Elmer* lõi ta kunstnikust peategelasel ehk mingil määral oma teise mina. Wolfe seevastu on peaaegu alati autobiograafiline, alati keskendub ta meespeategelasele, kes on kirjanik nagu ta isegi, ja paneb ta läbi elama kõiki neidsamu pürgimusi, kokkupuuteid ja rännakuid, mis talle endale olid osaks saanud. Selle meespeategelase nimi on varasemates teostes (romaanides *Vaata kodu poole, ingel* ja *Ajast ja jõest* (Of Time and the River; 1935)) Eugene Gant ja hiljem (romaanides *Võrk ja kalju* (The Web and the Rock; 1939) ning *Tagasiteed koju ei ole* (You Can't Go Home Again; 1940)) George Webber. Romaanide side olnud tegelikkusega on nii tugev, et sageli, eriti varasemates teostes, meenutavad tegelaste nimed nende prototüüpide omi või on nendega lausa

identsed. Nii kannab romaani *Vaata kodu poole*, ingel peategelase ema eesnime Eliza, mis oli ka Wolfe'i ema üks eesnimesid; Eugene'i isa on W. Oliver Gant, samas kui autori isa nimi oli W. Oliver Wolfe. Realse elu Horace Williamsist sai Vergil Weldon, French Toms omandas nime Tom French, Roy Dockist sai Guy Doak.

Siinne tõlge põhineb ühel peatükil Wolfe'i postuumselt ilmunud romaanist *Võrk ja kalju*. Peatüki pealkiri on "Oodates kuulsust" ja ta kuulub romaani viiendasse alajaotusse pealkirjaga "Elu ja kirjandus". Kokku on neid alajaotusi, mida kutsutakse raamatuteks, seitse. Selle teose 700 leheküljel jälgitakse George Webberi üleskasvamist ühes Ühendriikide Lõuna väikelinnas, tema varaseid tähelepanekuid elust, tema kooliaastaid, kirjanikuks saamist, tema reise ja kohtumist ning armusuhteid naisega, kelle nimi on Esther Jack. See naine on romaani naispeategelane. Tema prototüübiks oli Thomas Wolfe'ist 18 aastat vanem juuditar (kelles oli segunenud prantsuse ja hollandi verd) Aline Bernstein.

Kuigi Thomas Wolfe, kelles elu lõpuni säilis vanu lõunaosariiklaste eelarvamusi, mõnikord väitis, et talle juudid ei meeldi (kord rääkis teise ameerika kirjaniku Sherwood Andersoni abikaasa Eleanor seltskonnas Wolfe'ile, et ta on kuulnud, nagu oleks too juudi päritolu; Wolfe vihastas südamest, pidades sellise rahvusliku kuuluvuse omistamist solvanguks oma suguseltsile), ei takistanud see tal Aline'i jumaldamast. Siiski, isegi tema komplimentidest naisele kumas läbi eelarvamus: kord, kui naine teda voodipeatsis hellitas, öelnuvat ta sellele: "Sa haised hanerasva järele. Kõik juudid haisevad hanerasva järele, aga sina lõhnad ka nagu lill, just vannist võetud värske kastene lill." Tülide ajal Aline'iga võis Wolfe teha antisemiitlikke märkusi. Pärast kirjaniku surma kirjutas Aline Bernstein ühes kirjas: "Ta vihkas meid kui mürki — see joon pani mind vahel temasse põlgusega suhtuma." Ometi sai kirjanik võrdlemisi hästi läbi oma põhiliselt juutidest üliõpilastega New Yorgi Ülikoolis, kus ta aastaid loenguid pidas. Vestlustes väljendas ta imetlust nende õpimise, süvenemisevõime ja entusiasmi suhtes. Mitmed Wolfe'i juutidest tudengid on hiljem nentunud, et ilmselt ei olnud tema antisemitism kuigi sügav.

Wolfe kohtas Aline Bernsteini augustis 1925, sõites laevaga *Olympic* Euroopast tagasi Ameerikasse. Nagu öeldud, oli naine temast tunduvalt vanem (sündinud 1882), lisaks oli ta abielus ja kahe juba suure lapse ema. Vanusevahet hoolimata armus Wolfe naisesse. Sel ajal pidas ta ennast veel näitekirjanikuks ja püüdis oma näidendeid müüa, teatriatele läheneda, mistõttu oli tal naisega, kes oli näitleja tütar ja ametilt lavakujundaja, paljust rääkida.

Aline oli õppinud maalimist ja disaini. Tal olid mahedad pruunid silmad, pehmed juuksed ja õrn nahk. Ta oli abiellunud enne 20-aastaseks saamist kaardimängulembese maakleriga. Mees andis talle vabaduse, ja juba enne kohtumist Wolfe'iga oli naisel olnud lähisuhteid endast nooremate meestega, kes teda võlusid. Tema ja Wolfe käisid koos teatrietendustel, suhtlesid teatriinimestega, vahetasid kirju, ja peatselt leidis kirjanik naises oma muusa, seda kahes mõttes: kui kellegi, kes innustab kirjutama, ja ka kui selle, kellelt saab ainet, infot kirjutamiseks. Lisaks toetas naine Wolfe'i ka rahaga, küll mitte oma abikaasalt pärinevaga, nagu ta toonitas, vaid omaenda teatris teenitud sissetulekutega.

Thomas Wolfe'i ja Aline Bernsteini läbikäimine nende suhte alguses oli selline. Aline helistas talle igal hommikul, et ta äratada ja tööle innustada. Naine kirjeldas eelolevat päeva rõkkaval häälel, nakatades niiviisi Wolfe'i teotahtega. Nad kohtusid pärastlõunal, kui Wolfe'i päevane kirjatöö oli valmis, ja kõndisid New Yorgis ringi, Wolfe kuulamas naise meenutusi. Lõpuks sõid nad kuskil restoranis koos õhtust. 1926. aasta talvel kolisid nad kokku elama. Nende esimeseks korteriks olid neljakorruselise maja ateljeelaadsed ärklikorruuse ruumid, mille eest nad maksid kahe peale üüri. Ööd veetis Aline oma endises kodus, kuid nad kohtusid iga päev lõuna ajal, mil naine tuli Wolfe'i juurde, jutustades talle tänaval nähtud stseenidest. Kallistuste ajal kutsus kirjanik naist oma "ploominahkseks neidiseks", nagu oleks too tema eakaaslane. Sageli nad tantsisklesid kahekesi rõõmust teineteise üle. Nad käisid koos poodides, hiljem vaatas Wolfe, kuidas naine süüa teeb, ja pärast einet lamasid nad koos sohval ja vestlesid.

Naine kirjutas Wolfe'ile: "See, kuidas ma sinust hoolin, on nagu kuup. Seda korrutatakse igas suunas." Ja veel: "Sinu heaolu ja õnn ja edu on minu jaoks alati maailma kalleimad asjad, samavõrra kui mu oma lapsed." Ühes Wolfe'i kirjastajale saadetud kirjas väljendas ta oma jäägitut pühendumust kirjanikule: "Ta sisenes ammu minu olemuse lõplikku kindlusesse ja kõik, mis minus on armastuse, headuse ja ilu tajumisest, kandus minult üle temasse." Wolfe kirjutas naisele: "Ma [tean], et minu armastus sinu vastu [on] kõige kindlam asi minu elus ja see hõljub meie luude kohal, kui Ameerika kõrged tornid on unustatud." Ta võrdles nende suhet katkise talismani kokkupandud pooltega.

1926. aasta suvel Londonis hakkas Wolfe Aline'i innustusel kirjutama oma lapsepõlvest ja noorusaastatest kuni minekuni Harvardi Ülikooli. Pooleteise aasta jooksul sündinud teosest sai romaan *Vaata kodu poole, ingel* (algse pealkirjaga *Oo, eksinud*). Siinses katkendis on kujutatud aega, mil George Webber, kirjutanud samaväärse romaani, ootab kirjastuselt sellele vastust.

Katkend algab, nagu algasid Wolfe'i paljud keskpäevahetked: armastatu sammude kuulmisega ärklikorterisse viival trepil.

Sellele, et Wolfe kujutas Esther Jacki enam-vähem samasugusena nagu Aline, võib leida kinnitust ka tõlgitud katkendist. Meestegelane viitab sellele, et Estheril oleks aeg mõtlema hakata, kuidas oma keskiga muretult veeta. Seega peab Esther olema mehest vanem. Tüli, mis tegelaste vahel kiiresti lõkkele lahvatab, meenutab ilmselt Thomas Wolfe'i ja Aline Bernsteini arusaamatusi. Viimaste põhjusi oli enamasti kaks. Wolfe võis olla solvunud, et Aline talle pühendumisele vaatamata oma mehest ei lahuta. Talle võis tunduda, et naine elab tema peal välja oma emalikke tundeid: suhtumine, mille eest ta puhuti püüdis põgeneda. Aline aga kartis alatasa, et mees on tema tähelepanust tüdinenud ja ihaldab mõne noorema naise lähedalolekut. Katkendis viitab naine mehe varasematele suhetele lõbunaistega, ja tegelikkusest on tõepoolest teada, et Wolfe murdis vahetevahel Aline'ile truudust, küllastades bordelle. Seda võib seletada kirjaniku sooviga, et tema elu tervikuna ei määraks üks suhe, vaid et ta saaks omandada igasuguseid elukogemusi. Mõlema tegelase prototüübid olid tegelnud näitlemisega, nii et katkendi vorm, mis väga meenutab näidendit, on nende kalduvustega igati kooskõlas. Hüüdnimi "Munk", mida kirjanik George Webberi kohta tarvitab, on romaani teises pooles tema tähistusena tavaline.

Lõpetuseks võib märkida, et eesti kirjanikest on Madis Kõiv imetlenud Thomas Wolfe'i ja tunnistanud hingesugulust temaga.

Lauri Pilter

AHTI SEPPET

KAS PSÜHHIAATRIA VALETAB?

Martti Paloheimo

Tõlkinud Tõnu Ülemaante

Selle artikli eesmärgiks on juhatada sisse mõneti uut ja ebatraditsioonilist, võib-olla ka pisut provokatiivset lähenemisviisi paljude vaimsete häirete põhjustele, iseäranis ängistusneurooside päritolule.

Ma kavatsen seada kahtluse alla psühhiaatrias üldtunnustatud mõtteviisi, mis on minu meelest mitut pidi piiratud ja vildakas. Psühhoanalüütiline teooria on kahtlemata psühhiaatrilist mõtet oluliselt edasi viinud, seda elulähedasemaks muutnud, kuid ometi leidub ikka veel rohkesti läbitöötamata teemasid, mis paistab pidurdavat psühhiaatria edusamme. Käesolev kirjatükk on katse seda seisukohta selgitada ja põhjendada.

Idee hakkas arenema juba 1940. aastatel, kui mul tekkis huvi üht iseäralikku tüüpi vaevuste vastu, mida ma hakkasin nimetama "kohvitassineuroosiks". Selle neuroosi tüüpiliseks sümptomiks on märgatav käte värisemine, kui inimene seltskonnas kohvi joob. Tass kliriseb ning kõnealune inimene tunneb end äärmiselt piinlikult.

Nõnda siis kirjutasin ma sellest iseäralikust nähtusest hulga populaarseid artikleid ja peatselt võtsid minuga kontakti sajad inimesed üle kogu Soome. Tuli välja, et selle neuroosivormi all kannatavad eelkõige soomlased, aga mujal on see vähetuntud.

Is Psychiatry Lying? — <http://www.scorpitos.com/articles/paloheim.htm>

Copyright ©1994–1998 by Martti Paloheimo

Vähehaaval hakkasin ma süvenema sellesse, mida need inimesed olid mulle rääkinud, eriti lugudesse nende lapsepõlvest. Ühiseks jooneks neis lugudes oli see, et need inimesed olid eranditult üles kasvanud kodudes, kus nad olid allutatud absoluutsele distsipliinile. Iseäranis selgesti oli see välja paistnud lõunalauas, kus igaüks sõi vaikides oma toitu. Harilikult oli isa see, kelle ees kõik hirmu tundsid. "Niipea, kui isa meid kasvõi ainult vaatas, jäid kõik vait."

Hiljem ma taipasin, et nende inimeste kodune olukord ei olegi nii lihtsalt tõlgendatav, kui alguses paistis. See üleliia rõhutatud distsipliininõue on vajutanud pitseri kogu vanema-lapse suhtele. Vaoshoitud, täiskasvanuliku käitumise nõuded on sisendatud lapsele liiga varases eas ja pidev järelevalve on välistanud igasugused üleastumised. Karistused väiksemategi distsipliinirikumuste eest on karmid. Lõunalaud on ainult üks näide "absoluutsest distsipliinist", mis paistab olevat veelgi stressitekitavam siis, kui kodus on külalisi.

Kõik selle avastasin ma oma ravitegevuse käigus, kuid kuna ma olin nagu enamik Soome psühhiaatreid tol ajal kindlalt ja tingimusteta "psühhhoanalüütilise orientatsiooniga", siis ei analüüsinud ma kunagi neid kirjeldusi lapsepõlvest, kodudest, kasvatuselise kvaliteedist, distsipliini karmusest, vanemate iseloomujoontest jne, ehkki mu patsiendid mulle sageli ka nendest asjadest rääkisid. Nagu paljud mu kolleegid, olin minagi veendunud selles, et kui ma ainult kannatlikult oma patsiente kuulan ja lasen neil piisavalt kaua vabalt rääkida, siis hakkavad probleemid meie vestluse jooksul järk-järgult selginema. Kuid paistab, et mõnikord see klassikaline meetod — lasta patsiendil vabalt rääkida "kõigest, mis mees mõlgub" — ei tööta.

Tõtt-öelda olin ma nii kindel, et asjad hakkavad järk-järgult ise selginema, ega mõelnudki eriti sellele, et niisuguse ravimeetodiga oli märkimisväärsete tulemuste saavutamine ebatõenäoline. Loomulikult tundsin ma oma patsientide vastu kaastunnet, kuid, ja mul kahju seda öelda, ainult ebamäärast kurbust siis, kui ma kuulsin nende lugusid oma vanematest: türanlikest inimestest, kes olid üsna ilmselt olnud erakordselt tuimad ja mõistmatud ning mõnigi kord täitnud minu patsientide lapsepõlve julmuse ja hirmuga. Seejärel läksin ma edasi tavalist laadi "teraapiaga", see

on fakt, mis paneb mind praegu end tõeliselt piinlikult tundma. Miks polnud ma tollal võimeline nägema, et seda "pärispattu" olnuks võimalik avastada just täpselt nendetsamadest üksikasjadest, ehkki tagantjärele paistab see täiesti ilmselge?

Alles palju aastaid hiljem sundis teatud liiki professionaalne uudishimu mind esitama oma patsientidele detailsemaid ja täpsemaid küsimusi nende lapsepõlve kohta. Mida rohkem ma kuulasin, seda suurem huvi mul tekkis. Lood, mida mulle räägiti, panid mind mõtlema, et võib-olla sisaldavad need informatsiooni, mis võib osutada palju olulisemaks, kui ma olin eeldanud ja millele pole seni piisavalt tähelepanu pööratud — mitte ainult minu poolt, vaid, nagu mulle paistis, ka psühhiaatrikirjanduses üldiselt. Ma mõtlesin, et nende lugude analüüsimise kaudu võib heita uut valgust psühhopatoloogia küsimustele. Nii hakkasin ma pöörama süstemaatilist tähelepanu lapsepõlvekirjeldustele ja eriti viisile, kuidas mu patsiendid kirjeldasid seda, kuidas neid oli nende vanemate või kasvatajate poolt varajases lapsepõlves, s.t enne kooliiga, tegelikult koheldud. Jälgisin hoolega ka nende kirjeldusi viisi ja hääletooni, sest tundetoon hääles võib paljastada rohkem kui sõnad. Aja jooksul sai sellest tavaline protseduur minu töös. Praegu küsin ma igahelst, kellel on mingit sorti neurootilisi või psühhosomaatilisi sümptomeid, korrapäraselt samasuguseid küsimusi, saamaks elavat pilti sellest, *millistes kätes* on kõnealune inimene oma varased eluaastad veetnud. Järk-järgult olen ma hakanud üha rohkem ja rohkem veenduma, et nendest lugudest on võimalik saada olulise tähtsusega detaile ning sedakaudu jõuda lähemale neurootiliste häirete päritolule, see tähendab lapsepõlve *emotsionaalse pesa* kvaliteedile.

Töö neurootiliste patsientidega ja üha kasvav huvi selle teema vastu tekitas minus järk-järgult küsimusi kaasaegse psühhiaatria kohta. Tänapäeva psühhiaatrial, vähemalt nii, nagu ta on esitatud raamatutes ja teaduslikes ajakirjades, on ilmselgelt *midagi viga*. Mul on kiusatus nimetada seda valetamiseks. Palun vabandust nii ränga sõna kasutamise pärast, kuid loodetavasti olen ma võimeline selgitama, mida ma tegelikult mõtlen selle "*valetamise*" all ja milles on minu meelest "*viga*".

Võtmesõnaks on siinkohal "kohtlemine" — eriti seoses kasvatus, hariduse ja distsipliiniga — ehk teisisõnu see, kuidas lävivad

vanemad oma lastega igapäevaelus. (Ma ei kasuta sõna “kohtlemine” siin tekstis mitte meditsiinilise terminina, “teraapia” sünonüümina, vaid kui terminit, mille abil kirjeldada vanemate suhtumist oma lastesse, nõnda nagu laps seda mäletab.) Ma olen hakanud aru saama, et see viis, kuidas vanemad oma lapsi *kohtlevad*, ütleb midagi nende *tunnete* kohta oma laste vastu või just selle konkreetse lapse vastu, ja veel: need tunded on seotud sellega, kui soovitud või soovimatu on laps tegelikult olnud. See annab aluse eeldada, et selle tunde tõeline olemus ja selle toon peab peegelduma kõiges, mitte ainult distsipliinis, vaid ka vähem tähtsates situatsioonides, mis leiavad aset lapse ja vanema vahel, eelkõige emotsionaalsel tasandil. Järsku sain ma aru — niihästi aktiivsema patsientide küsitlemise ja nende vahetute reageeringute tõttu kui kirjade järgi patsientidelt ja minu kirjutisi lugenud inimestelt —, et ma olin saanud märkimisväärse koguse väga isiklikke ja delikaatseid detaile, mis saadeti mulle kirjades ja samuti küsimustikes, mida ma olin palunud inimestel täita. Veelgi olulisem oli see, nagu ma juba eespool mainisin, et need detailid võisid anda neurooside uurimisele uue lähenemisnurga. Tavapärasel anamneesis on detailid kahjuks sageli kõrvale lükatud. See lihtsalt juhtub nõnda *täisealise* patsiendiga, eriti sellega, kes kirjeldab situatsiooni täiskasvanu kombel ja täisealise väljendeid kasutades. Sellisel juhul on oluline formuleerida detaile puudutavad küsimused väga hoolikalt, et need jõuaksid lapsega kogemuste ja tunneteni. Siinkohal on oluline meeles pidada, et patsient tunneb tavaliselt suurt soovi kaitsta oma vanemaid, ja seetõttu ei saa võtta pealiskaudset või põiklevat vastust sõna-sõnalt. Niisiis on kasulik küsida, kuidas avaldusid vanemate puhul näiteks järgmised asjad:

- Milline oli nende viis last *vaadata* (soe, otsene silmside; või siis külmalt, agressiivselt, otsest silmsidet vältides)?
- Milline oli nende *kõnemaneeer ja -toon* (sõbralik, avatud, usaldusväärne; või siis külm, kärsitu ning ärritatud)?
- Milline oli nende *viis puudutada* (õrn, hell; või siis tundetu, narritav, lähedust ja puudutusi vältiv)?
- Milline oli nende viis *riielda* (õiglane ja põhjendatud; või siis mõõdetundetu, karjuv, alandav, mõnitav ning pilkav)?

- Milline oli kehaliste *piiride seadmise loomus* (möödukas kinnihoidmine või takistamine; või siis laksu andmine, tutistamine, peksmine ning keretäie andmine)?
- Milline oli *karistuste iseloom* (õiglane ja põhjendatud; või siis kehaline karistamine, mõõdutundetu, häbi ja hirmu põhjustav või ebaõiglast emotsionaalset valu ja ahastust põhjustav)?
- Milline oli nende *üldine huvi* lapse seisukohtade ja huvide vastu ning selle vastu, kuidas lapsel koolis läheb (vestlemine, kuulamine, tähelepanu pööramine, toetamine, julgustamine; või siis hooletusse jätmine, hukkamõistmine või põlgamine jne stiilis “Emal/isal on praegu kiire”, “Ära mind praegu sega”)?
- Kas vanemad *kuulasid* laste arvamusi või ei teinud neist väljagi?
- Milline oli *usaldatavuse ja kaitsmise* kvaliteet (ollakse avatud, aus, usaldusväärne, kannatlik; või siis ebaaus, kinnine, sõnaaher, täis tõrjumis- ja hülgamisähvardusi, mis vahel ka teoks tehakse)?

On jahmatav, missuguseid lugusid räägitakse, kui hakata küsima konkreetseid küsimusi lapsepõlve kohta ükskõik millise neuroosi all kannatava patsiendi käest. Olin täiesti rabatud sellest arusaamatust hulgast julmusest ja halastamatusest, millega mu patsiendid koos olid elanud: türanlikud isad, osa neist raske alkoholiprobleemiga, uskumatult julmad ja sadistlikud emad, fanaatiliselt religioossed vanaemad oma pidevate ähvardustega jumala kättemaksust. Ja seda kõike kenade ja rahulike soomlaste hulgas! Oleks huvitav teada, kuidas on lood teistes maades.

Ning mis kõige üllatavam — siinkohal viitan ma ainult neile lugudele, mida mulle on räägitud — mitte keegi, ükski psühhoterapeut ega arst, ei haiglas, teraapiarühmas ega individuaalteraapias, *ei olnud kunagi esitanud* neile seda liiki küsimusi ehk teisisõnu — küsimusi, mis oleksid vihjanud vähimalegi võimalusele olla vanemate suhtes kriitiline või olnuksid asetatud sihiga avastada mis tahes *märke vanemate armastusest* — või *armastuse puudumisest* — oma laste vastu.

Vastupidi: igasugune patsiendi katse sellest rääkida sai *otsekohe maha surutud terapeudi poolt*, kes oli end tundnud nähtavasti piinlikult ja kiiresti jututeemat vahetanud. Veelgi enam, sageli olid nad pigem vannutanud patsienti oma vanemate vastu “mõistmist üles näitama”, kuna ka vanematel on kindlasti olnud “omad probleemid”. Pealegi oli osa, enamjaolt religioosse taus-

taga terapeute lihtsalt — ja täiesti kõrvalekaldumatult — soovitanud patsiendil oma vanematele andeks anda ja rääkinud mesikeeli sellest, kui õilis tegu on andeksandmine. (Ma tahaksin hoiatada kõiki psühhoterapeute sellise tegevuse eest, sest tehes kasvõi ühe märkuse selles suunas, kaotab terapeut möödapääsmatult kõik võimalused patsienti aidata.)

Üks asi, mis on mind pidevalt hämmastanud: kas mina olen tõesti *esimene* professionaalide hulgas, kes niisuguseid küsimusi esitama hakkas. Esialgu tundus see mulle kahtlane. Kuid lõpuks kinnitasid siiski kõik mu patsiendid mulle, et nõnda see on. “Jah, te olete tõepoolest esimene!” Mul läks tükk aega, enne kui ma seda uskuma hakkasin. Muidugi küsivad arstid, milline on patsiendi elu olnud tema lapsepõlves — ja paljud võtavad selle tõenäoliselt läbi päris detailselt —, kuid mida nad ei küsi, on seda liiki küsimused, mida ma kirjeldasin eespool. Äkki ei käi küsimused vanemate suhtumisest oma lastesse kokku psühhiaatrite professionaalse imagoga? Kas oma empaatia avalikku väljanäitamist peetakse professionaalse terapeudi puhul liigseks õrnatundelisuseks? Mina pean tõenäoliseks võimalust, et terapeudid kipuvad niisuguseid küsimusi süstemaatiliselt vältima sellepärast, et mitte langeda masendusse omaenda lapsepõlvemälestuste tõttu või siis vigade tõttu, mida need kiirustavad arstid ise oma lapsi kasvatades on teinud. Ainuüksi armastuse puudumisele mõtlemine paistab olevat psühhiaatrite jaoks nagu kuum kartul ning paljalt selle asja mainimine võib vallandada katse patsiendi vanemaid kaitsta.

Töö käigus saadud kogemused panid mind kirjutama väikest brošüüri, mis sai pealkirjaks *Koduinvalidid*. Ma lasin selle trükikida teadlikult autori enda väljaandena, kuna ma soovisin ostjate — ja lugejatega — edaspidi kontakti võtta. Hiljem, kui ma sain väikese stipendiumi, saatsin ma küsimustiku umbes tuhandele brošüüri ostnud inimesele. Ma palusin neil vastata ausalt ja ilustamata nende varast lapsepõlve puudutavatele küsimustele. Praeguseks olen ma saanud rohkem kui 500 kirjeldust eri raskusastmetega vaimsest vägivallast ja kohutavast füüsilisest julmusest, mida võib peaaegu piinamiseks nimetada. Mõnedes lugudes on julmusest ehk vähem, kuid selle asemel sisaldavad nad täielikku ükskõiksust lapse vastu, samuti pidevat soovi last alandada ning halvustada lapse vajadusi, lootusi ja väärikust — ja lapse väära-

matut õigust olla armastatud. Selgus, et mõndagi lugu ei olnud mitte kunagi varem mitte kellelegi räägitud.

Mulle paistab, et need inimesed ei olnud isegi mitte aru saanud, et nad peaksid niisuguseid asju tegelikult oma isiklikule arstile — või eriti psühhoterapeutile — rääkima, et see üldse lubatudki on, või siis on neil olnud lihtsalt piinlik, sest on ju sobimatu “rüvetada omaenda pesa”. Sügavalt juurdunud respekt oma vanemate vastu moodustab peaaegu ületamatu takistuse. Veelgi enam, ma olen märganud, et paljud patsiendid ei ole kunagi isegi mõelnud, et nende perekonnal võiks midagi viga olla või et neid endid oleks kuidagi haiglaselt koheldud. Halvustamine ja karistused on olnud nende igapäevaelu lahutamatu osa. Elukangasse kootud vale lõim võib olla täiesti nähtamatu.

Ma ei olnud kunagi mõelnud, et niisugust füüsilist või vaimset julmust võib olemas olla. Nende hulgas, kes küsimustele vastasid, oli palju intelligentseid ja kõrgesti haritud inimesi, mõnel koguni kaks ülikooliharidust. Niisiis, need inimesed, minu informandid, ei pärinenud mitte mingil juhul alamatest sotsiaalsetest klassidest ega olnud ka eriti haiged. Vastupidi, inimesed, kes kuulusid selgelt alamatesse klassidesse või keda võis tunnistada vaimselt häirituks, moodustasid valimis vähemuse. Enamik neist inimestest olid normaalsed kodanikud, sageli ühiskonnas vastutusrikkal kohal. Just nemad kannatavad vaikides oma lapsepõlve tagajärgede all, mis võtavad sageli neuroosi või mõne teise vaimse häire kuju. Nad kannavad arvukate diagnooside rasket koormat. Niisuguseid inimesi on loendamatul hulgal.

Niisuguseid “kodupuudega” inimesi on meie hulgas sadu ja tuhandeid. Kõik nad on rohkem või vähem õnnetud. Kui nad jõuavad lõpuks pensionieani, tunnevad nad ennast kurnatuna, aga mitte niivõrd aastaid kestnud töörügamise tagajärjel, vaid pigem latentse neuroosi tõttu, mis on nende vaimset taluvusvõimet aastaid koormanud. Põhjus, miks need neuroosid on jäänud diagnoosimata, on lihtsalt selles, et arstidele pole pähe tulnud, et niisugune äärmine kurnatus võib olla põhjustatud teatud liiki neile tundmatust neuroosist — rääkimata sellest, et nad peaksid otsima selle peamist põhjust kaugest lapsepõlvest. Nende inimeste hulgast võime leida palju selliseid, keda me nimetame “läbipõlenud” isikuteks, ja küllap ka neid, kes kannatavad kroonilise väsimuse

süندroomi all. (On kahju, et minu sõna "koduinvalidid" ei sisaldu psühhiaatriaterminoloogias. See võib olla abiks, kui otsustatakse, kas neil inimestel on ikka õigust haiguspensionile.)

Nagu öeldud, on niisuguste inimeste hulk suur. Kõige halvem on selle juures see, et osalt oleme meie, psühhiaatrid, nende õnnetuses süüdi. Miks? Nad on õnnetud, sest psühhiaatria orientatsioon on viga! Mina näen asja nõnda, et kuigi tänapäeva psühhiaatria ei sea kahtluse alla ebasoodsate lapsepõlvkogemuste tähtsust, vaatab ta ometi läbi sõrmede vajadusele uurida detailsemalt mitmesuguseid emotsionaalseid ja intiimseid tunnusjooni ning nüansse, mis on seotud nendelesamadele lapsepõlvkogemustele väga sarnaste kogemustega. Iseäranis salakavalad on perekonnad, kus kõik paistab olevat korras, kuid kus tegelikult on laps emotsionaalse tõrjutuse ohver. Vanemad ei ole sellest alati ka ise teadlikud — või siis keelduvad nad seda tunnustamast. Vahest ei soovita uskuda, et paljudel neist süütutest lapsepõlvkogemustest võib olla kauakestev, peaaegu saatuslik mõju inimese vaimsele tervisele, isegi täiskasvanueas. Mismoodi see toimub, sellest räägin ma edaspidi.

Selliste lapsepõlvkogemuste alahindamine, millest paistab ennekõike välja *armastuse puudumine* selle eri vormides, tundub samuti olevat peamine põhjendus, miks psühhoterapial nii sageli ei õnnestu nende haavade ravimine, mis lõppkokkuvõttes ongi neuroosi põhjustanud. Sageli on rahustid või antidepressandid ainuke abi, mida neile täiskasvanuks saanud inimestele on hakkamasaamiseks pakutud. Ma ei taha nende ravimite väärtust kuidagi alahinnata, kuid ma olen sageli mõtisklenud, *kas psühhiaatria mitte liiga lihtsaks pole muutunud*. Kas see pole äkki üks neist teemadest, mille puhul psühhiaatria just päris aus ei ole? On ehk põhjuse ja tagajärje seadus liiga kergekäeliselt ära unustatud? Mis tuleb enne: hobune või vanker, algne kahjustus või keemilised muutused ajus? Edaspidi proovin ma selles kirjutises kahjustuse loomust täpsemalt määratleda.

Mõned mu informandid olid käinud psühhoterapias aastaid ilma mingite märkimisväärsete tulemusteta. Pole ka ime, sest neil juhtudel leidis vestlus aset kahe täiskasvanu vahel ja täiskasvanute keeles. Niisiis pole midagi imestada, et neil polnud oma teraapia kohta muud öelda kui näiteks: "Paistis, et terapeudil polnud minu

probleemidest vähimatki aimu”, või: “Ma ei saanud ühestki tema seletusest aru.” Sageli olevat terapeut koguni üsna otsekoheselt soovitanud lapsepõlvkogemuste peale üldse mitte mõelda, ning keskenduda selle asemel olevikule ja tulevikule. Isiklikult pean ma seda paljude jaoks heaks nõuandeks ja nii võidakse saavutada üllatavalt häid tulemusi. Aga kui me jõuame selleni, et jätame traagöödia juurte otsimise kõigil juhtudel hooletusse, oleme kindlasti valel teel.

(Lugeja võib nüüd kahtlustada, et rahvusvaheliste mõõdupuude järgi ei ole psühhiaatria Soomes just kuigi kõrgel tasemel. Täiesti vastupidi. Soome elukutseline psühhiaater järgib hoolega kogu maailma psühhiaatria teaduslikku arengut; loetakse rahvusvahelisi publikatsioone, osalemine rahvusvahelistel konverentsidel on sage ja tihti peale õpivad psühhiaatrid palju aastaid välismaa ülikoolides. Ma usun, et minu siin artiklis ära toodud märkused psühhiaatria kohta peavad paika ka mujal.)

Ma ei usu, et edutus psühhoterapias on süüdi ainult psühhiaatrid ise. Vastupidi, ma usun, et nad on eranditult andekad inimesed. Ent me peame otsima tõelisi põhjusi teel tavaliselt rakendatavate algupärase psühhonaalüüsi võtete juurest odavamate teraapiavormide poole. Minu kõige väljapaistvam informant, kes oli tuttav seda laadi psühhoterapiaga, on maininud, et selle asemel, et pöörata täielikku tähelepanu patsiendi hädadele, paistis psühhoterapeut keskenduvat sellele, et leida teed, kuidas kasutada teraapias psühhodünaamilisi seadusi ning samuti Freudi psühhonaalüütiliste teooriate pärandit. Pealegi on iseenesest selge, et on suur vahe, kas käia teraapias ainult üks kord või siis viis korda nädalas.

Ma olin tõsiselt üllatunud, kui ma vastuoksa oma ootustele avastasin, et vanemad, kelle ainukeseks kasvatusmeetodiks oli piinata oma lapsi füüsiliste karistuste ja ebainimliku vaimse vägivallaga, ei pärinenud ainult alamklassidest. On üsna hästi teada, kuidas kohtlevad oma poegi alkohoolikust isad. Aga destruktiivne suhtumine lastesse leiab aset ka niinimetatud “normaalsetes” või koguni täiskarsketes perekondades, mille liikmed on sõprade ja naabrite seas tuntud kui “kenad inimesed”, ning seda tunduvalt sagedamini, kui me suudame ettegi kujutada. Sellistes perekondades saab lastele osaks ilmne lahkuse puudumine, halvustamine

ja alandamine, või siis koheldakse neid ärritunud toonil või täiesti ükskõikselt. Eriti sageli tuleb seda ette ema ja tütre suhetes. Ma olin hämmastunud ja kohkunud kuulda saades, kui paljud emad, kelle emainstinkt oli olnud nõrgalt arenenud või sootuks kadunud, olid oma tütre elu täiesti purustanud. Kõige sadistlikumate, vägi-valdsemate ja kalgimate vanemate hulgas võis leida näiteks ühiskonnas juhtival positsioonidel olevaid inimesi ja vaimulikkonna liikmeid. Sageli paistavad religioossed kodud olevat kohtadeks, mis on kaasa toonud kõige tõsisemaid kahjustusi. Vanemad kipuvad seadma jumalat enda ja oma laste vahele, nii et loomupärane vanema-lapse side kaob.

Igal juhul sai selgeks, et igaüks, kes oli mu brošüüri lugenud ja ka küsimustikule vastanud, oli kandnud oma hinges rasket koormat ning kannatas mitmesuguste neurootiliste häirete ja emotsionaalse puudulikkuse all. Hingepõhjas oli mõni neist teadnud, et nende emotsionaalsete kahjustuste põhjuseks on tegelikult vanemate ebaõiglus. Neil polnud lihtsalt seni olnud vaprust sellest kellelegi rääkida. Teisest küljest oli aga ka palju selliseid, kes olid oma kannatuste tegelike põhjuste suhtes täielikus teadmatuses ning olid lihtsalt sellele alistunud. Alles pärast minu raamatukese lugemist mõistsid nad julma tõde — ja kellapomm plahvatas. Nad rääkisid nõndamoodi: “Ma lugesin ja nutsin ja lugesin edasi — ja tundsin tohutut kergendust”, “Kogu minu arusaam maailmast purunes kildudeks, kui ma sain aru, millises valedes võrgus ma olin elanud”, või “*Koduinvaliidide* lugemine lõpetas sõja minu ema ja minu vahel, mis oli kestnud kolmkümmend aastat.” Neid näiteid on tosinate kaupa.

Pärast inimestelt saadud materjali uurimist (praeguse seisuga on seda üheksa kaustatäit), kaldun ma uskuma, et enamik psühhoneuroose, kui isegi mitte kõik, on lihtsalt haiglase kohtlemise tagajärjed, teisisõnu, need on puuduliku armastusega kodus ja mürgitatud õhustikus üleskasvamise tagajärjed. Ma loodan, et järgnev, veidi põhjalikum kirjeldus, mida ma püüan lähemalt selgitada, teeb selle asja konkreetsemaks:

1. Karmide füüsiliste karistuste tõttu on laps õppinud täiskasvanuid *kartma*. Kui karistused on olnud sageli liigagi karmid ja pealegi ebaõiglased ning nende ilmselgeks motiiviks on olnud lihtsalt lapse alandamine, siis on sügavale lapse alateadvusesse

istutatud peale hirmu veel ka tohutu kibestumine ja õigustatud viha. *Viha* pole kunagi leidnud avaldumiseks mingit adekvaatset teed, s.t katarsist. See on nagu mürgine vedelik, mis tilgub aeglaselt läbi paljude väikeste aukude ning mõjutab tervet isiksust. Vabastada inimest sügavale juurdunud vihatundest tavapärase psühhoteeraapiaga, mis põhineb peaaegjalikult terapeudi ja patsiendi vahelisel dialoogil, on väga raske, kui mitte täiesti võimatu!

2. Kui lapse poole pöörduakse põlglikult, halvustades ja vihaselt, siis paneb see teda igas suhtes *ennast häbenema*, tundma end iga teise inimesega võrreldes alaväärsena, võib-olla isegi täiesti väärtusetuna. Laps hakkab uskuma, et ta on inimene, kellel ei ole ühiskonnas mingeid õigusi ja kellele polegi määratud samasugust armastust, hellust ja austust, mida lapsed normaalselt saada loodavad. Tõsiasi, et niisugustel inimestel, "häbi külge seotud isikutel" (ma viitan John Bradshaw' raamatule *Healing the Shame that Binds You*, mis on minu meelest suurepärase), pole ka täiskasvanuks saades julgust midagi positiivset täielikult endale nõuda, on nende lapsepõlvkogemuste ilmne tagajärg.

Kõik need detailid, mida ma olen proovinud ülalpool kirjeldada, avaldavad suurt mõju sellele, kuidas inimese sisemine mina üles on ehitatud. See on see, kuidas meie identiteet, teiste sõnadega "minu olemise viis", on järk-järgult kujunenud. *Mürgitatud identiteet* on nagu mürgine pilv, mis õnnetut inimest kõikjal saadab. See järgneb talle kõikjale, kõigepealt tema varajastel eluaastatel, koolis, ja kui ta ei saa asjatundlikku abi, siis ka tema töökohal, kogu tema ülejäänud elu. See heidab varju kõigile tema suhetele ja mõjutab kahjuks ka tema abielu, sest arvatavasti valib ta endale elukaaslase, kes on samuti "koduinvalidid".

3. Inimene kannatab sageli tohutu *tusatunde* all ja kurvastab sellepärast, et ta on "selline" ning et tal on "niisugune mitterahuldav ja vilets elu". See on seotud tundega, et ta *pole armastatud*. Seda võidakse pidada alanenud meeleolu seisundiks ning psühhiaatrid on seda tihti kergekäeliselt "neurootiliseks depressiooniks" diagnoosinud ning määranud antidepressante. Need ravimid muudavad patsiendi ainult uimaseks ja sega-

seks. Psühhiaatrid aga vajavad ju diagnoose statistika ja oma aruannete jaoks.

Niisiis olen ma siiani tegelnud peamiselt pingeneuroosidega, kuid ülaltoodu käib ka teiste vaimse tervise häirete kohta. Siinkohal võib samuti vaadelda selliseid mõisteid nagu "neurootiline isiksus" ja "piiripealne [*borderline*] isiksus", ent oluline on pidada silmas kõiki psühhosomaatiliste häirete liike. Me ei saa olla väga kindlad ka skisofreenia suhtes. Ma usun, et on palju psühhooosi vorme, mis on skisofreeniaga väga sarnased, kuid mis tegelikult on väga varajases lapsepõlves esinenud erakordselt vägivaldse ja julma kohtlemise tagajärjed. Minu materjalide hulgas leidub selle kohta näiteid. Nende juhtumite puhul on vajalik hankida rohkem täpseid ja eelarvamustevabasid teadmisi selle kohta, kuidas neid väga haigeid inimesi on nende varajases lapsepõlves koheldud. Millises emotsionaalses kliimas nad on elanud? Ma olen üsnagi veendunud, et siit võib leida ka selle kahjustuse, mis on põhjustanud skisofreenia. Miks? Sest *etoloogilised reeglid*, mis määravad kindlaks, kuidas inimese järeltulijaid varajases eas — eriti esimesel, imetamisaastal — kohelda tuleb, kehtivad siiaamaani. Neid etoloogilisi reegleid võib määratleda kui geneetilisi subanatomilisi struktuure ning neid võib selgelt näha kõikide kõrgemate imetajate puhul, eriti selle viisi järgi, kuidas emasloom — ema — oma järeltulijate eest hoolitseb. Väikese lapse vaim on võimetu nende etoloogiliste reeglite jõhkra rikkumisest jagu saada või selle rikkumisega kohanema. Mõõdutundetu *väärkohtlemine ületab lapse taluvusvõime* kergesti, ja vaimu "kohanemisaparatuuri" kokkuvarisemise näol ongi tekitatud parandamatu kahjustus.

See kahjustus on suure tõenäosusega orgaanilist päritolu. See seostub tegelikult nende närvivõrgustikega, mis reguleerivad etoloogilisi instinkte. Ma möönan, et see on ainult spekulatsioon, kuid minu arvates võib viimasel ajal rohkem tähelepanu leidnud närvisüsteemi neurotransmitterites esinevate häirete põhjusi seletada mõningal määral selle "mikrovägivalla" tagajärgedena. Igal juhul peab neil olema alus. Ehk saab see hüpotees julgustuseks uurijatele. Minu arvates peaks pöörama rohkem tähelepanu inimese etoloogiale, esiteks seetõttu, et neuronitest "valmis tehtud" struktuurid ja kombinatsioonid moodustavad eelduse geneetiliselt päritavatele instinktiivsetele käitumismustritele, mis seega kuulu-

vad neuroloogia valdkonda, ning teiseks seetõttu, et need instinktiivsed mustrid on sageli vastuolus ühiskonnas õpitud sotsiaalsete ja kultuuriliste reeglite ja normidega.

Viidates sellele, mida ma eespool ütlesin, räägivad mu oma kogemused selle poolt, et kiireim tee saavutada tulemusi ängistusneuroosiga patsiendi küsitlemisel, ning ka näiteks enesetapukalduvusega inimese puhul, on *keskenduda lapseõlve kogemustele* juba teraapia algetapil. Psühhoterapeut peab olema siiski ettevaatlik, et mitte juhtida vestlust liiga kiiresti punktini, kus patsient tunneb end olevat sunnitud oma vanemaid süüdistama. Enamik patsiente ei talu seda ja nad kardavad isegi mõelda sellele, et nad võiksid oma vanemaid süüdistada, kasvõi ainult oma mõtetes. Patsiendilt tuleb lihtsalt paluda, et ta jutustaks *iseenda kogemusi* sellest, kuidas teda lapsena koheldi. Seda võib teha sel teel, et julgustada patsienti rääkima rahulikult ja kindlalt kõikidest üksikasjadest. Niisugused märkused nagu "Siin ei ole mitte kedagi, kes meid kuulda võiks, ainult sina ja mina" ning "Pea meeles, et ma olen sinu poolel", võivad saada otsustavaks. Ning vastavalt on "Ma sooviksin kuulda rohkem sinu lapseõlve kohta" või "Võiksid sa rääkida mulle, kuidas sa tunned, mismoodi sind varajastel eluaastatel koheldi" head ja lihtsad küsimused vestluse juhtimiseks. Seda tüüpi küsimused tuleb esitada samasugusel, "nii nagu asjad tegelikult on"-viisil, nagu seda küsivad füüsiliste vaevustega tegelevad arstid oma patsientidelt, kui need on saanud mingi nakkuse või kui nendega on juhtunud mingi õnnetus. Minu isiklike kogemuste põhjal on selliste küsimuste esitamine osutunud väga otstarbekaks ja kiireks mooduseks eelkõige vaimuhaiguse algsete ja varjatud põhjuste avastamisel. Tavaliselt avanevad varjatud leheküljed üllatavalt kergesti, sageli koos rohkete pisaratega. Siiski on väga oluline patsiendile selgeks teha, et sel ajal olete te ühemõtteliselt ja *empaatiliselt tema poolel*.

Küsimus empaatiast tõstatab veel ühe olulise teema: kui patsient räägib oma lapseõlves aset leidnud *ülekohtust*, siis on minu meelest vajalik, et psühhoterapeut selgelt märku annaks, et ka tema *taunib vanemate käitumist*. See sõltub juba konkreetsest isikust, kas ta otsustab seda öelda patsiendile otse või näitab ta seda välja kuidagi teisiti. Kui terapeut eelistab võtta patsiendi ja tema kannatuste suhtes täiesti erapooletu hoiaku, siis minu arvates

on ka tema omal moel valetamises süüdi. Pean silmas seda, et *on* väär, kui *ei* tehta ühtegi märkust ega väljendata mingil muul viisil oma pahameelt, nagu ma paljudest terapeutidest kuulnud olen. Ma küsin endalt: kas see ebainimlik protseduur on ainult psühhoanalüüsi pärand? Vait olles jätab terapeut patsiendi segadusse: "Kas mu vanamehel oli siis kõigele vaatamata õigus, kui ta mind löi?" Ei tohi unustada, et erapooletu hoiak on üks patsiendi eksitamise vorm. Kas pole see mitte ka üks tee, kuidas valetada?

Mis puutub teraapiasse, siis ei tohi me pimesi loota, et haiguse psühhodünaamiline loomus saab "teraapia"¹ jooksul järk-järgult esile toodud, kui pidada teraapiaks 45-minutilist vestlusseanssi. See ei ole nii. Üks asi, mida me absoluutselt uskuda ei tohi, on nn kõneka vaikuse tähtsus teraapiaseansi jooksul, ehkki psühhoanalüütikud paistavad seda oluliseks pidavat. See ei saa olla tõsi! Me ei saa eeldada, et vaikuse ajal on patsient võimeline produtserima uusi ja arukaid järeldusi. Vastupidi: vaikus on patsientidele rohkem või vähem piinav ja veelgi sagedamini on see õigupoolest selleks asjaoluks, mille tõttu tunneb patsient end liiga ängistatuna, et üldse midagi öelda.

VALETAMINE

Olen üritanud anda põhjalikku selgitust koduinvalidsusfilosoofia kohta. Kuid mida öelda valetamissüüdistuse kohta, mis leidub juba selle kirjutise pealkirjas? See on väga negatiivse kõlaga sõna. Tahaksin siinkohal iseäranis rõhutada, et kõigi valdkondade arstid, mitte ainult psühhiaatrid, peaksid julgema näha ja rääkida tõtt. Me peame lõpetama valetamise ja tõest kõrvalehiilimise isegi siis, kui see tõde võib olla väga ebameeldiv.

¹Ma panin sõna "teraapia" siinkohal jutumärkidesse. Seda tehes soovisin ma näidata, et enamik psühhoterapeute teeb tõsiseid jõupingutusi teraapia edukaks õnnestumiseks *bona fide* (s.t heas usus; puhtsüdamlikus veendumuses, et teatav toiming või seisukord on õige ja aus). Tulemused jäävad aga siiski tagasihoidlikuks, kuna patsiendile ei pakuta võimalusi tõeliseks ja ehtsaks regressiooniks: nutmiseks, kaebamiseks, karjumiseks, tagumiseks või vägivaldse vanema kujuteldavaks tapmiseks, teisisõnu "sisemiseks karjeks" [*Primal Scream*]. See pole ju kenasti sisustatud teraapiatubades mingil juhul kohane! (Arthur Janov.)

Te võite nüüd imestada, et “millised valed?” Millest ma ometi räägin? Järgnevalt üles loetud käibetõed võivad niisugustele küsimustele vastuseks olla:

“Vanemad *teevad* oma laste heaks kõik”

“Vanemad *kavatsevad* alati head”

“Lapsed *unustavad* oma läbielamised”

“Lapsed *annavad* oma vanematele *andeks*”

“*Iga* ema armastab oma last”

“Vanemad armastavad kõiki oma lapsi *võrdselt*”

“Väikese laksu andmine *ei tee paha*”

“Niisugune käitumine kuulub noorukiea juurde”

Mitte ükski neist väidetest pole õige. Asja mõistusega võttes me teame, et need seisukohad on väärad. Ometi tegutseme nii, nagu oleks see kõik õige. Kui psühhiaatria soovib hoida *oma positsiooni usaldusväärse teadusharuna*, ei saa niisuguste valedega enam kaua vaikselt leppida, eriti siis, kui nad kujundavad psühhiaatria fundamentaalset paradigmat.

Selle teema käsitlemine on kõigis psühhiaatriaraamatutes ühesugune. Raamatud vaikivad üksmeelselt just sellest asjast, millest nad kindlasti rääkima peaksid. Selle asemel toetuvad nad ebamäärastele “psühhodünaamilistele” seletustele, mis ei vii kuhugi, või siis on igasugused seletused nendest töödest lihtsalt välja jäetud. Ma leian, et praegune olukord on omajagu absurdne. Ühes uurin-gus, mis haaras 5800 8–9-aastast Soome last, leiti, et umbes 11–14%-l lastest esines mingit laadi psüühikahäireid. Aga, *mirabile dictu*, see uuring, mida juhtisid professorid, ei sisaldanud ei tõsiseid ega isegi spekulatiivseid katseid kindlaks teha, miks see nõnda on. Miks esinesid neil lastel psüühikahäired? Võib-olla puudus uurimistöö kirjutajatel julgus nii kaugele minna. Ma ei oska arvata, mis veel võiks tekitada nii paljudel lastel psüühika-häireid kui mitte kodu, kus last on kas siis rohkem või vähem salakavalalt hooletusse jäetud või on teda siis mingil viisil haigla-selt koheldud. Põhjus, miks me sellest nii harva teada saame, on selles, et see kohtlemine leiab aset vaikusel, kodude suletud uste taga ning et seda häbiväärset perekonnasaladust varjatakse välis-

maailma eest hoolikalt. Ma olen siiski seisukohal, et on ebaaus vaikida juba niisuguse võimaluse olemasolust.

Me peame meeles pidama, et psühhiaatria areneb üha. Peagi on aeg kirjutada tänapäeva psühhiaatria ajalugu. Tõde, mille ma olen kogunud oma üheksasse aruandesse (kahjuks on need kõik ainult soome keeles), hakatakse varem või hiljem uues valguses nägema, vähemalt patsientide nõudmisel, kui mitte muidu. Muutused peavad psühhiaatrias aset leidma selle tõttu, et rahulolematu praeguse olukorraga kasvab. Miks? Sest patsiendid ei saa niisugust abi, milleks neil õigus on. Kui meie, psühhiaatrid, ei paranda oma tegutsemisviise vabatahtlikult, siis sunnivad meie patsiendid meid selleks varem või hiljem.

Ma tean, et on palju neid, kes sooviksid nüüd vahele hüüda ja öelda, et selles kõiges ei ole ju midagi uut. Kõik see on ju ammu teada. Kõik teraapia vormid põhinevad sellel teadmisel. Veelgi enam, Alice Miller on kõike seda oma raamatutes rääkinud. Ma olen sellega nõus. Aga mind häirib, et *sellel kohal jääb diskussioon pooleli*.

Ebasoodsaid lapsepõlvetingimusi on peetud psühhoneuroosi- de ning samuti teiste vaimsete häirete fundamentaalsete põhjuste otsimisel alati oluliseks etioloogiliseks detailiks. Sellest on saanud üldtuntud tõde. Kuid mida pole tehtud, on see, et pole piisavalt rõhutatud lapsepõlve dramaatiliste kogemuste vaieldamatut tähtsust *conditio sine qua non* mõttes. Võib-olla on sellest mõtlemine olnud liiga ebameeldiv, liiga masendav. Märksa lihtsam on kõrvale pöörduda ja öelda: "Neuroosi väljakujunemise käigus leiab aset midagi muud. Me usume, et see on seotud ajus toimuvate keemiliste protsessidega." See eeldus on käivitanud täiesti uued teadusharud, näiteks psühhofarmakoloogia, ajukeemia uurimise, geneetika ja palju teisi, ning neid tekib üha juurde. Neile kõigile on siiski ühine see, et nad usuvad, et seletus leidub kusagil mujal, mitte inimese valusates ja kahjulikes kogemustes. Kas me oleme jälle kord sunnitud võtma seisukohta selle asja suhtes, mis on kogu aeg meditsiini ähvardanud: dehumaniseerumine? Keemiaga on võimalik inimlikke kannatusi leevendada, kuid keemia pole kunagi võimeline saavutama kontakti inimese hingega. Ma loodan, et psühhiaatrid üle kogu maailma hakkavad

mõistma, et inimese hing on täiesti erinev sellest luukerest, mis siiani freudistlikus traditsioonis kummitab.

On oluline uurida selle nähtuse eri tahke. Mõningaid inimkannatuse vorme on kindlasti võimalik seletada kuidagi teisiti kui "psühhodünaamiliselt". Me ei peaks püüdma muuta psühhiaatriat liiga lihtsaks. Mõned uued avastused võivad paista väga ahvatlevana, nad võivad meid õhutada tegema järeldusi, mis panevad meid unustama, et meil on lõppude lõpuks tegemist siiski inimolenditega. Ma tunnen, et nende uute, teaduslikult kõlavate seletuste liiga kergekäeline omaksvõtmine on üks tee, kuidas vältida rasket ja vaevanõudvat ülesannet — sügavalt ja siiralt teise inimese elu etappidesse sisse elada. Aga ainult nõnda tegutsedes on võimalik panna inimene uskuma, et keegi temast hoolib.

Lõpetuseks sooviksin ma tuua kokkuvõtlikult välja selle, mis on minu arvates olulise tähtsusega ja mis on olnud selle kirjatüki peamiseks eesmärgiks:

Siiani pole psühhiaatriaõpetuses omaks võetud seda, et päris lihtsalt kirjeldatavad, kahjulikud lapsepõlvkogemused, mis on alguse saanud kalgist ja armastuseta suhtest vanema-lapse vahel, nagu näiteks pahatahtlik kohtlemine, on peamised ja kõige määravamad põhjused vaimsete häirete kujunemisel, eriti pingeneurooside, aga ka paljude teist tüüpi vaimsete häirete puhul, mis on isiksusehäire tagajärjeks. Ebamäärased mõisted ei ole patsiendi lapsepõlvetingimuste kirjeldamiseks küllaldased. On hädavajalik kaevata välja lapse isiklikud kogemused ja seda tema enda sõnastuses. Mis kogemused need siis on? Psühhoterapeut peab mängu panema kõik oma meeled, et olla võimeline nägema ja kuulma kasvõi kõige väiksemat märki eheda vanemliku armastuse puudumisest.

Psühhoterapia peamine eesmärk on *otsida lapsepõlves tekitatud haavu!*

Ma loodan juhatada sisse suunamuutust psühhiaatria filosoofias. Valetamine peab ometi kord lõppema. Vanematele tuleb sügavamalt teadvustada nende vastutust ja kohustusi. Sageli on ilmselge tõde see, et lapsed on ainult seksuaalse aktiivsuse ebameeldivaks tagajärjeks. Isalikud või emalikud tunded ei ole automaatselt genereeritud ainult sugutungi poolt. See on põhjen-

duseks, miks mõned vanemad on võimetud oma lapsi tõeliselt armastama. On kohutav tõde, et nonde soovimatute laste hulk võib olla palju suurem, kui me tahame või söandame uskuda. Lapsed jäävad ilma hoolitsusest, mida nad selles elujärgus vajavad. Psühhiaatrid peaksid olema nende hulgas, kes kisendavad välja kogu maailmale, et nende abielu ja seksuaalvahekorra "soovimatute kõrvalproduktide" eest tuleb samuti hoolitseda. Kui tundub võimatu neid armastada, peaksid vanemad vähemalt proovima nendega sõbrad olla. Seni on vanematel olnud lubatud kohelda oma lapsi nii, nagu nad heaks arvavad — kahjuks meie loal ja meie vaikival nõusolekul. Kuidas nii? — võib nüüd küsida. Nimelt selle tõttu, et me professionaalidena ei võta selget seisukohta, et laste väärkohtlemine on ebaõige — ja ohtlik! Aga see tavaline karjatus: "Sina ei tohi süüdistada oma vanemaid!" vaatab vastu igast õpikust. Ma olen kuulnud paljusid lektoreid seda murelikult rõhutamas. Olen nõus. Me ei peaks süüdistama ega etteheiteid tegema. Psühhiaatrikliinik ei ole kohtusaal. Kuid meie kõik, niihästi haiglaselt koheldud lapsed kui ka vanemad ja ühiskond, peame valjusti ja selgelt rääkima sellest, kes on vastutav selle kahjustuse eest. Kes on selle põhjustanud? Kas me oleme esitanud seda küsimust piisavalt sageli ja piisavalt rõhutatult? Minu vastus on: ei, me pole seda teinud, sest me ise ei söanda seda. Vanemad tuleb teha teadlikuks oma tegude ohtlikest mõjudest ja saatuslikest jälgedest, mille nad oma laste mällu jätavad, kogu nende eluks.

Meie kui arstide kohustus on öelda välja tõde, sest siis on olemas vähemalt väike lootus, et võib-olla maailm kuuleb meid. Veelgi enam, see pole mitte ainult eetika küsimus, vaid ka tohutult suur tervishoiuprobleem, mis läheb ühiskonnale äärmiselt kalliks. Tuleb maksta palju mõttetut lõivu selle suurepärase "preventiivse vaimse tervise töö" eest, kui ei tehta endale enne täielikult selgeks, millele täpselt tuleks tähelepanu pöörata. Minu arvates peaks põhirõhk olema lapse heaolul, eriti niisuguste tegevusvormide puhul, kus pakutakse abi ja toetust neile vanematele, kes leiavad, et neil on raske armastada oma lapsi, keda nad pole tegelikult soovinud.

JÄRELSÕNA

See kirjutis ei ole mõeldud teadusliku käsitlusena. Siin puudub isegi kirjanduse loetelu. Ma loodan siiski, et mõned põhilised ettepanekud selles minu vaimusünnitises äratavad üldsuse tähelepanu. See kirjutis põhineb minu viiekümne aasta pikkusel täiskoormusega psühhiaatria erapraksisel.

Minu kirjutamise motiivid on enesestmõistetavad. Esiteks: minu sügav mure nende arvukate inimeste pärast, kes kannatavad mitmesuguste vaimsete häirete all ja tunnevad puudust millestki, mis takistab neil saavutada õnnelikku ja meelepärast elu. Ja teiseks: meditsiiniteadus on teinud imesid kehaliste haiguste ravimisel. Kuid täpselt samal ajal jätkab "psühhiaatriateadus" tegetsemist tugevalt lihtsustatud, abitult vanamoodsate stampidega nii inimvaimust kui ka inimese õnnetuse tegelikest põhjustest. Ja mis kõige halvem: see paistab olevat globaalne eksiarvamus, mis läbib kogu selle valdkonna õpetust.

MARTTI PALOHEIMO (sünd. 1913) on soome psühhiaater, meditsiinidoktor. Avaldanud raamatud *Suomalaisen lapsuuden haavat: miten sinua kohdeltiin* (1997) ja *Kotivammaisuuden synty* (1999). Ta on eesti keeleski ilmunud teose *Avameelselt abielust* üks autoreid.

AHTI SEPPET

MANI JA MANILUS

Hans-Joachim Klimkeit

Tõlkinud Tiiu Hallap

EESSÕNA raamatule
Gnosis Siiditeel: Gnostilisi tekste Kesk-Aasiast

Arusaam gnostitsismist kui maailmausundist läks käbele pärast seda, kui üks põlvkond tagasi tulid päevavalgele Nag Hammadi koodeksid. Andes meie käsutusse dokumendid mittekristliku, eriti juudi gnostitsismi kohta, aitas see avastus tegelikult vabastada gnostitsismi traditsioonilisest häbimärgistusest, mille järgi ta pole millegi poolest parem ega midagi enam kui vaid kristlik ketserlus. Kuid gnostitsism, nii nagu teda on traditsiooniliselt tuntud säärase ketseroloogide nagu Eirenaiose, Hippolytose ja Epiphaniose põhjal, ja hiljem uusaegsete ürikuleidude nagu näiteks Nag Hammadi tekstide kaudu, oli peamiselt hilisantiikaja liikumine Vahemere-äärses piirkonnas. Pärast kristluse vastuvõtmist Rooma impeeriumi alal suruti see gnostitsism jõuliselt maha, kui mitte arvestada ajutisi taaspuhkemisi Balkanil (bogomiilid) ja Prantsusmaal (katarid) varakeskajal.

Üks kõige kurikuulsamaid gnostitsismi harusid, mida mõisteti hukka kogu keskaja vältel, oli tuntud nime all "manilased" ehk "manihheitid". Selle silmapaistvaimaks jüngriks oli olnud Augustinus enne oma pöördumist kristlusse. Maniluse rajaja Mani, kes sündis 3. sajandil pKr tänapäeva Iraagi aladel, arendas juudikristlikust elkasaiitide sektist välja teadlikult sünkretistliku usundi, mis püüdis üpris kavakindlalt saada

Introduction: Mani and Manichaeism. — *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. Translated and presented by Hans-Joachim Klimkeit. Foreword by J. M. Robinson. New York: HarperCollins Publishers, 1993, pp. 1–26.

Copyright ©1993 by Hans-Joachim Klimkeit

Täname Marju Lepajõe abi eest toimetamisel.

maailmausundiks — ning saavutas selles püüdluses ka märkimisväärset edu.

Manihheistlik usund levis kiiresti, jõudes Läänes neljanda sajandi lõpuks isegi nii kaugele kui Põhja-Aafrikasse ja Itaaliasse (Augustinus) ning Egiptusesse (kus hilisantiigist on säilinud seitse manihheistlikku koodeksit kopti tõlkes ning Kölni Mani koodeks kreeka keeles), Idas aga lõpuks koguni Hiinasse välja. 20. sajandi jooksul on maniluse idaeakspansiooniga seotud ürikuleiud — laiale avalikkusele küll vähem tuntud kui Surnumere käsikirjarullid — olnud õpetlaskonna jaoks põhjapaneva tähtsusega. Tegelikult on saanud selgeks, et Qumrani käsikirjad ning Nag Hammadi koodeksid on järjepidevas seoses Ida manihheistlike tekstidega, kus varane juudi ning kristlik apokrüüfiline ja gnostiline traditsioon, sealhulgas Tooma evangeelium, leiab jätkuvat viitamist ning jätab isegi oma jälje budismile.

Manilus ei ole pärvinud maailmausundile kohast tähelepanu osalt sellepärast, et ta ei suutnud püsida maailmareligioonina kuni tänapäevani välja, ja osalt sellepärast, et tema laienemine toimus Kesk-Aasia, Lääne jaoks peaaegu tundmatu maailma kaudu. Zoroastriitliku tagakiusamise survele pagesid paljud manilased Pärsiast Samarkandi sogdide juurde ning mööda siidikaravanide teid Hiina õukonda. Üks kuningriik, mille keskpunkt asus Mongoolias, tõstis maniluse 8. ja 9. sajandil riigiusu seisundisse. Idas säilis manilus terve aastatuhande pärast seda, kui oli Läänes hääbunud.

Selle “valguse usundi” on siin meile loetavas vormis ligipääsetavaks teinud professor Klimkeit Bonni Ülikoolist, kes on käesoleva väljaande hoolikalt koostanud, sisse juhatanud, tõlkinud ja kommenteerinud. Pole kahtlust, et sellest teosest saab üks tähtsamaid allikaid tolle olulise usundi kohta maailma ühest suurest ja asjata unustusse jäetud piirkonnast.

James M. Robinson

ALUSEPANIJA MANI

Mani gnostiline süsteem on ainus, millest sai oluline ajalooline jõud, ja sellel põhinev usund tuleb hoolimata teda lõpuks tabanud langusest lugeda inimkonna suurimate religioonide hulka. Mani just nimelt *kavatseski* gnostiliste süsteemiloojate seas erandlikul kombel rajada uue universaalse usundi, mitte mingit pühendatud väljavalitute rühma; ja seetõttu pole tema õpetuses erinevalt kõigi teiste gnostikute õpetustest, välja arvatud Markion, midagi esoteerilist. [---] Mani tööks ei olnud mitte tungida etteantud ilmutuse salajastesse aspektidesse ning luua olemasoleva kiriku sees sügavamalt asjasse pühendatute vähemusrühmitus, vaid esitada ise uus ilmutus, uus pühakiri, ja panna alus uuele kirikule, mis pidi ületama kõiki olemasolevaid ja saama niisama oikumeeniliseks, nagu katoolne kirik arvas end olevat. (Jonas 1963: 206.)

Oma kuulsas raamatus *Gnostiline usund* kirjeldab Hans Jonas selle sõnumi eesmärgi ja mõju, mida kuulutas Mani (216–276), kelle “uudne üritus inimkonna lunastamisele püüdlevate massiusundite vallas” (Jonas 1963: 207) viis varakatoolset eeskujut järgiva kiriku rajamisele, millest aja jooksul kujunes kristliku kiriku võistleja esmalt Läänes, siis Idas — koguni nii kauges piirkonnades nagu Kesk-Aasia ja Hiina. Kui Rooma impeeriumist tõrjuti see liikumine kiriku ja riigi ühendatud surve abil välja kuuendaks sajandiks, siis Idas, eriti Hiinas, õitses ta veel tuhat aastat. Kesk-Aasias, kust on pärit meie materjalid, jättis ta varju süüria nestoriaanliku kiriku ning sai võistlejaks budismile.

Mani kiriku oikumeeniline iseloom põhines otseselt tema sõnumil. Nagu osutab Jonas:

Ühes mõttes läks Mani “katoolsus” kristlikust eeskujust kaugemale: kas universaalse ligitõmbavuse pärast või ta enda mitmekülgsete seoste tõttu muude õpetustega kujundas ta oma kiriku doktrinaalse aluse nii sünkretistlikuks, kui oli vähegi ühitatav keskse gnostilise idee ühtsusega. Põhimõtteliselt tunnistas ta varasemate suurte ilmutuste ehtsust ja esialgset kehtivust; praktikas — ja see oli esimene seda laadi katse dokumenteeritud ajaloos — sulatas ta budistlike, zoroastristlike ja kristlike elemente kavakindlalt kokku oma õpetusega, nii et ta võis ühtaegu kuulutada ennast neljandaks ja

viimaseks prohvetiks ajaloolises reas ning oma õpetust oma eelkäijate õpetuste kokkuvõtteks ja lõpetuseks, ja tema misjon võis kõigis kolmes piirkonnas, kus domineeris üks neist kolmest usutraditsioonist, rõhutada manihheistliku sünteesi seda aspekti, mis oli kuulajate vaimule tuttav. (Jonas 1963: 207.)

Nagu Jonas edasi märgib, oli Mani meetod sünkretistlik, kuid tema süsteem mitte: “Vastupidi, see kehastas kõige monumentaalsemal moel ühtset gnostilist usuprintsiipi, mille õpetuslikuks ja mütoloogiliseks esitamiseks kasutati teadlikult vanemate usundite elemente.” (Jonas 1963: 207jj.) See oli võimalik, kuna Mani kasvas üles piirkonnas, kus olid tugevasti esindatud väga mitmekesised usulised traditsioonid — meie ajaarvamise 3. sajandi sassaniidlikus Babülooonias. Ta kasvas üles juudikristlikus “baptistlikus” usulahus, elkasaiitide sektis, nagu annab meile teada hiljuti trükivalgust näinud *Kölni Mani koodeks*, kreeka keelne tekst neljanda või viienda sajandi Egiptusest.¹ Sellest dokumendist, mis ilmselt oli üks osa manihheistliku kiriku ajaloo, ilmneb, et kõnealusel kogukonnal olid spetsiifiliselt juudilikud traditsioonid, mis nähtavasti ulatusid tagasi koguni Qumrani koguduse aegadesse. Ehkki kogukonna juured olid tolles traditsioonis, käsitati ise ennast kristliku kogudusena vähemasti juba oma rajaja Elkasaiose ajast, kes pidi kuulutama oma sõnumit ligikaudu 100. a paiku pKr (vt Merkelbach 1988). Gnostilised suundumused võisid juba mõjutada selle kogukonna mõtlemist, nii nagu nad mõjutasid mitmesuguseid rühmitusi Mesopotaamias, mis piirnes Süüria ja Iraaniga. Tolle aja Mesopotaamias olid silmatorkavalt esindatud nii muistse Babüloonia mütoloogia kui ka juudi, kristlik ja iraani religioon. Peale selle olid Babüloonia sadamad väravaks Indiasse ja teistesse veelgi kaugematesse idapiirkondadesse. Nii tutvus Mani talle eelnenud suurte usurajajate — Jeesuse, Zarathustra ja Buddha õpetustega.

Mani lahkus elkasaiitide kogukonnast kahekümne nelja aastaseks oma taevase “paarilise” vaimsel juhtimisel, et rajada oma usk ja kirik. Kopti *Kephalai*a annab meile teada, et “paariline”, kelle-

¹Koenen, Römer 1988. Osalist ingliskeelset tõlget vt Cameron, Dewey 1979.

le seal viidatakse kui "elavale trööstijale", laskus alla ja kõneles temaga. Mani annab teada:

Ta avaldas mulle peidetud saladuse, mis oli varjatud maailmade ja põlvkondade eest: Sügavuse ja Kõrguse saladuse; ta avaldas mulle Valguse ja Pimeduse saladuse, Pimeduse algatatud kokkupõrke ja suure sõja saladuse. Ta avaldas mulle, kuidas Valgus [tõrjus tagasi? alistas?] Pimeduse nende segunemise kaudu ja kuidas [selle tulemusena] rajati see maailm [---]; ta valgustas mulle Aadama, esimese inimese kujunemise saladust. Ta õpetas mulle hea ja kurja tundmise puu saladust, millest Adam sõi ja tänu millele tema silmad said nägema; apostlite saladuse kohta, kes saadeti välja maailma kirikuid valima [s.t usundeid rajama] [---] Nii avaldas Trööstija mulle kõik, mis on olnud ja mis tulemas on, ja kõik, mida silm näeb ja kõrv kuuleb ja mõte mõtleb. Tema kaudu õppisin ma kõike tundma, ma nägin Kõike tema läbi, ja minust sai [temaga] üks keha ja üks hing. (*Kephalai* 14,29–15,24.)

Pärast seda kui teda oli kutsunud ja õpetanud "Elav Trööstija", pühendus Mani misjonitegevusele, kõigepealt Sassaniidide poolt äsja rajatud Pärsia kuningriigi Mesopotaamia-osas. Sassaniidid olid välja tõrjunud varasema Partia võimu. (Mani oli kuninglikku partia päritolu.) Nagu meile räägib Kesk-Aasia tekst M 2, saatis ta misjonäre läände kuni Aleksandriani ja itta kuni Kušaani riigini (tänapäeva Afganistani alal).

Aastal 240 (või 241) purjetas Mani Indiasse, Induse orgu ja sellega piirnevatele aladele tänapäeva Belutšistanis ning pööras seal oma usku budistliku kuninga Tūrān Shāhi. Indias rajas ta nähtavasti ka koguduse, mis ei püsinud eriti pikka aega. *Kephalai*'s ütleb ta (184,27), et ta "muutis kogu Indiamaad". Siiski kuulutab ta ette, et seal tõusevad tema vastu üles teatud jõud, sest ta oli "selle [s.t India] jaoks liiga raske" (*Keph.* 185,4jj).

Pärast kuninga Ardašir I surma ja tema järglase Šapur I (valitsusaeg 241–272) kroonimist reisis Mani Sassaniidide pealinna ning pälvis uue valitseja tähelepanu. Kuna viimase ulatuslikul valitsusalal õitsesid erinevad usulised traditsioonid — zoroastrism keskosas, budism idas ning judaism, kristlus ja mitmesugused etnilised usundid läänes, Mesopotaamias — köitis teda nähtavasti uue usu katooline, s.t kõikehõlmav vaim. Ehkki ta ei pöördunud uude usku, lubas ta Manil kuulutada uut sõnumit kogu oma riigis.

Kui Šapur suri ja troonile tõusis Ohrmizd/Hormizd I (valitses 272–273), uuendati Mani eesõigusi. Kuid Bahrām/Vahrām I (valitsusaeg 273–276) ajal õnnestus zoroastriitliku kiriku esindajatel eesotsas Kartēriga mõjutada kuningat oma kiriklikke huvisid edendama. Algas manihheistliku usundi tagakiusamine ning Mani vangistati; ta suri ahelais 276. aastal. Ometi elas tema vaim edasi, ja kõigist vintsutustest hoolimata levis tema kirik koguni Atlandi ning India ookeanini, isegi Hiina mereni. Mõistagi on tema koguduse koostatud lood tema elust mõjutatud tõsiasjast, et teda mõisteti kui viimast jumalikku Sõnumitoojat. Siiski võib see materjal kriitilisel vaatlusel heita valgust nii Mani ajaloolisele elule kui ka sellele, kuidas tema kogudus teda tõlgendas.²

Mani esitas oma õpetuse mitmes raamatus, mis hiljem omandasid kogu tema ülemaailmse kiriku ulatuses kanoonilise tähenduse. Kopti, iraani, turgi ja hiina manihheistlik kirjandus on esmasteks allikateks. Nende tema kirjapandud manihheistlike pühakirjade nimetused on järgmised: 1. Elav Evangeelium. 2. Elu Aare. 3. Traktaat. 4. Müsteeriumide (Saladuste) Raamat. 5. Hiiglaste Raamat. 6. Epistlid. 7. Psalmid ja Palved. Kõik need on säilinud üksnes fragmentidena.

Mõistagi arendati Mani õpetust pärast tema surma edasi ning täiustati ja rakendati mitmel moel. Siiski ilmneb erisuguste allikate põhjal tähelepanuväärselt ühtne süsteem.

“Maniluse südameks,” ütleb Jonas, “oli Mani enda spekulatiivne versioon kosmilise pagenduse ja lunastuse gnostilisest müüdist, ning see oli hämmastavalt elujõuline versioon: absoluutse printsibiina, vabastatud enamikust neist mütoloogilistest detailidest, millega Mani seda oli kaunistanud, ilmutas ta enast üha uuesti ja uuesti keskaegse kristluse sektide ajaloos, kus ‘ketserlik’ oli sageli identne ‘uusmanihheistlikuga’. Seega, [---] usundiloo vaatevinklist on manilus gnostitsismi kõige olulisem produkt.” (Jonas 1963: 208.)

²Mani elu puudutava manihheistliku (peamiselt iraani päritolu) materjali kriitilist hinnangut vt Sundermann 1986–1987.

MANIHHEISTLIK ÕPETUS

Põhimõisted

Manihheistlik õpetus, nagu osutab H. J. Polotsky, on märkimisväärselt ühtne ja sümmeetriline süsteem, hoolimata sellest, et tema sisu tuleb taastada suure hulga eri allikate põhjal (Polotsky 1935, eriti lk 241). Nende allikate hulka kuuluvad antiiksed Vahemereäärsed (eriti kopti) tekstid; kirikuisade kirjutised, mis on poleemilise hoiakuga; islami ajaloolaste (sageli objektiivsemad) tööd; ning iraani, turgi ja hiina dokumendid Kesk-Aasiast. Esmased ja teisesed allikad Läänest ja Idast annavad tunnistust selle usundisüsteemi järjekindlusest, mille löi ja mida inspireeris üks usuline autoriteet — Mani.

Muidugi arendati seda süsteemi mitmel moel edasi ning kohandati kristliku terminoloogiaga Läänes, islamiga Abbassiidide riigis, budismiga Kesk-Aasias ja taoismiga Hiinas. Kuid lähem pilk nendele kohandustele toob ilmsiks, et sageli olid nad ainult pealispindse, keelelise iseloomuga ega mõjutanud tegelikult usu põhimõisteid. Need olid keelelised muudatused, mida tehti vastavalt reeglile, et tuleb ühendada "tarkus ja oskuslikud vahendid". See printsiip, mida esineb *Kölni Mani koodeksis* (nt 5,3), oli põhjanev ka mahajaanabudismis ja budismist mõjutatud ida tüüpi maniluses. *Koodeksist* saab selgeks, et sama põhimõtet järgis ka Mani. Isegi oma raamatus *Šābuhragān* — see on Mani õpetuse esitus, mis on kirjutatud Sassaniidi valitseja Šapur I jaoks —, lubas Mani endale suuri vabadusi, väljendamaks oma õpetust nii, et see oleks kooskõlas Kesk-Pärsia zoroastrismi mõistetega. Teisalt, tema õpilased, nagu Mār Ammō, kes tegutses Partia Ida-Iraanis, jäid rohkem truuks oma õpetaja algsele õpetusele ja selle algselt aramea päritolu terminoloogiale. (Sundermann 1984: 240.) Ometi püüti isegi sel kõige varasemal perioodil assimileerida budistlikke mõisteid, kuna budism oli Iraani idapiirkondades tugevasti juurdunud (vt Sims-Williams s. a.: 132jj). Tegelikult võime idamaniluse järkjärgulist budismiga kohandumist jälgida sedamööda, kuidas liigume partia kirjandusest sogdi ja sealt edasi turgi kirjanduse juurde (vt Klimkeit 1987: 58jj). Lõpuks, kui vaa-

data hiina tekste Dunhuangist, mis on Lääne värv Hiinasse, siis meenutavad need esmapilgul mahajaana suutraid. Kuid lähemal uurimisel osutuvad budistlikud terminid ainult kestaks vaieldamatult manihheistliku tuuma ümber. (Vt Schmidt-Glintzer 1987a: 76jj; Bryder 1985.)

Niisiis, isegi kui pealispind vihjab *interpretatio Buddhica* suunas, näitab näiliselt budistlike terminite lähem vaatlus, et need on vaid uued sildid manihheistlike mõistete jaoks. Seega kui hiina *Hümnirull* (H) korduvalt räägib inimese "Buddha-loomusest", viitab ta seejuures tegelikult jumalikule sädemele, hingele inimeses: erinevalt budistlikust arusaamast on see määratud erilise substantsiga, mis on konsubstantsiaalne Valguse Maailmaga. Peale selle, "budad", kellele sageli viidatakse, on tegelikult manihheistlikud Valguse Sõnumitoojad. Ja isegi kui "budat" nimetatakse budismile eriomase nimega Vairokana (Lu-shê-na), mõeldakse manihheistlikku jumalust, antud juhul "Hiilguse Sammast". See kehtib ka bodhisatvade kohta. Nii näiteks viidatakse *Hümnirullis* (H 391) Kutseks ja Vastuseks nimetatud jumalatele kui Avalokitešvarale (Kuan-yin) ja Mahāsthāmaprāptale (Shih-chih) — kahele bodhisatvale, keda Siiditee kunstis peetakse külgenevaks Buddha keskse kultusfiguuriga. Isegi budade rühmi, nagu "viis budat", "kümne suuna budad" või "kõik budad" tõlgendatakse manihheistlikult: esimene rühm esindab Esimese Inimese viit poega, teised rühmad kõigi Valguse Sõnumitoojate kogumit. Väärrib tähelepanu, kui tugevasti langevad kokku manihheistlik Valguseriigi kirjeldus ning budistlik mõiste *Sukhāvātī*: lõpuks on need ju võrreldavad mõisted.³

Hoolimata kõigist säärastest kohandustest säilivad Mani süsteemi põhimõisted idamaniluses, konkreetsemalt Iraani ja Kesk-Aasia maniluses. Süsteem jääb põhiliselt dualistlikuks, rajanedes "kahe printsiibi" (Valgus ja Pimedus) eristamisel ning "kolme aja" eristamisel (ürgne kahe printsiibi eraldumise aeg; praegune aeg, kus nad on omavahel segatud; ning tulevane, eshatoloogiline

³Vrd Valguseriigi kirjeldust, nagu leiame selle partia hümnitsüklist (millest vähemasti *Huyadagmān* I loodi tõenäoliselt Mār Ammō poolt), ning Amitābha Lääneparadiisi kirjeldust Suuremas ja Väiksemas *Sukhāvativyūha*'s. Vt Müller 1891.

aeg, kus taastatakse nende eraldatus). *X^aāstvānīft*'is, turgikeelses pihtimuses kuulajatele rünnatakse (I C) kõiki katseid dualismi relativeerida; seal hüljatakse ürgprintsip või jumalus (Zurvān), millest need kaks printsipi on tuletatud. Pääsemine kurjast on võimalik ainult "mõistes dualismi ja pidades kinni sellest mõistmisest tuletatud elureeglitest" (Polotsky 1935: 245).

Mani dualismi kohaselt, mis on "iraani", mitte "süüria-egiptuse" tüüpi (vt Jonas 1964: 250jj), ei lähtu kuri heast ega tule teda mõista ka mütoloogiliselt kui ingli või jumaliku olendi alamasse seisundisse langemise tagajärge. Pigem vastandub ta heale kohe algusest peale. Juba algusest peale seisavad üksteise vastas Jumal ja Saatan, Valgus ja Pimedus, Hing ja Mateeria (*hylē*) kui kaks "loomust" või "substantsi". Ent sellel pole mitte ainult kosmoloogiline, vaid ka oluline antropoloogiline tähendus. Mõlemad loomused vastanduvad teineteisele ka inimeses, kellest niisiis saab nende tallermaa. Inimese füüsiline loomus ja tema psüühika ehitus — *psychē* on sublimeeritud mateeria — on pidevas heitluses tema hingega (*pneuma*), mille substantsiks on jumalik Valgus. Inimese praegune seisund on määratud nende kahe printsipi "seguga" (keskpärsia *gumēzišn*) ning (neile vastavate) substantside või loomustega. Jumalik aktiivsus maailma ja inimese suhtes on suunatud algse seisundi taastamisele, just nagu "destilleerides" Valguse välja Mateerist (*hylē*), mille külge ta on aheldatud. Inimese ülesandeks on aidata jumalustel-päästjatel teostada seda lahutamist, mis ühtlasi eeldab ka hea eristamist kurjast ning kurja alistamist eetilisel tasandil. See saavutatakse kurja jõudude, eriti *psychē* negatiivsetes aspektides kätkevate jõudude allutamisega.

Et inimest tema ülesande täitmisel abistada, saadab jumalik maailm inimesele Nusi, mis annab talle teadmise tema algkodust ja sihtpunktist — Valguse Maailmast. Nus õpetab inimesele, et tema hing on vangistatud kurjade jõudude poolt. Nusi toimimist on võimalik tajuda, ning see toobki kaasa inimese pääsemise jaoks otsustava tähtsusega teadmise.

Olles kord äratatud "unustuse unest" oma tõelise jumaliku loomuse suhtes, ei või inimene mitte ainult ise pääseda, vaid võib ka liituda jumalatega, püüdes päästa kõiki hingi, kõiki "valguselemente", mis on aheldatud mateeriamailma külge. Surma hetkel on jumaliku teadmise varustatud hinge tagatud lõplik lu-

nastus, sest ta jätab sinnapaika kesta, "keha rüü", et rõivastuda ümber jumalikku, taevasesse rüüsse, mis on hinge täiuslikkuse ja lunastuse märgiks.

Mani õpetus inimesest, tema taevasest algkodust, allutatusest kurjuse jõududele ning tulevases saatusest on osa kõikehõlmavast kosmoloogiast, milles eetilised ja vaimsed printsiibid on seostatud substantstiaalsete mõistetega (vt Polotsky 1935: 245). Siin kujutatakse head ja kurja, jumalikku ja saatanlikku kui substantse, mis algselt olid üksteisega duaalses vastanduses, siis aga segunesid sündmuste käigus. See "segu" tõi kaasa kannatuse ja häda. Suurejooneline kosmoloogiline draama projitseerib kosmilisse mõõtmesse eripärase käsituse inimese loomusest, tema jumalikust päritolust, praegusest kitsikusest ning pääsemisvõimalusest. Selline mütoloogiline kujundisüsteem, mida kasutatakse inimesega seotud reaalsuse väljendamiseks, erineb kahtlemata teravalt intellektuaalsest ja mõistelisest mõtlemisest, mida arendas kreeka filosoofia ja mis kinnistus Lääne kristlikus mõtlemises tema dogmaatiliste kaalutluste ning kreedokinnitustega. Mütoloogilised kujundid võisid olla üks põhjus, miks läänekristlus suhtus manihheistlikku maailmavaatesse umbusklikult; seevastu häälestas ta enda suhtes soodsalt Ida rahvaid, kuna Idas on valdav pigem kujundlik mõtlemine ja sümbolism kui mõistefilosoofia või -teoloogia.

Mani võttis üle ning arendas edasi juudi ja piibellikku kujundisüsteemi ning sümbolismi, seostades nad oma *Šābuhragān*'is pärsia sümbolistlike ja mütoloogiliste keeltega, sillutades sellega teed oma sõnumi *translatio*'le Ida mütoloogilistesse (ja sümbolistlikesse) keeltesse. Nii võis ta olla kindel, et tema usund, hõlmates eneses kõikide rahvaste ja religioonide tarkust, saab valdavaks kogu maailmas. Säärast kujutlust väljendab mõistulugu, mis on võetud üle budismist (*Udāna* V,5; *Cullavagga* IX,1): seal võrdleb ta oma usundit maailmaookeaniga, millesse voolavad kõik jõed, s.t teised usutraditsioonid. Manihheistlik misjonär võib seepärast täie õigusega kasutada teiste traditsioonide sümboleid, müüte ja isegi mõisteid.

Hoolimata sellest, et Mani süsteem on üdini metafüüsilise ja pildilise iseloomuga, opereerides kujundite ja kujundiridadega (millele kahtlemata küll vastavad mõisted ja mõisteread), hoi-

dub Mani kõrgeima jumaluse, Valguse Isa kujundlikust kirjeldamisest. Järgides gnostitsismi üht põhisuundumust, kinnitab ta, et jumalus saab nähtavaks temast lähtuvates emanatsioonides. Viimaseid iseloomustab vormide ilu ja täiuslikkus. Sellest vaimust on kantud hümnid Valguse Isale ja tema emanatsioonidele, millele sageli viidatakse kui tema "Poegadele" (vt ptk I). Vana ja Uue Testamendi vahelise ajajärgu juudi mõtlemises oli silmapaistval kohal angeloloogia (ingliteõpetus), milles hüpoteetiliselt jumala jumalikke omadusi ja funktsioone ning toodi sisse suur hulk vahepealseid olendeid, täitmaks jumala ja maailma vahelist ruumi. Põhiliselt sama kehtib ka gnostitsismi kohta selles osas, mis puudutab tema arusaama "kaugest" või "võõrast" jumalast (vt Jonas 1963). Mani süsteemis, vastupidiselt gnostik Valentinose süsteemile, muutuvad jumalikud olendid, keda on esile kutsunud Valguse Isa ja kes sealt edasi sünnivad üksteisest järjestikustes astmetes ja faasides, üha tähtsamaks soterioloogilises plaanis. Nii näiteks Elav Vaim, kes loob kosmose, on lunastusprotsessi jaoks olulisem Suurest Rajajast, kes "ta esile kutsus", ning Valguste Sõbrast, kellest lähtus Suur Rajaja. Ja niinimetatud Kolmas Sõnumitooja muutub aktiivselt toimivaks nende olendite kaudu, keda tema omakorda on "esile kutsunud" — Nus ja "Jeesus-Hiilgus".

Manihheistliku süsteemi mõistmise võtmeteguriks on tõsiasi, et jumalad on rühmitatud triaadidesse, pentaadidesse ja dodekaadidesse (kaheteistkümnesed rühmad). Nad on seotud teatud vooruste ja eetiliste omadustega ning on ühtlasi ise nende kehas-tuseks. Nii väljendavad nad kogu Mani õpetuses sisalduvat eetilist süsteemi. Säärastes jumalate ja väärtuste suhetes on valdav analoogia printsiip, mis on inimese enesemõistmiseks tarvilikum kui abstraktne kontseptualiseerimine. Jõudusid maailmas ja inimeses mõistetakse selle kaudu, et nad seotakse analoogiliste entiteetidega, mistõttu tähtsal kohal on analoogia mikrokosmose (inimese) ja makrokosmose (maailma) vahel. Näiteks viis "jäset" — hingeomadused — on seotud jumala viie põhiaspektiga, viie piirkonnaga Valguseriigis ning Esimese Inimese viie "pojaga", kes algselt alistati Pimeduse jõudude poolt. Esimene Inimene pääses lõpuks, kuid tema pojad neelati alla tumedate jõudude poolt. Nüüd igatsevad nad lunastust. Seetõttu on neil prototüübiline tähendus iga lunastust januneva hinge jaoks.

On ka teisi seoseid; näiteks on hinge viis jäset seotud ka kirikuhierarhia viie klassiga. Ning lõpuks on omavahel seotud maine Mani ja tema taevane esindaja, *alter ego*, jumalik "paariline", kes teda juhib ja kaitseb. Samuti on ka igal vagal inimesel taevas oma "valguse vorm", mis lõpuks ilmub talle selgesti nähtavana surmahetkel. Seosed maailma asjade ja vaimuasjade vahel, nagu neid näitab Mani õpetus, aitavad vagal inimesel niisiis maises elus orienteeruda ja teed leida.

Manihheistliku müüdi sisu

Kaks printsiipi

Nagu juba viidatud, oli Valguseriik Mani õpetuses algselt Pimeduseriigist lahutatud ja talle vastandatud. Valguseriigis, mis koosneb "Valgusmaast" ja "Valgusõhust (ehk Eetrist)", valitseb Valguse Isa ehk Suuruse Isa (keda idamaistes tekstides nimetatakse Zurvāniks, kooskõlas zoroastriitliku käsitusega). Tema loomust väljendab rida termineid. Need on (tõlgituna keskpärsia keelest M. Boyce'i poolt): Mõistus, Vaim, Intellekt, Mõtlemine ja Aru(saamine) (Boyce 1975: 10). (Mitmesuguste Kesk-Aasia keeltes kasutatavate terminite täpne tähendus varieerub mõnevõrra, kuid me võime kasutada seda mõistete jada kui "kanoonilist" lähte kohta.) Need on niisiis jumaluse intellektuaalsed atribuudid. Kujundlikult nimetatakse neid tema "jäsemeteks" või "elupaikadeks". Esimene termin võtab kokku kõik teised, nagu on omane manihheistlikule mõtlemisele (vt Bryder 1985: 124jj, 128jj): Valguse Isa on kõigi temast lähtunud jumalike jõudude või jumaluste lätteks ja summaks.⁴ Koos kolme teise atribuudiga — tema Valgus, tema Jõud ja tema Tarkus — on meil nelik, millele osutatakse terminiga "Neljakordne Suuruse Isa".⁵

Nii nagu kuningat ümbritsevad õukondlased, nii ümbritseb ka Isa Valguseriigis terve müriaad — isegi loendamatu hulk — "aioone" ja "aioonide aioone". Nii väljendatakse selle riigi lõpmatut

⁴Vt Asmussen 1965: 12. Sellega seoses räägib Asmussen "Manihheistlikust samasuse printsiibist".

⁵Selle termini kohta vrd Asmussen 1965: 220jj.

ajalist ulatust.⁶ Neist arvukatest aioonidest on kaksteist Isale kõige lähemal — kolm iga suuna kohta. (See peegeldab tõenäoliselt iraani päritolu spekulatsiooni aja kohta: aeg koosneb neljast suurest aioonist, igaüks neist kolmest ajastust, nagu leiame seda näiteks zurvaniitlikus mõtlemises (vt Widengren 1965: 283–295; Zaehner 1955: 96jj).) Kahtteist aiooni kutsutakse “Isa Esmasündinuks”; nii eristatakse neid teistest jumalustest, mida ta aja jooksul ellu kutsub. Valguseriiki asustab ka “Suur Vaim”, kes valitseb seal koos Valguse Isaga. Ta on, nagu viitab Polotsky, “Suuruse Isa omamoodi *syzygos* [“paariline”], kes tegelikult kujutab [---] ‘Elavate Ema’ preeksistentset vormi” (Polotsky 1935: 249).

Vastavalt Valguseriigi viiele valdkonnale, mida esindavad Suuruse Isa viis intellektuaalset võimet — Mõistus, Vaim, Intellekt, Mõtlemine ja Aru(saamine) —, koosneb ka Pimeduseriik viiest valdkonnast või “maailmast”, mida mõnikord tuntakse kui Pimedat Mõistust, Pimedat Vaimu jne. Teises kujundis osutatakse neile kokkuvõtvalt kui “viiele pimedale elemendile” — suits, tuli, tuul, vesi ja pimedus. Nendest elementidest lähtub viis “surma puud”. See pimedusjõudude viisik on ühtlasi kujundlikult seotud viit tüüpi loomakujuliste deemonlike olenditega, kes asustavad viit pimedat “maailma” — kahejalgsed, neljajalgsed, lendavad, ujuvad ja roomavad olendid. Nende loomalikud tungid, eriti iha ja himu, vastavad nende animaalsele vormidele. Igas kategoorias on mees- ja naisolendid, kes äratavad üksteises seksuaaliha. Igaühte neist pimedatest “maailmadest” valitseb “kuningas”; tal on nägu, mis vastab nende olendite näole, keda ta valitseb — deemoni, lõvi, kotka, kala ja lohe nägu. Pimeduseriigi Kuningas — Saatan, kes on nende kõigi eesotsas — ühendab oma isikus kõik viis jäledat vormi. Ta kehastab *hylē*’t (Mateeriat) kui deemonlikku, ahnet jõudu ehk “surma mõtet” (surma *enthymēsis*’t, s.t surmale suunatud mõtteviisi, mis on ahnus ja aplus); ta ise on seega Pimeduseriigi “ülim tööriist” (Polotsky). Iraani tekstides (keskpärsia, partia keeles nimetatakse teda Ahrimaniks; sogdi ja turgi dokumentides on ta Šmnw/Šimnu. Kuna ahnus ja aplus panevad liikuma ja ergutavad Pimeduseriigi olendeid, valitseb seal lakka-

⁶Polotsky viitab, et ajalist, eshatoloogilist mõistet “aioon” kasutab Mani ruumilises tähenduses, mis on ajendatud vastavast süüriakeelsest terminist ‘*alma*’. Vrd Polotsky 1933: 260.

matu riid ja konflikt. See on püsiva rahutuse ja segaduse, mässu ja vastuhaku paik.

Sündmustest aja alguses, mis olid maailma ja inimese praeguse seisundi jaoks nii saatuslikud, jutustab Mani kolmes kosmoloogilises vaatuses, mis vastavad kolmele "loomisele".

Esimene loomine

Alguses oli Pimeduseriik Valguseriigist täiesti lahutatud. Kui Pimedus oli Valgust silmanud, tahtis ta sellest osa saada. Nii kogus alumine riik oma pimedad jõud kokku, et vallutada ülemine maailm. Ennetamaks rünnakut, otsustas Valguse Isa "ise" lahingusse astuda (nagu kuuleme Theodor Bar Khonailt). Kuid ta tegi seda kaudselt, kutsudes enesest esile jumaliku jõu, mis võttis juhtimise enda peale. Kõigepealt "kutsus" ta "esile" Elavate Ema, kes siis äratas elule jumaluse "Esimene Inimene". (Iraani tekstides on tema nimeks Ohrmizd, turgi tekstides Xormuzda.)

Varustatud viie jumaliku jõuga, mis ilmutavad end kui tema "pojad" või "käsivarred" — mis üheskoos moodustavad "Elava Hinge" (või "Elava Mina"), "viie valguselemendi" (eeter, tuul, valgus, vesi ja tuli) summa — läks Esimene Inimene lahingusse.⁷ Ta pakkus end söödaks Pimeduse jõududele, et ajutiselt nende ahnust rahuldada, hiljem aga nad hävitada. Pimeduse jõud söötsid neile "valguseelementidele" kallale, rebisid nad lõhki ja neelasid alla. See allaneelamine tõi kaasa saatusliku Valguse ja Pimeduse "segu", mis iseloomustab maailma praegust seisundit. Hiljem kasutasid deemonid allaneelatud Valgust selleks, et kujundada inimese hinge kui jumalikku ja elavat elementi temas. Pimeduse jõud, olles kord maitsnud ja neelanud Valgust, ei tahtnud sugugi teda loovutada ja tegid kõik, mis nende võimuses, et teda enda käes hoida. See sundis Valgusemaailma lavastama teist kosmoloogilist vaastust.

⁷Turgi tekstid räägivad Eetri Jumalast ja teistest.

Teine loomine

Esimese Inimese pojad olid sattunud tumedate jõudude kätte ning ta ise oli alistatud. Ta lebas teadvusetult sügavikus. Kuid nüüd tuldi talle appi. Et teda aidata, saatis Valguse Isa välja rea emanatsioonide, millest igaüks lähtus eelmisest. Kõigepealt saatis ta enesest välja Valguste Sõbra, kellest sai alguse Suur Rajaja. Viimane omakorda kutsus esile Elava Vaimu, kellel oli nagu Esimesel Inimesel viis poega. Nemad olid hiljem osalised kosmose kujundamises ja alalhoidmises. Neid kutsuti Hiilguse Kuningaks, Au Kuningaks, Valguse Adamaseks, Kuulsuse Kuningaks ja Atlaseks.

Elav Vaim saatis Valgusemaailma alampiirilt "kutse" sügavikus lamavale Esimesele Inimesele. Too kuulis "kutset" ja saatis "vastuse". Kutse ja Vastus — igasuguse usulise kutse ja selle vastuvõtmise ürgsed prototüübid — hüpostaseeriti ning tõusid jumaladena Valguseriiki. Manihheistlikus teoloogias loetakse Vastusjumalat (keskpärsia Padvāxtag) Esimese Inimese kuuendaks pojaks, ning Kutse-jumalast (keskpärsia Xrōshtag) saab Elava Vaimu kuues poeg.

Esimese Inimene, kelle teisest maailmast tulnud Kutse oli teadvusetust seisundist äratanud, võis nüüd leida pääsemise. Elav Vaim laskus koos oma viie poja ja Elu Emaga (Elavate Emaga) alla sügavikku, et teda vastu võtta ja juhtida ta Valgusemaailma. Selgitades müüdi seda osa, osutab Polotsky: "Kuigi Esimene Inimene on oma loomult tegelikult samane Valguse Elementidega, s.t oma poegadega, [---] erineb tema saatuse nende omast. Ta kehastab 'teadvust', *nus*'i, mille nemad on kaotanud ja mida nüüd hoitakse esialgu kindlas kohas Valguseriigis, et hiljem sobival ajal see neile tagasi anda." (Polotsky 1935: 249.) Esimese Inimese saatuse rõhutab niisiis põhilist pääsemisvõimalust igas hinges, mille viis "jäset" on samast substantsist nagu Esimese Inimese viis poega ("Viiekordne Jumal", nagu teda nimetatakse turgi keeles).

Kesk-Aasias mõnikord modifitseeritakse seda klassikalist käsitust Esimese Inimese saatusest. Manilaste enesepilti pidi mõjutama tõik, et manilus suutis end kehtestada Mongoolia stepide uiguuride-turkide riigisundina, kui khaan Bögü võttis aastail 762–763 selle usu omaks ja tegi sellest oma riigi ametliku reli-

giooni (milleks see jäi kuni riigi hävitamiseni aastal 840); samuti asjaolu, et turgi riigis Kochos (umbes 850–1250) oli manilusel vähemalt mõnda aega ametliku usundi staatus. Manilased ei olnud nüüd enam tagakiusatud usundi poolehoidjad, nagu see oli olnud varem, vaid võiduka usundi järgijad. Jumaliku Riigi Valgus paistis maailma, muutes ta õilsamaks ja väärikamaks. Maailma seisundi niisuguse uue mõistmise tõttu modifitseeritakse müüti mõnikord nii, et Esimene Inimene ei alistugi Pimeduse jõududele, vaid hoopis saab neist võitu. On säilinud mitmeid selliseid turgi tekste, ja samasugust motiivi võib leida ka partia tekstidest.⁸ Me võime seda uut maailmapilti tõlgendada nii, et ta väljendab triumfi kurjuse (s.t mitte-manihheistlike jõudude) üle, keha ning elu kehalise dimensiooni, aga ka lihtnimeste, “kuulajate” poolt etendatava rolli positiivset ümberhindamist. Nii võivad meie Kesk-Aasia tekstid rääkida “täiuslikust kuulajast”, kes on peaaegu võrdne väljavalituga oma potentsiaali poolest saavutada selles elus pääsemine. (Vt Le Coq 1922: 12 (tekst T II D 173b,2).) Säärane ideaalne staatus võidakse anda manihheistlikule kuningale kui “usu kaitsjale”. Nii nimetataksegi teda “Mani pojaks”, selleks, keda “rüütab Suur Nus” (*Nom Quti kädilmiš*). (Vt Klimkeit 1982: 18–32.)

Pöördudes tagasi manihheistliku müüdi juurde selle klassikalisel kujul, meenub meile Esimese Inimese saatus, kellest esmalt said võitu deemonid, siis aga äratas ta tema teadvusetust seisundist Kutse teisest maailmast. Kutse ja Vastus koos moodustavad selle, mida tekstid nimetavad “elu mõtteks” (elu *enthymēsis*, elu edendav mõtlemine). “Elu mõtet” vastandatakse niisiis “surma mõttele” (surma *enthymēsis*), mis on omane Pimeduseriigile ja mida mõnikord täpsemalt iseloomustatakse kui “Ahnust” (*Āz*), silmapaistvat naisdeemonit tolles Pimedas Riigis. Kummalgi juhul osutatakse mõttele, mis edendab vastavalt elu või surma. Polotsky viitab, et “elu mõte” näib olevat “kaotatud nus”i omamoodi aseaine ja ühtlasi ettevalmistus tema tulevaseks taastumiseks [---] loomulik sugulustunne Valguse Riigiga ja võime vastata nus’i [sealpoolsele] ‘Kutsele’.” (Polotsky 1935: 254.)

⁸Vt Le Coq 1912: 19–20 (tekst T I δ). Partia tekstiks, mis kajastab säärast pilti Esimesest Inimesest, on kosmogooniline hümn S13 ja S9. Vrd ptk II, tekst 6.

Pärast Esimese Inimese taaselustamist oli Elava Vaimu ülesandeks luua maailm kui mehhanism, mille abiga vabastada Valgus, mis on ikka veel Pimeduse jõudude poolt vangistatud — mütoloožilises keeles “neelatud”. Sellele Valgusele osutatakse kumulatiivselt kui Elavale Hingele (või Elavale Minale). Eri-nevalt teistest gnostitsismi koolkondadest ei loo maailma mitte kuri demiurg, vaid pigem jumalik olend. Ent kosmose loomiseks kasutab see olend materjalina substantside segu — hea ja kurja, Valguse ja Pimeduse sulamit. Mütoloožilises kujundikeeles koosneb see Pimeduse jõudude — “arhonite” (või arhontide) — tapetud kehadest: nad olid õginud Valguse, mille moodustasid Esimese Inimese pojad. Neist kehadest kujundas Elav Vaim kaheksa maapealset ilma (maailma kihid) ning kümme taevast, mis olid kuhjatud üksteise otsa. Ta kinnitas arhonid, kes polnud veel tapetud, taevavõlvi külge (müüt räägib nende “ristilöömisest”). Elava Vaimu poegadele anti ülesanne kanda maailmu, hoida üleval taevaid ning valitseda kosmost. Lunastatud Valguse puhastest elementidest vormis Elav Vaim Päikese ja Kuu; nendest valguseosakestest, mis ikka veel sisaldasid *hylē*’t ega olnud seega nii puhtad, tegi ta tähed. Peale selle lõi ta kolm kosmilist “ratast” — tule, vee ja tuule —, mis pidid edaspidi aitama puhastada kosmosest lunastatud Valgust ning saatma selle tema algkoju.

Kolmas loomine

Pärast maailma loomist kutsus Suuruse Isa esile Kolmanda Sõnumitooja ning tegi talle ülesandeks ekstraheerida ja puhastada Valgus, mida ikka veel aheldasid Pimeduse jõud ja mis sisaldas nende surnukehades. Kasutades ära arhonite sünnipärast seksuaaliha, sundis ta neid vabastama Valgust, mille nad olid neelanud ja mida ikka veel enda juures hoidsid. Valgus on eriti koondunud nende seemnesse, kui nad on meessoost, ja vähemal määral nende ihuvilja, kui nad on naissoost. Kolmas Sõnumitooja kutsus esile kauni naisjumaluse, Valguse Neitsi, kes võis end ilmutada ka kaheteistkümne neitsina, ning mõne teksti järgi ka kaheteistkümne ilusa jumalana. Teiste tekstide järgi ilmutab end niimoodi Kolmas Sõnumitooja ise. Valguse Neitsi kaksteist kuju on lõppkokkuvõttes Valguse kaksteist Valdust, rida Uue Inimese

atribuute (vastandina Vanale Inimesele [vt Rm 6:5; Kl 3:8–10; Ef 4:22–24], kellest kohe räägime). Elav Vaim sisenes Päikesesse ning Valguse Neitsi Kuusse. Nad näitasid arhonitele oma alasti kehasid. Meessaatanaid ahvatlesid kaunid naisekujud, naissaatanaid ilusad jumalad, keda nad ihaldasid. Arhonid pillasid oma seemne maha, kaotades nii oma valguse. Seeme langes “märjale ja kuivale pinnale”, s.t vette ja mulda. Veest, millesse see langes, kerkis ookeanihiiglane, kuid temast sai jagu Valguse Adamas, Elava Vaimu kolmas poeg. Seemnest, mis langes kuivale pinnale, võrsusid viit liiki puud ja taimed. Kui naisarhonid, kes olid rasedad põrgus asetleidnud ühendustest, nägid enda kohal jumalikke kujusid, leidis neil aset nurisünnitus: nende väljaheidetud looted, mis sisaldasid vähem valgust kui meesdeemonite seeme, langesid maapinnale, kus nad õgised ära meesarhonite seemnest kasvanud puude viljad. Seksuaalihast aetuna ühinesid nad üksiteisega ja töid ilmale viit liiki elusolendeid, mis vastavad viit liiki deemonitele. (Kuigi inimesed paigutatakse nende viit liiki elusolendite hulka, jutustatakse Aadama ja Eeva ning seega ka inimkonna loomisest alles hilisemas järgus.) See mõnevõrra segane müüt, mis on tuntud “Arhonite võrgutamise” loona, üritab näidata, kuidas ja miks jääb seksuaaliha võim Elava Vaimu tegevusele vaatamata deemonite maailmas alles, ja kuidas nad paljunevad.

Et jätkata *hylē*'sse (s.t mateeriasse, pimedusse) vangistatud Valguse vabastamise tööd, kutsus Kolmas Sõnumitooja esile Kuulsuse Samba, “kes on ühtaegu nii Jumal kui rada, mida mööda lunastatud Valgus tõuseb taevasse. Tema nähtavaks kujuks on Linnutee.” (Boyce 1975: 6.) Jumalusena osutatakse sellele kujule kui Täiuslikule Inimesele. Kui rada päästetud Valguse osakeste jaoks lubab ta neil tõusta Päikesele ja Kuule, millele viidatakse kui “paleedele”, “kaarikutele” või “Valguse laevadele”, mis transpordivad selle Valguse väljaspool kosmilisi sfääre või taevaid asuvasse Valgusemaailma, täpsemalt Uude Paradiisi. Selle Paradiisi oli rajanud teise loomise Suur Rajaja Elava Vaimu käsul kui puhkepaiga võitlevatele jumalatele ning kui esimese rahuadama Valguse Elementide (päästetud hingede) jaoks. Uue Paradiisi loomisega võis algne Valguseriik jääda puutumata rahu- tusest ja segadusest, mis seostus suure kosmilise heitlusega. Uue Paradiisi valitsejaks on Esimene Inimene.

Elav Vaim pani nüüd maailma liikuma, mis põhjustas päeva ja öö ning aastaegade vaheldumise. Ta tegi seda, pannes Päikese ja Maa pöörlema ning andes neile nende loomulikud funktsioonid. Ühtlasi said nad oma eripärased soterioloogilised funktsioonid. Kuu kasvamine tähendab, et "Valguse laev" täitub järk-järgult maailmast väljafiltreeritud Valgusega. Niisama järk-järgult annab Kuu selle vabastatud Valguse edasi Päikesele, kahanedes seetõttu taas. Päikeselt leiab Valgus tee Uude Paradiisi. Päikesele ja Kuule omistatakse hiljem ka ülesanne olla "troonideks" kolme loomise kõige tähtsamatele jumalustele-lunastajatele. Päikesel resideerivad Kolmas Sõnumitooja, Elu Ema ja Elav Vaim; Kuul — Valguse Sõnumitooja Jeesus, keda nimetatakse "Jeesus-Hiilguseks", Valguse Neitsi ja Esimene Inimene, kes on ühtlasi Uue Paradiisi Isand. Päikesel ja Kuul resideerib veel kaks päästvate jumaluste rühma, nimelt seitse ja kaksteist "laevaisandat", kelle poole pöördatakse kumulatiivselt ja keda ei nimetata ühekaupa.⁹

Kolmanda loomise ülejäänud jumalad "kutsutakse esile", s.t äratatakse Elava Vaimu poolt Elule. Need on — iljumise järjekorras — Jeesus-Hiilgus, Suur Nus (keskpärsia/partia "Vahman"; turgi "Nom Qutı") ja Öiglane Kohtunik (või Öiglane Öiglus). Suure Nusi viis "jäset" on viis intellektuaalset atribuuti, mis iseloomustavad Isa, Valguse Riiki ja tegelikult üldse iga hinge — mõistus (*nus*), vaim, intellekt, mõtlemine ja aru(saamine).

Inimese loomine

Kolmanda Sõnumitooja tegevuse tõttu ärevusse sattunud *hylē*'t haaras hirm ja segadus, sest teda kohutas väljavaade kaotada kogu omastatud Valgus. Et valitseda jumalikku päästmisprotsessi, mõtles ta välja plaani luua inimene ning vangistada tema kehasse Valgus, mille ta oli anastanud kui tema hinge. Paljunemisprotsessi teel — andes üha uuesti edasi seemne kaudu omandatud Valgust uuele põlvkonnale — jääks hing, jätkuvalt orjastatud keha poolt, *hylē* võimusesse. *Hylē*, mida kehas tab Ahnuse Naisdeemon (*Áz*), või himu, põhjustas selle, et kaks maale langenud

⁹Kuid võib esineda vastavusi seitsme ja kaheteistkümne jumaluse rühma ning vooruste vahel.

deemonit-looma — meesdeemon Ashaqlon (partia Shaklōn) ja naisdeemon Nemrael (partia Pēsūs) — õgised ära teiste loomasarnaste deemonite järelsoo, et omastada nende valgus. Siis, jätkuvalt õhutatud Āz'i poolt, nad paaritusid ja sigitasid seeläbi inimese, kes valmistati Kolmanda Sõnumitooja ja Valguse Neitsi kuju järgi, keda deemonid olid taevast näinud. Nii sündis esimene inimestepaar, Aadam (keskpärsia Gēhmurd) ja Eeva (keskpärsia Muhrdiyānag), kuigi tekstid ütlevad, et nad "loodi" või "vormiti" nende jumalike kujutiste järgi; on olemas isegi terve loomis-müüt, mis räägib meile, kuidas Āz tegelikult lõi selle esimese paari. (Andreas, Henning 1932: 195–199.) Mõlemad kujutlused, loomine ja sigitamine, on omavahel vabalt vahetatavad, nagu eriti selgesti ilmneb hümnides. Mõlemal juhul on põhipunktiks keha deemonlik päritolu — see peab olema Āz'i tööriistaks või, nagu ütleb teine kujund, tema "rõivaks", millesse ta võib ennast rüütada. Nii näiteks ütleb ta enesele ühes keskpärsia tekstis (M 98 ja 99 ning M 7980–84) enne loomisakti: "Vastavalt nendele kahele jumal Narisahi (s.t Kolmanda Sõnumitooja) kujule, nais- ja meeskujule¹⁰, mida ma nägin, vormin (*dēsān*) need kaks olendit, et neist võiks saada minu jaoks rõivas ja kate" (Boyce 1975: 6).

Deemonite-loomade kehasse kogutud valgus anti edasi Aadamale ja Eevale nende hingedena; samal ajal vangistati ahnus, sigimisiha, kadedus, vihkamine ja teised halvad omadused nende kehasse ning nad said ülesandeks kaitsta Valguse hinge, nii et ta jääks kaetuks omadustega, mis on talle endale võõrad. Seeläbi unustaks ta oma jumaliku päritolu. Need negatiivsed aspektid üheskoos moodustavad selle, mida nimetatakse "pimedaks" või "materiaalseks hingeks"¹¹.

Kuid see on ainult tume taust, millel seda eredamini säravad jumaliku hinge omadused ja vourused. Elava Hinge hümnid (3. ptk) annavad meile aimu tema jumalikest väärtustest ja kõikeületavast täiusest. See on "kaunis asi" (vrd Gershevitch 1984), mida võrreldakse tolmuga kaetud kullaga või pärliga deemoni küüntes. Teda katvad või rõhuvad halvad omadused raputatakse maha ning ta

¹⁰Siin esineb Valguse Neitsi kuju Kolmanda Sõnumitooja naisvormina.

¹¹See on kehaga seotud *psychē*.

saab tagasi oma ürgse ilu, puhtuse ja terviklikkuse. Seda saavutab ta eeskätt sisemise protsessi kaudu, sulandades kõik oma aspektid või vaimsed jõud. Neid esindavad tema viis jäset, mis tuleb "kokku korjata", assimileerida ja integreerida. Et aidata neid hajutatud "jäsemeid" kokku koguda ja seeläbi hinge lunastada, saadetakse teele Jeesus.

Jeesus ja Nus

Pärast inimese loomist laskus alla "Jeesus-Hiilgus" — Kolmanda Sõnumitooja emanatsioon ning säärastena lunastav emissar Valguseriigist —, tuues Adamale päästva teadmise (*gnōsis*) tema päritolust ja tõest enese kohta. Ta tegi Adamale selgeks, et tema hing on pärit jumalikust Valguse Maailmast. Unustanud oma algkodu, allutatud *hylē* poolt ja segatud selle substantsiga ning alistunud tardumusele, mida viimane põhjustab, oli hing vajunud "surmaunne". Süüria kirjaniku Theodor bar Khonai järgi (131,4–7) tõstis Adam siis hädakisa, süüdistades "minu keha loojat, seda, kes on kammitsenud mu hinge, ja mässajaid, kes on mind orjastanud". Ta otsustas himust ja ahnusest karskusega võitu saada. Kuid Eeva, kelle keha sisaldas vähem Valgust, lasi ennast võrgutada deemonil, mispeale temast sündisid Kain ja Aabel. Siis sigitas ta Adamaga Sethi. Seega jäi Valgus Aadama kehas, mis oli koondunud tema seemnesse, sigitamiski läbi kammitsetuks *hylē* külge.

Siiski püüab Valguseriik jumalikku hinge päästa. Jeesus, kes tõi Adamale *gnōsis*'e, jääb aktiivseks päästjaks kuni tänapäevani, tuues inimesele pidevalt lunastavat teadmist.¹² Temast emaneeruvad teised lunastavad jumalused: Valguse Neitsi ja Suur Nus. Need kolm paigutatakse sageli ühte rühma, nii et nad moodustavad lunastavate jumalate triadi, mis mitmesuguste analoogiate raamistikus vastab teisele triadile: selle moodustavad Kolmas Sõnumitooja, kaksteist Neitsit (Valguse Neitsi konkreetne kehasus) ja Kuulsuse Sõnmas. Kui kõnelda kosmoloogilise müüdi seisukohast, siis resideerib Jeesus (Valguse Sõnumitooja) Päikesel, Kolmas Sõnumitooja aga Kuul. (Vrd Polotsky 1933: 254.)

¹²Jeesuse kohta maniluses vt Rose 1979, mille kokkuvõtte esitab Rose 1980.

Jeesus ilmub lavale ka maailma lõpus kui Kohtunik. Seda tema rolli kirjeldab keskpärsia teos *Šābuhragān* (vrd MacKenzie 1979–1980), mille Mani kirjutas Šapur I jaoks. Vastavalt iraani terminoloogiale nimetatakse teda “Tarkuse Maailma Jumalaks” (Xradeshahryazd).¹³ Kõrvuti Jeesus-Hiilgusega ja Jeesus-Kohtunikuga on veel “Jeesus-Messiase” või “Jeesuse Naatsaretist” kuju, s.t ajalooline Jeesus, kes elas ja suri inimesena. Rakendatakse gnostilist-doketistlikku käsitust lunastajast, kes on ainult näilisel inime. ¹⁴ Kuid Jeesuse kannatustel ja surmal on tähendus kui *hylē* külge aheldatud Elava Mina kannatustel. See viib veel ühele Jeesuse-mõistele maniluses — “kannatav Jeesus” (*Jesus patibilis* Püha Augustinuse järgi). See on “nimi, mis läänemaniluses on antud Elavale Minale, s.t kogu Mateerias kannatavale Valgusele, mis on ‘risti löödud’, nii nagu löödi risti Jeesus” (Boyce 1975: 10). Boyce osutab, et “neid kolme Jeesuse-mõistet ei hoita alati täiesti lahus”.¹⁵ Mani, kes kasvas üles juudikristlikus traditsioonis, osutab ajaloolisele Jeesusele sageli kui “prohvet Jeesusele”. Ta peab teda oma vahetuks eelkäijaks ning ennast Jeesus Kristuse apostlik, kes on saadetud tema tööd jätkama ja lõpetama.

Suur Nus on tihedalt seotud Jeesus-Hiilgusega seeläbi, et ta on emanatsioon — Jeesuse eriline omadus või funktsioon (Schmidt, Polotsky 1933: 68). Kõigi suurte usurajajate ja apostlite, sealhulgas ka Zarathustra ja Buddha töö on lõppkokkuvõttes Suure Nusi töö, kes innustab neid kõiki, mistõttu teda nimetatakse “kõigi apostlite Isaks”. Esimese Inimese viis poega — Eeter, Tuul, Valgus, Vesi ja Tuli — on “rüütatud” tema “jäsemete” poolt: need on Jumala “jäsemed”, nii et nad ilmnevad kui hinge “jäsemed” ja võtavad endale nende funktsiooni. Nus siseneb nende vaimu, kes end talle avavad, ning ta aitab kaasa kurja idude inimesest väljajuurimisel. Hiina *Traktaadis* — see on partia *Jutlus Valguse*

¹³Kuid Boyce viitab, et see termin võib osutada ka Suurele Nusile (Boyce 1977), kelle tegevus on siiski tihedalt seotud Jeesuse tegevusega.

¹⁴Dokeetilise kristoloogia kohta vt Weigand 1961; Blatz 1985.

¹⁵Boyce, *ibid.* Hiljuti on P. Nagel oma peatselt ilmuvas artiklis (“Wie gnostisch ist die Gnosis des Mani?”) rõhutanud fakti, et “Jeesus-Messiast” kujutatakse tõelise isikuna isegi tema kannatuses ja et Mani käsitus temast pole seetõttu täielikult gnostiline.

Nusist tõlge — väljendatakse säärast arusaama hulga erinevate kujunditega. Turgi tekst (TM 296) ütleb isegi manihheistliku kuninga kohta, et ta on “rüütatud Suurde Nusi (*Nom Quti*)” (Le Coq 1922: 12). See on Nus, mis äratav individuaalse hinge tema unustuse unest ja annab talle teadmise tema jumalikust päritolust, nii nagu Jeesus tegi seda Aadama ja inimkonna jaoks. *Traktaadi* järgi tekivad Nusi jäsemetest viis “kingitust”, mis on tegelikult viis tema kohalolust lähtuvat voorust: armastus, usk, täius, kannatlikkus ehk leebus, ja tarkus. Hing, mis on varustatud nende “kinkidega”, esindab Uut Inimest, kontrastina Vanale Inimesele, kes on ikka veel aldis patule. Säärast arusaama on inspireerinud Pauluse doktriin ning eriti hästi on see välja töötatud *Traktaadis* (1282b10jj).¹⁶

Kuna Jeesus ja Nus on tihedalt seotud, siis on seda ka Jeesus ja Esimene Inimene. Esimene Inimene, esindades hinge päästetud *nus*'i, kehastab hinge pääsemispotentsiaali. (Polotsky 1935: 258.) On hämmastav, et iraani tekstides võtab hinge teine jäse (keskpärsia/partia *manohmēd*, mille Boyce tõlgib “vaim”) endale *nus*'i rolli, mis Lääne traditsioonis on hinge esimene liige: *nus* esindab seal kogu hinge *pars pro toto*. Iraani hümnides nimetatakse Jeesust “Uueks Aiooniks” või “Uueks Vabastuseks” (otsetõlkes “Uus Riik”, partia *šahr ī nōg*) või “Uueks Valguseks” (partia *šahrδārīft nawāg*), samas kui kopti *Homiiliates* (41,20) nimetatakse Esimest Inimest “Uue Aiooni Kuningaks”. Jeesus ja Nus on üksteisega seotud ka selle poolest, et nad mõlemad resideerivad Kuul koos Valguse Neitsiga.

Lunastus ja Needus

Lõplik pääsemine eeldab vangistatud Valguse naasmist oma algkoju, Valguseriiki. Kaks tarvilikku eeltingimust inimese hinge vabanemiseks on lunastav teadmine hinge päritolust ning sellest teadmisest tuletatud eetilise koodeksi järgimine. Ent kuna absoluutselt täiuslik elu pole siinpoolsuses võimalik, on tarvilik korrapärane pattude ülestunnistamine.

¹⁶Manihheistliku Uue ja Vana Inimese õpetuse kohta vt Klimkeit 1992.

Inimene peab sellegipoolest püüdma lahutada “kaks loomust” eneses, laskma Uuel Inimesel ja tema voorustel domineerida Vana Inimese ja tema pahede üle. Ainult see, kes suudab järgida väljavalituile ettenähtud käske, võib loota osalisele pääsemisele siin ja täielikule pääsemisele pärast surma. Ilmik, kes ei taha lahiti ütelda maisest elust, kuid allub kuulajatele mõeldud kümnele käsule, võib loota taassünnile väljavalitute ridades, kust ta võib jõuda lunastuseni. Siiski räägivad nii kopti kui ka Kesk-Aasia tekstid “täiusliku kuulaja” ideaalist, keda loetakse õndsate hulka ja kes saab oma surmahetkel täieliku lunastuse osaliseks. Raske on öelda, mil määral võis esineda ettekujutust lunastusest elutsükli jooksul nagu budismis. Mõned *Kephalaia* ja *Traktaadi* lõigud justnagu viitaksid sellisele käsitusele, kui räägivad Uue Inimese kui “õigluse poja” märkidest. Kuid nad ruttavad lisama, et patt ja rumalus võivad alati pead tõsta (*Keph.* 96,24jj; Tr. 1282b8jj). Siiski on üks turgi tekst (T II D 173b,2), mis, tsiteerides Jeesuse (“messias-Buddha”) apokrüüfilisi sõnu — neid sõnu pole säilinud kuskil mujal —, räägib erinevusest kuulajate vahel: “Ja on olemas (ka) täiuslikud kuulajad. Sääraseid *on olemas*; nende vaim on õilis. Sääraseid *on olemas*; need on inimesed, kes armastavad (usulist) Seadust.” (Le Coq 1922: 36.) Olenemata sellest täiuslikuse ideaalist kutsutakse aga igauht, olgu väljavalitult või kuulajat, korrapäraselt pihtima. Nii võib manihheistlikust kirjandusest leida terve hulga pihtimisvormeleid nii valitute kui kuulajate jaoks, mis teenivad pattude lunastamist ja lubavad Uuel Inimesel üha uuesti ja uuesti Vanast Inimesest võitu saada.¹⁷ Kirik, mis on Nusi elupaigaks, peab hoidma alal teadlikkust kuulumisest taevariiki jutlustamise, õpetamise ning pihtimisele manitsemise läbi. Need, kes järeleandmatult sulgevad oma vaimu Kiriku “Kutsele”, mis *on* “Kutse” sealtpoolt, kaotavad igasuguse lootuse lunastusele; lõpuks suletakse nad hiiglaslikku pimedasse “tompu” (*globus*), millelt riisutakse kõik jumalikud ja lunastavad võimed ning mis jääb aegade lõpus iseenda hooleks.

¹⁷Siinkohal meenub meile Lutheri ütlus, mille järgi — kasutades pauluslikku terminoloogiat — tuleb Vana Inimene (meis) iga päev uuesti “uputada”.

Ent karistus ja hüvitus võidakse välja mõõta pärast surma — või isegi selles elus —, mitte ainult aegade lõpul. Kesk-Aasia tekstid, mis on osalt inspireeritud zoroastrismist ja budismist, kujutavad mitmesugustes eredates piltides hukule määratud hinge saatust. Kui teda ei mõisteta õigeks surmajärgsel kohtumõistmisel, piinab teda armetu vana naisdeemon ning ta jäetakse kannatama hirmsat karistust Põrgus (vt ptk XXIV, tekstid 6–7). Ettekujutus individuaalsest kohtumõistmisest on vana, seda esineb isegi manihheistliku dogma kõige varasemas kihis. Samuti loeme Lääne (kopti) allikates ähvardavast kohtumõistmisest Suure Kohtuniku ehk Tõe Õigusemõistmise ees. Igaüks, kes sellel kohtupidamisel õigeks mõistetakse, saab “võidu auhinnad” — pääsemise sümbolid: diadeemi, pärja ja krooni. (Arnold-Döben 1978: 154jj.) Klassikaline arusaam on selline, et kohtumõistmine avab kolm teed või rada: tee “ellu”; tee “segatud” seisundisse, uuele taassünnile maailmas; ja tee surmale, igavesele needmisele. Järgides zoroastriitlikku kujundit, võib kohtumõistmise tööriistaks olla sild, mille hing peab ületama. Mitteõige jaoks muutub sild nii kitsaks nagu habemenoa serv, nii et süüdimõistetud hing langeb möödapääsmatult alla sügavikku, hukatusse. Õige jaoks aga sild laieneb, nii et ta pääseb kergesti üle. Nii ongi manihheistlikus palves öeldud: “Olgu sild lai. Ma ületaksin selle kõhklusteta (otsetõlkes — kahtluseta).” (Zieme 1975b: 39.) Ühe teise iraani kujundi kohaselt, mis samuti esineb zoroastrismis, asub õige hing pärast kehast lahutamist reisile oma taevase kodu poole. Teel kohtab teda tema Valguse Vorm või tema “teine mina” (turgi *ikin-ti grīv*), tema “isikustatud õigsus.”¹⁸ Mõned tekstid räägivad ka “Valguse rõivast”, hinge vaimse rüü või vormi sümbolist, mis võib ilmnedagi ka kui tema *alter ego*. Teda saadab kolm inglit, kes annavad hingelegi märgid tema “võidust”, s.t. eespool osutatud sümbolid (vt Arnold-Döben 1978: 149jj). Lõpuks võib hing ühineda oma jumaliku *alter ego*’ga, rüütada ennast taevalikku rõivasse (vt *ibid.*, 151jj). *Alter ego* esindab uut eksistentsiseisundit, mida seni kehasse rüütatud hing oli janunenud.¹⁹

¹⁸Polotsky 1935: 260. Selle mõiste kohta iraani usundis vt Colpe 1981.

¹⁹See kujund on eredalt säilinud *Tooma Tegude* “Pärlilaulus”, mis algselt on süüria teos kolmandast sajandist (vrd Hennecke, Schneemel-

Eshatoloogia

Manihheistliku usu kohaselt jätkavad jumalad oma ülesannet — hingede lunastamist maailmast — kuni aegade lõpuni. Kosmoloogilises plaanis: maailmast filtreeritakse välja nii palju Valgust, et kuri saab ülekaalu. Usk mandub ning päevakorral on kibestumine ja tüli. Siis puhkeb suur sõda, mille ajal tuleb taas Jeesus. Ta valitseb “Suure Kuningana” ning mõistab kohut elavate ja surnute üle, eraldades sikud lammastest. Väljavalitud muundatakse siis ingliteks, sellal kui kuulajad istuvad Jeesuse paremal käel ja leiavad pääsemise. Patustanud aga suunatakse tema vasemale käele ning saadetakse minema hukatusse. Nendes eshatoloogilistes arusaamades võtab Mani üle piiblikujundeid, nii nagu leiame neid Matteuse evangeeliumis (24 ja 25:31–46) ning Markuses (13) ja Luukas (21); kuid ta kasutab ka mõisteid, mis esinevad varakristlikus apokalüptilises kirjanduses, nagu näiteks *Tooma Ilmutuses*.²⁰

Mani järgi leiab maailma lõplik lagunemine aset siis, kui Jeesus naaseb Valguseriiki. Kõik kosmost alalhoidvad jumalikud jõud, sealhulgas Elava Vaimu pojad ja Kuulsuse Sammas, loobuvad oma funktsioonidest ning pöörduvad tagasi Valguseriiki. Maailma struktuur variseb kokku ning suur kosmiline tulekahju hävitab kõik, mis järele jääb. Need Valguse Elemendid maailmas, mis võivad siiski saada lunastatud, inspireerituina “Elu mõttest” (elu edendavast mõtlemisest), kogunevad kokku ning tõusevad Uude Paradiisi Jumala kujul, s.t. “Viimase Jumalana” ehk “Viimase Kuju (või Kujutisena)”. Uus Paradiis aga, mis esialgu loodi selleks, et hoida alal rahu algses Valguseriigis, sellal kui lunastavad jumalad tegelesid võitlemisega, sulab igaveseks kokku selle igavese Riigiga (vt ptk II, tekst 8). *Hylē* (Materia, Pimedus) eraldatakse nüüd uuesti täielikult Valguse Eluasemest ning vangistatakse suurde vanglasse, mida nimetatakse “hauaks”. Ühe teise kujundi järgi kogutakse see kokku hiiglaslikuks “tombuks” (kr *bōlos*,

cher 1965: 498–564). Zoroastriitlikus kujundistikus kohtab mitteõige hing armetut vana nõiamoori, oma kurjade tegude sümbolit. Vrd Colpe 1981: 58jj; vrd ka varem viidatud naisdeemoni kujundiga.

²⁰Vrd Santos Otero 1965. Manihheistliku eshatoloogia ja apokalüptika üksikasjalikku uurimust vt Koenen 1986; lisaks sellele Hutter 1989.

lad. *globus*), mis suletakse ja eraldatakse Valguseriigist määratu kiviga. (Kas sellesse hukatuse "tompu" jäi või ei jäänud mingit jumalikku Valgust, oli manilaste seas ilmselt vaieldav küsimus. Oli kaks mõttekoolkonda, mis esindasid vastupidiseid vaateid.) Kuid Valguse olendid näevad Isa palgest palgesse ja elavad igavesti rõõmsana tema juures.²¹

Manilased harrastasid nagu zoroastristidki arvuspekulatsiooni selle aja teemal, millal lõplikud sündmused pidid aset leidma. Üks rehkendus määras selleks aastaarvuks 690 pKr (vt Haloun, Henning 1952: 201jj). Pidi olema suur pettumus, kui nimetatud aasta möödus, ilma et oleks toimunud mingeid niisuguseid sündmusi.

Eetika

Manihheistlik kirik jagunes väljavalituteks ja kuulajateks (ilmituteks). Kummalgi rühmal oli oma reeglistik ja kultuskombestik. (Vrd Sims-Williams 1985.) Nagu selgitab Polotsky: "Manihheistliku eetika põhiline mõte, niivõrd kui sellel oli tegemist praktilise eluga [...] väljendub peamiselt negatiivses terminoloogias, nõudes hoiduda kõigest, mis võiks kahjustada inimestes ja maailmas sisalduvat Valgust" (Polotsky 1935: 262). Tekitada ükskõik millisel moel kannatusi või kahju Valgusele oli patt ning seda tuli vältida.²² Seetõttu oli enamik maiseid tegevusi, sealhulgas põlluharimine, valituile keelatud. Ent kuna Valgus oli hajutatud laiali kogu maailmas ning esines igas tolmukübemes, ei saanud isegi kõige vagamad hoiduda selle "vigastamisest". See kehtis eriti kuulajate kohta, kes pidasid kõikvõimalikke ilmalikke ameteid. Seepärast palub pihtija *X^u āstvēnīft*'is, turgi pihtimuslikus palves valituile (ptk XXV, tekst I) andestust selle eest, et on teinud haiget "Viiekordsele Jumalale", Valguselementide summale maailmas, kes on "kõige maapealse ilu ja olemus (otsetõlkes 'vorm'), mina ja hing, jõud ja valgus, läte ja juur". Kuna Valgus

²¹Manihheistliku eshatoloogia kokkuvõtlikku visandit vt Polotsky 1935: 262.

²²See idee näib olevat mõjutanud Kesk-Aasia budismi. Üks turgi budistlik tekst Turfanist (T II D 200) väljendab täpselt sellist mõtet. Vrd Zieme 1981: 242, märkus 6.

sisaldus igas taimes, igas nisuteras, ei saanud isegi toitu hankida ilma patuta. Põlluharimine oli kuulajate ülesandeks. Kuid neile andestati nende patt, sest nende töö teenis valitute elushoidmise vaga üritust. Valitutel aga lubati süüa ainult taimetoitu ning liha ja alkoholi tarbimine oli rangelt keelatud. Nad uskusid, et kui nad sõid ja seedisid toitu, omastati toidus sisalduv Valgus kõigepealt keha poolt ja anti siis vaimse muundamisprotsessi — palve ja meditatsiooni kaudu — edasi sealpoolsesse maailma. Säärane ettekujutus oli ajendanud Püha Augustinust manilasi naeruvääris-tama (*De natura boni* 45). Eriti oli valituile keelatud seksuaalelu. Karskus oli nii keskne nõue, et seda iseloomustatakse kui “käitumist kooskõlas usundiga”. Nõue sisemiselt lahti ütelda iga tüüpi ihast või himust põhines müüdil, milles seksuaaliha viis inimese loomiseni ja tema langemiseni oma meeleheitlikku seisundisse. Seda seisundit süvendab sigitamisega kaasnev iharus. “Himu” kõigis oma aspektides on üks deemonite põhituduseid ja on kokkuvõtlikult kehastatud Himu naisdeemonis *Āz*’is. Valituud hoia-tatakse korduvalt himu ja seksuaaliha põletava tule eest. Kuid kuna meesvalitud olid ajuti sõltuvad naisvalituist maistes asjades, eriti söögivalmistamises, manitseb üks partia tekst (M 4577) neid naistega ümber käima nii, nagu osav käsitöölaine käib ümber tule-ga — kasutades seda oma eesmärkideks, kuid mitte lastes sel end kõrvetada (Sundermann 1981: 61).

Klassikalises maniluses tehakse valituile ülesandeks elada “õndsas kasinuses”, igasugusest maisest omandist kammitsemata. Nad peavad rändama paigast paika, kuulutades sõna, kandes kaas-sas vaid päevajagu toitu ning rõivaid üheks aastaks. Kesk-Aasias sai valituil tavaks elada kloostrites nagu budistid; ilmselt oli ka pü-hendunud “Valguse usundi” poolehoidjaid, kes järgisid oma rän-nakutes seda vana ideaali. Varasest kirikuloost kuuleme, et Mār Addā, Mani õpilane Läänes, eriti Egiptuses, ehitas ka kloostrid (vrd Andreas, Henning 1933: 302; vt ka seda teksti (M 2) Sunder-mann 1981: 17jj), nii et komme elada üheskoos kloostrikeskustes oli vana ega tulenenud budistlikust praktikast, ehkki sai hiljem sellest õhutust. Nagu teame ühe Turfani (Kesk-Aasia) manih-heitliku kloostril ametlikust hartast, muutusid säärased usulised keskused nagu budistlikud kloostridki ajapikku rikkaks ja väge-vaks. Neile kuulusid jõukad maamõisad ning nende teenistuses

oli eri astme teenreid, kellele pandi peale dragoonilisi karistusi, kui nad ei teinud oma tööd nii, nagu neilt oodati (vt Zieme 1975a). Teine turgi tekst (T II D 171), kolofoon “Kahe põhimõtte raamatule” (Mani *Šābuhraḡān*), räägib meile sellest, kuidas kirjutaja tegi oma tekstikopeerimistööd kloostriis, mida kaitses tugev turgi hõim. Kloostriile viidatakse kui “Suure Nusi residentsile, Valguse Elementide ‘tervenemiskohale’, puhaste, säravate, tugevate inglite elupaigale” (Le Coq 1912: 26jj).

Valitute majanduslik baas, ükskõik kas nad rändasid ringi või elasid usulistes keskustes, kujunes vagade ilmikute annetestest, kes sarnaselt oma budistlike analoogidega kogusid “teeneid” (turgi *pwn* ~ sanskr. *ṣṛiṇya*), varustades munki aineliste vahenditega eluspüsimiseks. Seda nimetati “hinge teenimiseks”, sest “Kirikule” andmise vaga akti läbi teenis ilmik ka iseenda hinge. Siin seal loeme vajadusest “anda almust” valituile ning seeläbi tegelda “hinge teenimisega”.²³ Polotsky on öelnud: “Suhe valitute ja ka-tehhuumenite (s.t kuulajate) vahel on määratud tõsiasjaga, et esimesed on tõelised m[anilased], sellal kui viimased kuuluvad manihheistlikku Kirikusse paratamatu mööndusena inimeksistentsi *hüülilistele* tingimustele.” (Polotsky 1935: 263.)

Aga Kesk-Aasias oli ilmikutel kõrgem positsioon, mis oli seotud sellega, et maistele asjadele, sealhulgas kehale, omistati suuremat väärtust. Nagu varem osutatud, tulenes see faktist, et “valguse usund” oli vähemasti mõnda aega võidukas religioon, mis oli kehtestanud ennast võimuna maailmas, mitte lihtsalt ei osutanud teispoelsele maailmale. Siin säras teise maailma Valgus juba selles maailmas. Nii näiteks ütleb manihheistliku kuningas vannutus, et ta on “väärt mõlemat [liiki] õndsust, mõlemat [liiki] elu, mõlemat [liiki] ülemvalitsust, nii ajalist kui vaimset” (vt ptk XXII, tekst I). Võime oletada, et mongoli õpetus kahest “elu korrast” (poliitilisest ja vaimsest, millest kumbki toetab teist), mis tõenäoliselt sõnastati Hubilai-khaani (valitsusaeg 1260–1294) õukonnas, sai innustust säärasest manihheistlikust käsitusest (vt Sagaster 1976: 9–49). Igatahes viis maise ja füüsilise sfääri ümberhindamine ma-

²³Ühes turgi tekstis (TM 512), mis nõuab ilmikutelt, et nad püstitaksid valituile maja, kujutatakse almusteandmisest keeldumise drastilisi tagajärgi põrgukaristuse läbi. Le Coq 1922: 28jj.

nihheistliku kuningriigi ajal selleni, et leevenes ja lõdvenes suur pinge siinpoolse ja sealpoolse maailma vahel, millest kumbki on oma pretensioonide ja nõuetega. See mõjutas nii ühiskonna kui üksikindiviidi elu. Turfanist pärineb ilmalik manihheistlik armastuslaul, mis oleks olnud täiesti mõeldamatu klassikalises gnostitsismis (ptk XXIV, tekst 9). Vana pinge andis seega maad tasakaalukamale, rahulikumale ja rõõmsamale hoiakule, nagu leiame seda sageli mahajaanabudismis. Vähemasti just sellele viitavad paljud joovastuse ja triumfi väljendused usu võidu puhul, mida leiame turgi tekstide kolofoonidest.²⁴

Konkreetsed eetilised käsud võeti kokku spetsiifiliste eetiliste väärtuste või ideaalide loetelus (vt Sims-Williams 1985). Viis käsku valituile olid: 1. tõearmastus, 2. kahjustamisest hoidumine (vägivallatus), 3. karskus ("käitumine kooskõlas usundiga"), 4. "suu puhtus" ja 5. "õnnistatud kasinus". Pühalt Augustinuselt (*De moribus Manichaeorum*, ptk 10) ja iraani ning turgi allikatest teame, et oli olemas ka üldisem käskude kokkuvõte "kolme pitserina" (*tria signacula*): suu, käte ja rinna pitser. Termin "pitser" on tuletatud ideest, et meeled tuleb välismaailma eest "pitseerida" — kaitsmaks hinge maailma väliste mõnude eest, s.t *hylē* ja tema võlude eest.

Katehhuumenite (kuulajate) jaoks oli kümme käsku, mis pole üheselt säilinud. Sellesse dekalooigi kuulusid keeld tappa, valetada, esitada valesüüdistusi, elada ebakarsket elu, varastada ja tegelda musta maagiaga. *X^u āstvānīfti*'is võetakse kuulajatele mõeldud käsud kokku neljaks rühmaks: kolm suu käsku (seotud kõnelemisega), kolm südame käsku (seotud mõtlemisega), kolm käte käsku (seotud tegutsemisega) ja üks "kogu mina" käsk. Kuid *X^u āstvānīfti*'is esitatud nimekiri on pigem teatud hulka patuse näiteid kui loetelu pattudest, mida tuleb vältida. Aš-Šahrastānī järgi (192,8) kuulus kuulajatele mõeldud käskude hulka ka Kuldreegel. Ibn an-Nadīm on jättnud meile nimekirja, mis võib olla lähedal asjetele käskudele.

²⁴Nii ütleb kolofoon "Kahe printsiibi raamatule" (*Iki yiltiz nom*): "Seda (raamatut) loeti suure rõõmuga ja pandi kirja sügava armastusega..." (Le Coq 1912: 25.)

Kuid väga oluline on tõik, et manihheistlik eetika ei väljendu täielikult vaid keeldudes ja reeglites; ta hõlmas ka positiivseid väärtusi. Neid väärtusi täpsustatakse analoogiates päästvate jumaluste ja nende vooruste vahel. Nii on Neljakordne Isa seotud Armastusega, Kartusega (Jumala ees), Usuga ja Tarkusega; neile võib osutada kui neljale jumalikule omadusele ning nimetada “neljaks säravaks pitseriks”. Tegelikult esindab ja illustreerib kogu jumalatesüsteem oma mitmesuguste jumalate seeriatega sääraseid väärtusi või voorusi. Nende väärtuste võrgustikku kõigis üksikasjades jälgib *Traktaat*, kus “elu puud” kõigi tema juurte, okste, õite ja viljadega vastandatakse “surma puule”, ning kõiki neid elemente tõlgendatakse usuliselt ja eetilisel. (Vt Schmidt-Glntzer 1987b: 87jj, 94jj; Arnold-Döben 1980: 10jj.) Siin saab ilmseks, et hoolimata kogu oma suunatusest teisele maailmale on eetilised väärtused mõeldud olema elus konkreetse tähendusega, niivõrd kui nad on “märkideks” inimeste elus.

Kultus

Kultuse kõige olulisemateks väljendusvormideks olid regulaarsed palvused, teenistused ja paastud. Selles kultuslikus raamis oli oma koht — *Sitz im Leben* (“koht elus”) — hümnidel. Igal aastal oli seitse kahepäevast paastu (*yimki*-paastud), mis olid välja arenenud viiest kahepäevasest teatud Kiriku “märtrite” — sealhulgas Esimese Inimese — austamise perioodist. Seitsemel *yimki* päeval, millest annab tunnistust ka an-Nadīmi *Fihrist* (64,5), mälestati konkreetseid jumalusi ja kirikujuhte: 1. Esimest Inimest, 2. Mār Sīsini (Mani järglast), 3. Jeesust, 4.–6. kolme “presbüterit” ja 7. Manit. Lisaks neile päevadele, mis olid ühtlasi palvapäevad, oli — nagu hiljem islamis — paastukuu.²⁵ See oli tõenäoliselt Suur Paast (turgi *uluγ bačarγ*), mis erines Väikesest Paastust (*kičig bačarγ*) — viimane viitas kahepäevastele paastuperioodidele (vt Zieme 1972: 175). Osalt on säilinud liturgia säärase Väikesest Paastu jaoks (vt pkt XXV, tekst 2.)

Rituaalsel palvel oli oma koht nii paastupäevadel kui teistes kultusaktides. *Fihrist*’i järgi (64,15jj) oli ette nähtud neli

²⁵Manihheistlike pidustuste ja paastude kohta vt Henning 1945; Assmussen 1965: 224jj.

või seitse palvust päevas (vastavalt valitute ja kuulajate jaoks). Nende palvete hulka kuulusid ülistushümnid Valguse Isale ja jumalatele-päästjatele, sealhulgas Jeesusesele ja Manile. Muidugi mõista mängisid palved oma rolli ka iganädalastel teenistustel kõrvuti hümnide, pühakirja lugemise ja jutlustega ning muu säärasega. (Vt Schmidt, Polotsky 1933: 31jj; Sundermann 1984.) Vabavormilistest või spontaansetest palvetest on juttu harva, kuid kindlasti pidid mõned sellised leiduma, nagu igas usundis. Tervikuna kasutas vaimne elu ära traditsioonilisi palvekombeid, mis olid kujunenud sajandite jooksul, ning tugines neile. Palveid ja hümnene kasutati esmaspäevarituaalis (samaväärne kristliku pühapäevateenistusega), iganädalaste pihitimuste rituaalis, eelmainitud paastupäevadel, valitute pühäl söömaajal ning teistel usulistel pidustustel. Bema pidustused olid siinjuures eriti tähtsad. Neid korraldati Mani surma tähistamiseks paastukuu kolmekümnendal päeval. Lääne manilased tähistasid seda lihavõtete asemel.²⁶ Me ei saa välistada võimalust, et Idas hõivas see budistlike kõrgpidustuste koha, kuna partia Bema-hümnid räägivad Valguseriigist, millesse Mani sisenes kui nirvaanasse.

Hoolimata meie tekstide liturgilisest iseloomust, ei kajasta nad mingil juhul ainult kivistunud ritualismi, ehkki sisaldavad mitmesuguseid skemaatiliselt sõnastatud hümnene ja palveid. Enamikku meie dokumentidest on inspireerinud väga ehtsa ja algupärase religioossuse elav läte. Nii mõjukas autoriteet nagu W. B. Henning, kes aitas nii suurel määral kaasa sellele, et neid dokumente filoloogiliselt ligipäätavaks teha, märkis: "Tekstide seas on (kirjanduslikke) proosapalasisid ja eriti hümnene, mis on täis indu ja usulist pühendumust, tulvil põletavat igatsust lubatud lunastuse järele, mille jõulised sõnad puudutavad meie südant ka tänapäeval. Võib-olla pärinevad nad varasemast ajajärgust. Kuid just need annavad meile õiguse tunda tõsist huvi Kesk-Aasia maniluse vastu, isegi kui peaksime uurima neid katkendeid ainult selleks, et täita üht lünka oma teadmistes iraani keelte kohta." (Henning 1934: 11.)

²⁶Bema pidustuste kohta vt Allberry 1938; Asmussen 1965: 227jj.

Kirjandus

- Allberry, C. R. C. 1938. Das manichäische Bema-Fest. — *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*. Bd. 37, S. 2–10. [Taastrükk: G. Widengren (Hrsg.), *Der Manichäismus*. Darmstadt, 1977, S. 317–327]
- Andreas, F. C., W. B. Henning 1932–1934. Mittelirani-sche Manichaica aus Chinesisch-Turkestan I–III. — *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse*. S. 175–222 (1932); 294–362 (1933); 848–912 (1934)
- Arnold-Döben, V. 1978. *Die Bildersprache des Manichäismus*. (Arbeitsmaterialien zur Religionsgeschichte, 3.) Köln
- Arnold-Döben, V. 1980. Die Symbolik des Baumes im Manichäismus. — *Symbolon: Jahrbuch für Symbolforschung*, N.F., Bd. 5, S. 9–29
- Asmussen, J. P. 1965. *X^u āstvānīft: Studies in Manichaeism*. (Acta Theologica Danica, 7.) Copenhagen
- Blatz, B. 1985. *Studien zum gnostischen Erlöser*. Phil. diss. Bonn
- Boyce, M. 1975. *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. (Acta Iranica, 9.) Leiden
- Boyce, M. 1977. *A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian*. (Acta Iranica, 9a.) Leiden
- Bryder, P. 1985. *The Chinese Transformation of Manichaeism: A Study of Chinese Manichaean Terminology*. (Ph.D. diss., Lund.) Löberöd
- Cameron, R., A. J. Dewey (trans.) 1979. *The Cologne Mani Codex... "Concerning the Origin of his Body"*. (Society of Biblical Literature: Texts and Translations, No. 15; Early Christian Literature Series 3.) Missoula
- Colpe, C. 1981. Daēnā, Lichtjungfrau, zweite Gestalt: Verbindungen und Unterschiede zwischen zarathustrischer und manichäischer Selbst-Anschauung. — R. van den Broek & M. J. Vermaseren (Hrsg.). *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions presented to Gilles Quispel on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, 91.) Leiden, S. 58–77
- Gershevitch, I. 1984. Beauty as the Living Soul in Iranian Manichaeism. — J. Harmatta (ed.). *From Hecataeus to Al-Ḥuwārizmī*. (Collection of the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. Series I, Vol. III.) Budapest, pp. 281–288

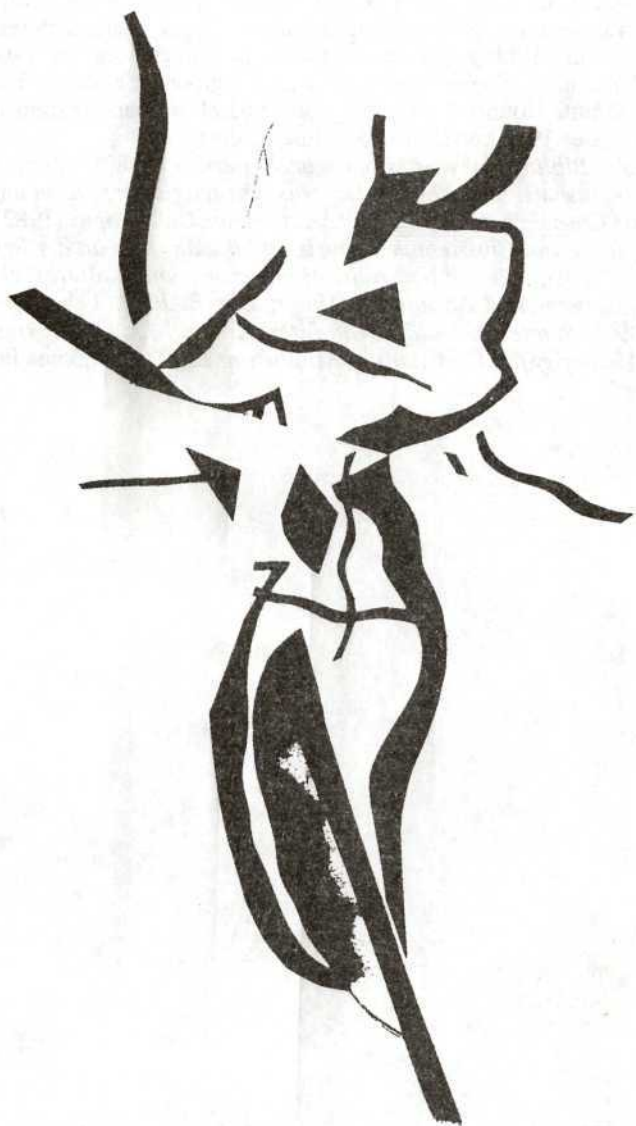
- Haloun, G., W. B. Henning 1952. The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light. — *Asia Major* (London), N.S., vol. 3, pp. 184–212
- Hennecke, E., W. Schneemelcher 1965. *New Testament Apocrypha*. Vol. II: *Writings Relating to the Apostles, Apocalypses and Related Subjects*. Trans. R. McL. Wilson. London
- Henning, W. B. 1934. Zum zentralasiatischen Manichäismus. — *Orientalistische Literaturzeitung*. Bd. 37,1. S. 1–11
- Henning, W. B. 1945. The Manichaean Fasts. — *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, pp. 146–164
- Hutter, M. 1989. Das Erlösungsgeschehen im iranisch-manichäischen Mythos: Motiv- und traditionsgeschichtliche Analysen. — K. M. Woschitz, M. Hutter & K. Prunner (Hrsg.). *Das manichäische Urdrama des Lichtes: Studien zu koptischen, mitteliranischen und arabischen Texten*. Wien, S. 153–236
- Jonas, Hans 1963. *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. 2nd ed. Boston
- Jonas, Hans 1964. *Gnosis und spätantiker Geist*. Teil I: *Die mythologische Gnosis*. 3. Aufg. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments.) Göttingen
- Klimkeit, Hans-Joachim 1982. Manichaean Kingship: Gnosis at Home in the World. — *Numen*, vol. 29, pp. 17–32
- Klimkeit, Hans-Joachim 1987. Buddhistische Übernahmen im iranischen und türkischen Manichäismus. — W. Heissig & H.-J. Klimkeit (Hrsg.). *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens: Ergebnisse eines Kolloquiums vom 24.5 bis 26.5.1983 in St. Augustin bei Bonn*. (Studies in Oriental Religions, 13.) Wiesbaden, S. 58–75
- Klimkeit, Hans-Joachim 1992. Die manichäische Lehre vom alten und neuen Menschen. — G. Wiessner & H.-J. Klimkeit (Hrsg.). *Studia Manichaica II: Internationaler Kongress zum Manichäismus, 6.–10. August 1989, St. Augustin und Bonn*. (Studies in Oriental Religions, 23.) Wiesbaden, S. 131–150
- Koenen, L. 1986. Manichaean Apocalypticism at the Crossroads of Iranian, Egyptian, Jewish and Christian Thought. — L. Cirillo (ed.). *Codex Manichaicus Coloniensis: Atti del Simposio Internazionale*. Cosenza, pp. 285–332
- Koenen, L., C. Römer 1988. *Der Kölner Mani-Kodex: Über das Werden seines Leibes*. Kritische Edition. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften (Düsseldorf); Pap. Col. XIV.) Opladen

- Le Coq, A. von 1912. *Türkische Manichaica aus Chotscho*. Bd. I. (Abhandlungen der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse; 1911, no. 6.) Berlin
- Le Coq, A. von 1922. *Türkische Manichaica aus Chotscho*. Bd. III. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse; 1922, no. 2.) Berlin
- MacKenzie, D. N. 1979–1980. Mani's *Šābuhragān* [I]; II. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 42, pp. 500–534; vol. 43, pp. 288–310
- Merkelbach, R. 1988. Die Täufer, bei denen Mani aufwuchs. — P. Bryder (Hrsg.). *Manichaeae Studies: Proceedings of the First International Conference on Manichaeism, August 5–9, 1987*. (Lund Studies in African and Asian Religions, 1.) Lund, S. 105–133
- Müller, F. M. 1891. *Buddhist Mahāyāna Texts*. (Sacred Books of the East XLIX, Part II.) Delhi, 1965
- Polotsky, H. J. 1933. Manichäische Studien. — *Le Muséon*, vol. 46, S. 247–271
- Polotsky, H. J. 1935. Manichäismus. — *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Suppl. Bd. VI. Stuttgart, S. 240–271. [Taastrükk: G. Widengren (Hrsg.), *Der Manichäismus*. Darmstadt, 1977, S. 101–144]
- Rose, E. 1979. *Die manichäische Christologie*. (Studies in Oriental Religions, 5.) Wiesbaden
- Rose, E. 1980. Die manichäische Christologie. — *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, Bd. 32, S. 219–231
- Sagaster, K. 1976. *Die Weiße Geschichte (Čayan teūke)*. (Asiatische Forschungen, 41.) Wiesbaden
- Santos Otero, A. de 1965. Apocalypse of Thomas. — E. Hennecke & W. Schneemelcher. *New Testament Apocrypha*. Vol. II: *Writings Relating to the Apostles, Apocalypses and Related Subjects*. Trans. R. McL. Wilson. London, pp. 798–803
- Schmidt, C., H. - J. Polotsky 1933. Ein Mani-Fund in Ägypten: Originalschriften des Mani und seiner Schüler. — *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse*. S. 1–90
- Schmidt-Glitzner, H. 1987a. Das buddhistische Gewand des Manichäismus: Zur buddhistischen Terminologie in den chinesischen Manichaica. — W. Heissig & H.-J. Klimkeit (Hrsg.). *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens: Ergebnisse eines Kolloquiums vom 24. 5 bis 26. 5. 1983 in St. Augustin bei Bonn*. (Studies in Oriental Religions, 13.) Wiesbaden, S. 76–90

- Schmidt-Glntzer 1987b. *Chinesische Manichaica*. (Studies in Oriental Religions, 14.) Wiesbaden
- Sims-Williams, N. 1985. The Manichaean Commandments: A Survey of the Sources. — *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*. (Acta Iranica, 24.) Leiden, pp. 573–582
- Sims-Williams, N. s. a. Indian Elements in Parthian and Sogdian. s. I.
- Sundermann, W. 1981. *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts*. (Berliner Turfantexte, XI.) Berlin
- Sundermann, W. 1984. Die Prosaliteratur der iranischen Manichäer. — W. Skalmowski & A. van Tongerloo (Hrsg.). *Middle Iranian Studies: Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982*. (Orientalia Lovaniensia Analecta, 16.) Leuven, S. 227–241
- Sundermann, W. 1986–1987. Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer I–III. — *Altorientalische Forschungen*, Bd. 13, S. 40–92, 231–317; Bd. 14, S. 41–107
- Zaehner, R. C. 1955. *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. Oxford
- Zieme, P. 1972. Zu einigen Problemen des Manichäismus bei den Türken. — *Traditions religieuses et para-religieuses des peuples Altaïques: Communications présentées au XIIIe Congrès de la "Permanent International Altaistic Conference", Strasbourg, 25–30 juin 1970*. (Bibliothèque des Centres d'Études Supérieures Spécialisées.) Paris, S. 173–179
- Zieme, P. 1975a. Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich. — L. Ligeti (Hrsg.). *Researches in Altaic Languages*. Budapest, S. 331–338
- Zieme, P. 1975b. *Manichäisch-türkische Texte*. (Berliner Turfantexte, V.) Berlin
- Zieme, P. 1981. Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster. — *Altorientalische Forschungen*, Bd. 8, S. 237–263
- Weigand, P. 1961. *Der Doketismus im Urchristentum*. Theol. diss. Heidelberg
- Widengren, G. 1965. *Die Religionen Irans*. (Religionen der Menschheit, 14.) Stuttgart

HANS-JOACHIM KLIMKEIT (1939–1999), saksa usundiloolane, sündis ja kasvas Indias, 1955 asus Saksamaale. Õppis Neuendettelsau kirikukoolis ning Tübingeni ja Bonni ülikoolis, viimases kaitses 1964 Gustav Menschingi juhendamisel doktoritöö religioonide ajaloost. Habiliiteerus samuti Bonnisis (1969) ning oli seejärel surmani sealsamas õppejõud (alates 1972 korriline usuteaduse professor).

Teoseid: *Bibliography of Manichean Materials* (1980); *Der politische Hinduismus: Indische Denker zwischen religiöser Reform und politischem Erwachen* (1981); *Manichaeen Art and Calligraphy* (1982); *Die Begegnung von Christentum, Gnosis und Buddhismus an der Seidenstraße* (1986); *Die Seidenstraße: Handelsweg und Kulturbrücke zwischen Morgen- und Abendland* (1988); *Der Buddha: Leben und Lehre* (1990); *Studies in Manichaean Literature and Art* (1998, koos Manfred Heuseriga) ja *Christians in Asia before 1500* (1999, koos Ian Gillmaniga).

AHTI SEPPET

METAMODELLEERIMINE EHK AKSIOMATISEERITUD FILOSOOFIA

Aristotelese programmist
"Filosoofia Elemendid"

Aleksander Veingold

Tõlkinud Aive Pevkur

Pühendatud Sokratese huku 2400. aastapäevale

1. UNUSTATUD TULEVIK

1.1. Ühest katkenud teatejooksust

Juba Platoni *Theaitetose* Sokrates on märkinud, et "...imetus on filosoofi tunne ja filosoofia algab imestusest" (155d; vt Platon 1952: 519). Samasugusel arvamusel oli ka Aristoteles: "...just imetus, nagu ikka, paneb inimest filosoferima" (928b10; vt Aristoteles 1952: 500). Seetõttu ei saa jätta imetust tekitamata asjaolu, et praegusajakski (s.o enam kui kakskümmend kolm sajandit hiljem!) pole filosoofid imetuse fenomeni kuidagiviisi paika pannud: "filosoofi tunne" ei olegi omandanud mingisugust

Tõlgitud venekeelsest käsikirjast "Метамоделирование, или аксиоматизированная философия". Tõlge on kooskõlastatud autoriga.

kindlat, üldiselt omaksvõetud ja kanoniseeritud vormi, mis oleks hea kasvõi sellegi poolest, et juba oma olemasolu faktiga kergendaks oluliselt “tarkusearmastuse” õppimist ja õpetamist. . .

Selline asjade seis on eriti üllatav seetõttu, et juba Eukleides võis kindlasti täie teravusega tajuda, et mõned lõigud kasvõi sellest samast *Theaitetosest*, nagu näiteks: “. . . algelementidel, millest kõik teised asjad on kokku pandud, ei saa olla mingit definitsiooni, [---] nad on lihtsad ja jagamatud” (205c–d; vt Platon 1952: 547); või: “küsimusele mingi asja loomusest saab vastata, andes selle asja elemendid” (206e–207; vt Platon 1952: 547); või lõpuks: “teadmine, nagu on juba märgitud, ei ole saavutatud enne, kui ei ole antud õige elementide loetelu, millest mingi asi koosneb” (207b; vt Platon 1952: 548) — mis said vajaliku edasiarenduse Aristoteelse töödes —, tähendavad, et **igasugune “teadmiste” väidete süsteem võib olla ja peab olema aksiomatiseeritud!**

Mõistagi on see õiglane ka selle suhtes, mida on kombeks tähistada terminiga “filosoofia”. Enamgi veel, arvestades seda rolli, millele antud inimtegevuse valdkond pretendeerib, nagu juba nimetusestki näha, võiks arvata, et just filosoofia peakski olema selleks aksiomatiseerituse eeskujuks, mis väärriks igasugust jäljendamist ja igati kinnitaks, et tema püüdlused tarkuse poole ei ole mingi atavism ammumöödunud aegadest. . .

Midagi sellist aga ei ole märgata. Ja meil jääb vaid imestunult oletada, miks Eukleides *Elemendid*, millega oli kindlasti võimalik tutvuda igäühel, kes on end pidanud “tarkuse armastajaks”, pole viinud üldtunnustatud aksiomatiseeritud filosoofia loomiseni. Olles innustust saanud filosoofide töödelt, lõi Eukleides *Elemendid*, samas kui *Elemendid* ise ei suunanud tarkuseaustajaid looma üldtunnustatud *Filosoofia elemente*. Õigemini öelda — nagu sellest annab enam kui veenvalt tunnistust ka filosoofia praegune seis — sellised katsed on osutunud peaaegu täiesti viljatuks.

Kuidas see ka pole olnud minevikus, kuid tänaseks — olen selles sügavalt veendunud — on filosoofia juba võimeline jõudma, vaatamata praegu valitsevale segadusele, tasemele, mis ei vastaks mitte üksnes eukleidilise geomeetria *Elementide* aegadele, vaid ka David Hilberti *Geomeetria aluste* (Hilbert 1930) aegsele taseme-

le — teiste sõnadega, täieliku aksiomatiseerituse poole püüdleva aja tasemele.

Katset võtta aksiomaatiline meetod kasutusele filosoofias ehk katset kindlaks teha täielik filosoofia aksiomide süsteem koos nendest tulenevate järelduste leidmisega nimetan ma metamodelleerimiseks. Käesoleva artikli eesmärgiks on lugejale lühidalt tutvustada mõningaid selle filosoofilise suuna tähtsamaid ideid, algoritme ja tulemusi.

Metamodelleerimist võib soovi korral nimetada ka küpse antiikfilosoofia viljaks, sest nagu väidab *Metafüüsikas* küps Aristoteles: “Aksiomid on kõige üldisemad, nad on kõigi asjade lähtealus. Ja kui ei ole filosoofi asi uurida, mis on nende puhul tõene ja mis ebatõene, kelle siis veel?” (997a10; vt Aristoteles 1952: 515). Kui “aksiomid on kõigi asjade lähtealus” ja kui nende uurimine on “filosoofi asi”, siis mis muud on filosoofia enda aksiomide uurimine kui “filosoofi asi” ruudus?!

1.2. Baaskeel

Filosoofia aksiomatiseerimine ei saa toimuda teisiti kui kasutades üht või teist keelt. On ju seegi tekst, mida te praegu loete, midagi “keelelist”. Seetõttu peab iga täielikult aksiomatiseeritud filosoofia sisaldama paratamatult mingisuguseid väiteid selle keele kohta, milles see filosoofia on esitatud — ja neidki ei saa esitada teisiti kui mingis keeles. See tähendab, et täielikult aksiomatiseeritud filosoofias peame võtma mingi kindla keele baaskeeleks. Just see keel saabki meie aksiomatiseerimise ülesehituse alustalaks.

Ent kui võtame selle või teise keele filosoofia aksiomatiseerimise baaskeeleks, kas võime siis kindlad olla, et ei meie valitud keel ega selle kasutamiseviis ei kannu endas implitsiitselt mõningaid selliseid seaduspärasusi ja aksioome, mis selle keele filosoofia aksiomatiseerimise baaskeelena kasutamise juhul omandaksid ka tema baasil aksiomatiseeritava filosoofia aksiomide staatuse? Kui selline kindlus puudub, peab igale filosoofia aksiomatiseerimise katsele eelnema meie valitud baaskeele ja selle kasutuspraktika analüüs eesmärgiga välja tuua selle põhialused (määratlematud mõisted) ja neid siduvad aksiomid,

mis aksiomatiseerimisprotsessis võivad omandada filosoofiliste aksioomide ja elementide staatuse. Seejuures tuleneb öeldust, et selline analüüs pole mõeldav teisiti kui vaid sama baaskeelega aparati kasutades.

Tegelikult oleme juba selle tekstiga, mida te praegu loete, teostanud ilmutamatult, kuid samas täiesti selgelt, vajaliku baaskeelega valiku selleks filosoofia täieliku aksiomatiseerimise katseks, millega kavatseme teid antud artiklis tutvustada. On ju kõik, mida te siin lugesite, pandud kirja meie igapäevakeelt kasutades: tema mõisteid, süntaksit, loogikat jne. Enamgi veel, ei ole raske veenduda, et niihästi see töö kui üldse igasugune "tarkusearmastus" toetub suures osas just meie tavakeelele ja tihtilugu see üksnes tema abil luuaksegi. Seetõttu on tavakeele valimine filosoofia aksiomatiseerimise baaskeelega täiesti loomulik. Pealegi on meie tavakeelel hulk eeliseid võrreldes teiste võimalike baaskeeltega, nimelt üldkasutatavus, üldkättesaadavus ja näitlikkus. Tavakeele põhjal täielikult aksiomatiseeritud filosoofiat nimetamegi metamodelleerimiseks.

1.3. Aristotellik programm

"...teadmine tõestamise kaudu on võimatu ilma, et teataks esmaseid vahetuid eeldusi" — väidab Aristoteles *Teises analüütikas* (99b20; vt Aristoteles 1952: 136).

Samas võime leida ka selgeid viiteid sellele, millised peavad olema need "esmased vahetud eeldused", samuti nende baasil loodava ehituse struktuur. Näiteks: "Ma nimetan iga liigi alustõeks neid elemente, mille olemist ei saa tõestada. Nii algelemendid kui nendest sõltuvad atribuudid on eeldatud. Nende olemist esmaste tõdedena peab eeldama, ülejäänut tuleb aga tõestada. . ." (76a30; vt Aristoteles 1952: 104–105).

Kui arvestada ka Stageiralase silmapaistvat panust tavakeele uurimisse — mis on metamodelleerimisel baaskeelega —, võib mõista, et üldjoontes on metamodelleerimine uus katse kasutada Aristoteelse rajatud, kuid eksikombel kõrvale jäetud sügavat rattarööbast. . .

Ülalöeldut kokku võttes võib metamodelleerimist iseloomustada järgmise algoritmiga: a) Tavakeele igapäevase kasutamise analüüs eesmärgiga leida selle praktika niisugused algelemendid ja aksioomid, millest võiks saada algelemendid ja aksioomid ka selle jaoks, mida tavaliselt mõistame “filosoofia” all. Edaspidi nimetame sellist teguviisi tavakeele aksiomatiseerivaks analüüsiks. b) Meie filosoofilise praktika algelementide ja aksioomide täieliku süsteemi leidmine — teisisõnu, filosoofilise tegevuse täielik aksiomatiseeriv analüüs. c) a-s ja b-s leitud aksioomidest järelduste tuletamine.

1.4. “Intuitsionismi” vastu filosoofias

Kuna “. . . kõik tõestavad teadused kasutavad aksioome” (997a10; vt Aristoteles 1952: 515), siis peab mis tahes tõepoolset “tarkusearmastusest” kantud kirjatöö, mis luuakse ühe või teise keele abil, paratamatult nii või teisiti tuginema ka selle keele aksiomatiseerivale analüüsile.

Neid töid, kus mitte kuidagi viisi ei kasutata selle analüüsi tulemusi, oleks täiesti paslik nimetada “intuitsionistlikeks” ja nende autoreid (kelle seas pole just vähe silmapaistvaid nimesid) intuiitiivmõtlejateks, jättes filosoofi nime nendele, kes on võimelised — kasutades Wittgensteini metafoori — nägema selle pudeli klaasi, milles me kõik viibime ilmaletulekuhetkest alates. Ühendades tema poolt tihti kasutatava “tõe” mõiste “aksioomi” mõistega: “tõed, mida matemaatikas kutsutakse aksiomideks” (1005a15; vt Aristoteles 1952: 524), hindas Aristoteles intuiitiivfilosoofide taset järgmiselt: “Ja mõnede katsed, kes arutlevad, missugustel tingimustel tõde kinnitust leiab, on tingitud väljaõppe puudumisest loogikas; sest nad peaksid sellistest asjadest teadma juba erialase ettevalmistuse käigus ja mitte uurima neid siis, kui kuulevad nendest loengutel” (1005b; vt Aristoteles 1952: 524).

Kasutatava keele iseloomulik tähelepanuta jätmine, selle illusoorne “läbipaistvus” “intuitsionistide” töödes on viinud selleni, et praegusajal meenutavad paljud “intuitsionistlikud” tekstid kõige rohkem keerulise maleseisu analüüsi teksti, mille on koostanud algaja maletaja, kes ei ole veel päris kindlalt omandanud selle iid-

se mängu reegleid ja seetõttu neid aeg-ajalt rikub, seda ka ise üldse märkamata! Filosoofias on "intuitsionism" märksa vähem õigustatud kui näiteks matemaatikas, kuna filosoofia loomulik seos tavakeelega on võrratult tugevam kui matemaatikal.

Filosoofia aksiomatiseerimine ei saa alata teisiti kui just selle keele praktika aksiomide sõnastamisest, milles antud töö esitatakse, sest nagu põhjendatult on märkinud Bertrand Russell: "Meetodil "postuleerida" seda, mida me tahame, on palju eelseid — need on samad eelised, mis vargusel ausa töö ees" (Russell 1938: 71). "Vahetule tõenägemisele" pretendeerivad väited, mis ei ole viidud vastavusse selle keele aksiomidega, milles nad on esitatud — see ongi, "mida me tahame "postuleerida"", mille tagajärjeks on muu hulgas tõsised väärarvestused — just nagu *insight* (taip) malepartii käigus, kui ta ei toetu kindlale reeglite tundmisele, toob tavaliselt vältimatu kaotuse. . .

Ent olgugi et "intuitsionistlike" liialduste eest hoiatas filosoof juba Aristoteles: "teadmatus selles, mis nõuab tõestust ja mis mitte, viitab puudulikule haridusele" (1006a; vt Aristoteles 1952: 525) — ei saa ka tänapäevast olukorda "tarkusearmastuses" pidada roosiliseks: "Enamik filosoofilistest asjadest kirjutatud lauseid ja küsimusi ei ole väärad, vaid mõttetud. [--] Enamik filosoofide küsimusi ja lauseid põhinevad sellel, et me ei mõista oma keele loogikat" (Wittgenstein 1996: 4.003). Filosoofilise "intuitsionismi" püsivus ei ole ilmselt tingitud ainult sellest, et oleme igapäevaselt pidevas kokkupuutes tavakeelega ega pööra talle seetõttu erilist tähelepanu — nagu näiteks ka toolidele, millel istume. Kahtlemata mängib siin oma osa seegi, et hakkame emakeelt omandama juba imikueas, nii-öelda emapiimaga. Kas me suudame seda teha kriitiliselt, vaadelda tavakeelt kuidagi teisiti kui midagi vahetult antut, mis asub väljaspool kahtlust!? Selle loomulikkuse tõttu antakse "intuitsionistlikku" teatepulka kergesti edasi põlvest põlve — erinevalt enam kui kaks tuhat aastat tagasi katkenud liinist Sokrates-Platon-Aristoteles-Eukleides. . . Purustada nüüd ja lõplikult paheline (vaatamata mõningate intuiitii mõtlejate kaheldamatutele teenetele inimkonna ees) "intuitsionismi" "loomulikkuse" ahel — selline on metamodelleerimise üks tähtsamaid eesmärke.

2. MÕNED METAMODELLEERIMISE AKSIOOMID

Aristoteles eristab kahte liiki aksioome: "Nendest põhitõdedest, mida kasutatakse tõestavates teadustes, on mõned antud teaduse jaoks eriomased, mõned aga üldised, kuid üldised on nad vaid sarnasuse mõttes, olles kasutatud sel määral, kuivõrd nad on sama liiki vaadeldava teadusega" (76a35; vt Aristoteles 1952: 104). "Antud teaduse jaoks eriomaseid" aksioome, mis oma üldisuse tasemelt ei välju selle teaduse raamidest ja on sellisel viisil süsteemi spetsiifilised, "sisemised" aksioomid, nimetatakse tihti antud teaduse "postulaatideks". "Mõned üldised" põhitõed, mida on kasutatud antud konkreetse väidetesüsteemi ülesehitamisel, on sellele vaatamata oluliselt üldisemad ja leiavad sellistena kasutust ka teistes aksiomatiseeritud väitesüsteemides. Neid me nimetame "üldmõisteteks" — kuna just sellisel viisil on nad tähistatud Eukleidese *Elementide* klassikalises tõlkes (Eukleides 1952: 2).

Kuna baaskeele praktika aksiomatiseerimine pole mõeldav teisiti kui sama baaskeele vahendite abil, ei saa baaskeele aksioomide seas olla mingeid varem kindlaks tehtud "üldmõisteid": baaskeele aksioomide hulk on samane selle keele postulaatide hulgaga. Seetõttu klassifitseeritakse metamodelleerimise aksioome järgmisel viisil: tavakeele aksioomid säilitavad oma nimes termini "aksioom", samas kui filosoofilise praktika enda aksioomidele antakse nimetus "postulaadid". Kõigil teistel juhtudel kasutatakse terminit "üldmõisted" vastavalt aristotellikule traditsioonile. Näiteks, iseloomustades metamodelleerimise ja teaduse vastastikkuseid suhteid, võime tõdeda, et metamodelleerimise aksioomid on "üldmõisted" igasuguse teadusliku tegevuse jaoks (vt 3.2).

2.1. Tavakeele praktika aksioomid

Baaskeele aksiomatiseeriv analüüs metamodelleerimises — see on katse pesta välja igapäevase keelepraktika stiihilis-kaootilised kihid eesmärgiga leida nendes harvaesinevaid metakeele kullatükke, või, kui soovite, tõelise tarkade kivi kilde. . . Seda võiks võrrelda kullaotsija tööga — varane Wittgenstein isegi arvas: "Kõnekeel on üks osa inimorganismist ja mitte vähem komplitseeritud kui see. On inimlikult võimatu tuletada temast vahetult keele

loogika. [---] Vaikivad kokkulepped kõnekeelest arusaamiseks on tohutult komplitseeritud" (Wittgenstein 1996: 4.002).

Mõistagi taipas kuulus filosoof ülihästi, et filosoofi jaoks teist teed lihtsalt ei ole ja et Eukleidese väide "Geomeetrias ei ole keiserlikku teekonda" (Eukleides 1952: ix) ei käi mitte ainult geomeetria või siis ainult keiserlikku päritolu isikute kohta: "Aidaku jumal filosoofil näha selle sisse, mis on kõigi silme all" (Wittgenstein 1980: 63e).

2.1.1. Eksistentsi aksioom esmasel lähenemisel. Praegu, kui ma neid ridu kirjutan, lähtun ma enda jaoks täiesti loomulikust ja tavapärasest eeldusest, et varem või hiljem leidub neid, kes seda loevad. Ning fakt, et te just praegu seda teetegi, annab tunnistust, et minu eeldus pole olnud põhjendamatu.

Püüame nüüd määratleda, millistel ilmutamata väidetest põhinevad need kaks lauset, mida te viimati lugesite, ja vaatame, millised algmõisted ja aksioomid, mis on võimelised pretendeerima filosoofilisele staatusele, meil õnnestub sellisel viisil kindlaks teha.

Kõigepealt märgime, et ma eeldasin endastmõistetavana teiste inimeste olemasolu, selliste nagu meie teiega, selles mõttes, et nad suudavad lugeda kirjapandut. Teisisõnu, eeldasin kahe, omadustelt erineva, kuid suhestumisvõimelise kogumi, teksti ja inimeste olemasolu. Siit kaks esimest võimalikku metamodelleerimise algelementi: "tekst" ja "inimene".

On kerge kogeda, et olev ei piirdu vaid inimeste ja tekstidega; nii ei kuulu nende hulka näiteks ruumid, kus te praegu asute. Kui nimetada kõik olev "reaalsuseks" ja ülejäänud reaalsuse osa, mis ei ole ei tekst ega inimene, "füüsiliseks maailmaks", saame veel kaks võimalikku alget ning kõiki neid kandidaate algelementideks siduva aksioomi, mis sai nimeks "eksistentsi aksioom".

Oma esialgses sõnastuses võib see olla selline: "Reaalsus on inimkonna, tekstide ja füüsilise maailma interaktsioon." ("Inimkonda" määratlesime kui kõigi "inimeste" kogumit, "interaktsioon" on midagi, mis ühendab selliseid nähtusi nagu näiteks lugemine ja hingamine.)

2.1.2. *Eksistentsi aksioom.* Eksistentsi aksioomi esialgses sõnastuses esinenud algelemendid “reaalsus”, “füüsiline maailm” ja “inimene” ei tekita kahtlust oma üldisuse astmes, mida kuidagi ei saa öelda “teksti” kohta. Püüame nüüd tavakeeles leida “teksti” asemele mõistet, mis omaks vastavat üldisuse astet ja võimaluse korral ka iseloomustaks täielikumalt “teksti” seost teiste algetega.

Märkame, et olles ise üks tekstide hulgast, kujutab eksistentsi aksioom endast väidet selle kohta, mis juba definitsiooni järgi ei kuulu tekstide hulka. See viib meid mõtteni, et “tekstile” vastav alge võib olla nende terminite hulgast, mis ühel või teisel viisil iseloomustavad teksti seost sellega, millest selles tekstis räägitakse. Nii jõuame “mudeli” alge juurde, mis oma üldisuse astmelt vastab palju paremini teiste eksistentsi aksioomi algete üldisuse tasemele ja hõlmab peale tekstide ka teisi objekte, mis suudavad inimesele mõjuda viisil, mis on väga sarnane selle mõjuga, mida tekitavad teie poolt praegu loetavad read — geograafilisi kaarte, jooniseid, liiklusmärke jne. Eksistentsi aksioomi lõplik sõnastus on järgmine: **“Reaalsus on füüsilise maailma, inimkonna ja erinevate reaalsuse objektide mudelite maailma interaktsioon.”**

Vastavalt eksistentsi aksioomile on meie tavakeel üks reaalsuse mudelitest ja selle keele praktika aksiomatiseeriv analüüs — aga just sellega me praegu tegeleme — on modelleerimise modelleerimine. Siit ka selle filosoofilise mõttesuuna nimetus, milles praegu asume: metamodelleerimine.

2.1.3. *Muutuse täpsustatud aksioom.* Mõisted “praegu” ja “varem või hiljem”, mis esinesid osa 2.1.1 nendes kahes esimeses lauses, mille käsitlusega algas meie aksiomatiseeriv analüüs, on lahutamatult seotud mõistega “aeg”, millel on tähtis koht tavakeele struktuuris. Metamodelleerimises siiski mõiste “aeg” ei osutu üheks määratlematuks algmõisteks — teda vaadeldakse üksnes kui inimkonna katset paigutada mingeid kindlaid koordinaate sellesse, mida tähistatakse “muutuse” algega: võttes mingi piisavalt stabiilse muutuse standardseks mõõtmisühikuks, kasutame edaspidi seda ühikut kui ühte mis tahes muutuseprotsessi iseloomustust. Nii näevad kirjanduses tihtilugu esinevad väited, nagu: “Reaalsus eksisteerib ajas”, metamodelleerimise keeles välja kui “Reaalsuse mis tahes osa muutub”. Ja asjaolu, et igaüks meist

aeg-ajalt vaatab kella, kinnitab üsna veenvalt viimase väite õigsust, mida me nimetame “muutuste aksiomiks” ja mis põlvneb Herakleitose ideedest.

Algmõistega “muutus” on lahutamatu seotud ka eksistent-si aksiomis esinev “interaktsioon”, sest objektide omavahelise toime üle ei otsustata mingil muul viisil kui muutuste järgi, mis objektides nende interaktsiooni tulemusena toimuvad. Nii näiteks võite pärast antud lause lugemist nentida, et interaktsiooni tulemusena te muutusite, kasvõi juba sellepärast, et nüüd iseloomustavad teie seisundit ka sõnad “on läbi lugenud” — erinevalt lugemisele eelnenud kirjeldusest “ei ole lugenud”. Samal ajal äsja teie poolt loetud lauses ei toimunud selle interaktsiooni tulemusena mingeid muudatusi — see jäi täpselt samasuguseks, nagu oli enne.

Kui võtta arvesse ka seda, et tekstid ei saa otseselt esile kutsuda mingeid muudatusi ei füüsilises maailmas ega ka teistes mudelites ja nende mõju inimesele ei sõltu tekstikandja füüsilistest omadustest, võib kokkuvõtvalt sõnastada aksiomi, mis iseloomustab seda interaktsiooni, millest te võtate osa antud hetkel: **“Pidevalt muutuv asja reaalsuses saavad mudelid astuda interaktsiooni vaid inimesega, teda muutes, kuid ise seejuures muutumatuks jäädes.”**

See aksiom kannab nime “muutuse täpsustatud aksiom” ja teda võib vaadelda muutuva ja muutumatu klassikalise herakleitostlik-platonliku vastasseisu kaasaegse tõlgendusena. (Vt ka metamodelleerimise viiendat postulaati 2.2.2.)

2.2. Filosoofilise praktika postulaadid

Juba sõnaühend “tarkusearmastus” annab tunnistust sellest, et üheks filosoofiliste mudelite erijooneks on nende püüdlus võimalikult suure adekvaatsuse poole, s.o suurima võimaliku sarnasuse poole originaaliga. Just selle poolest erineb “tarkusearmastus” näiteks teaduslikust fantastikast, müüdist või lastemuinasjutust.

“Võimalikult suure adekvaatsuse” mõiste eeldab nii antud mudeli võrdlemist originaaliga — sellist tegevust nimetame edaspidi ostensiivseks protseduuriks — nagu ka sama originaali erinevate

modelite omavahelist võrdlemist. Kõige enam originaalile vastavat mudelit nimetame edaspidi paradigmaalseks mudeliks.

2.2.1. Paradigmaalsuse postulaat. Paradigmaalsed mudelid võimaldavad inimesel kõige efektiivsemalt vastastikku toimida reaalsuse eri komponentidega — just seetõttu on ja jääb alati olema filosoofia, mille üheks nurgakiviks on “paradigmaalsuse postulaat”: **“Inimkond on võimeline looma antud originaali suhtes piisavalt adekvaatseid mudeleid ja tegema kindlaks nende seast sellise, mis on paradigmaalne.”**

Kui see nii ei oleks, siis oleks niihästi selle artikli kirjutamine, mis on saadetud iga sõna hoolikast valimisest, kui ka tõsiasi, et teie seda praegu loete, täiesti mõttetu, tarkusearmastuse mõiste oleks aga täielikult sisutuks muutunud.

2.2.2. Metamodelleerimise viies postulaat. Käesoleva artikli kirjutamisel lähtusin ma eeldusest, et minu loodav mudel, olles reaalsuse suhtes vajalikul määral adekvaatne sel hetkel, kui ma neid ridu kirjutan, jääb selliseks ka selleks ajaks, kui te neid loete. Teisisõnu, ma eeldasin, et oskan ette näha originaali muutusi — just selline ettenägemine tõi mind järeldusele, et antud tekst ei kaota vajalikku adekvaatsust hetkeks, mil teie sellega tutvute. Ja asjaolu, et te jätkate lugemist, on minu arvates piisavalt veenvaks kinnituseks minu eelduste õigsusele ja lubab mul sõnastada järgmise aksioomi: **“Luues mudeleid, mis pretendeerivad vajalikule adekvaatsusele, eeldatakse, et järgnevad originaali muutused on sellised, mis osutuvad ebaoluliseks selle mudeli vajaliku adekvaatsuse säilimisel.”**

Antud aksioom kannab “metamodelleerimise viienda postulaadi” nimetust, ja seda ka seetõttu, et tema tähendus filosoofia jaoks sunnib tahtmatult meenutama rolli, mida mängis matemaatika ajaloos Eukleidese geomeetria viies postulaat.

3. JÄRELDUSED

Arvestades ülaltoodud tulemusi, püüame nüüd teravamalt vaadelda metamodelleerimise mõningaid eriomadusi, pöörates tähelepanu ehitusmaterjalile, mille alusel ja mille abil see luuakse (tava-

keel — 3.1.1), ehitusprojektile (aksiomaatiline meetod — 3.1.2) ning ehituse teostamise viisile (“*hic et nunc*” meetod — 3.1.3).

3.1.1. Tavakeel. Tavakeel, kujutades endast reaalsuse mudelit, võimaldab meil vaid rahuldavalt — ei enam! — orienteeruda ümbritsevas maailmas. Juba filosoofia kui inimkultuuri erilise osa olemasolu fakt ise tähendab, et teatud osa meie bioloogilisest liigist on selgesti teadvustanud vajadust otsida ja luua igapäevapraktika keelest tunduvalt adekvaatsemat reaalsusemudelit. Selline mudel, tungides meie tavakeelde, suudaks kaasa aidata selle adekvaatsuse suurenemisele — just selliseks katseks on metamodelleerimine.

3.1.2. Aksiomaatiline meetod. Oma püüdlustes suurendada adekvaatsust võime tugineda vaid sellele, mis juba iseenesest on piisavalt adekvaatne. Seetõttu saab metamodelleerimist ette võtta üksnes toetudes juba varem inimkonnalt kinnituse saanud reeglitele erinevate paradigmaalsusele pretendeerivate mudelite loomiseks. Siit ongi pärit metamodelleerimise terviklikkuse ja mittevasturääkivuse nõuded, mis ei ole muud, kui sajanditepikkuses praktikas kinnitust saanud ja praeguseks hetkeks inimkonna poolt teadvustatud reeglid, kuidas luua tavakeele praktika sfääris asuvate originaalide paradigmaalsusele pretendeerivaid mudeleid.

Metamodelleerimise tarvilik adekvaatsus, mittevasturääkivus ja terviklikkus saavutatakse deduktiivse ülesehitusega, mis tugineb maksimaalselt adekvaatseile ja võimalikult üldistele väidetele, mida nimetatakse aksiomideks. Ehk nagu David Hilbert põhjendatult on märkinud, “kasutada aksiomaatilist meetodit tähendab getutseda, saades aru, millest jutt käib.”

3.1.3. Metamodelleerimise stiil ja vaim. Tsiteerides antud töös Platonit ja Aristotelest, ei lähtunud ma sugugi minevikku projitseeritud viiendast postulaadist, mis eeldab, et sellest ajast möödunud sajandite vältel on minu kasutatavate mudelite originaalid läbi teinud üksnes muutused, mis on vajaliku adekvaatsuse säilitamise seisukohast vähetähtsad. Möödaniiku originaalid on põhimõtteliselt kättesaamatud, seda kooskõlas muutuse aksiomiga — erandiks on need originaalid, mis on ise mudelid. Seda arvesse võttes ma lihtsalt kontrollisin iga enda poolt kasutatud tsitaadi vastavust

tema originaalile, mida kavatsesin modelleerida, ja veendusin, et neil on nõutav adekvaatsus olemas. Sellist ostensiivset protseduuri, kus minevikus piisavalt adekvaatseks tunnistatud mudelit võrreldakse antud hetke selle või teise originaaliga, nimetasime “*hic et nunc* — s.o siin ja praegu — protseduuriks”.

Kuna metamodelleerimise originaaliks on kogu reaalsus ja see reaalsus vastavalt punktile 2.1.3 on permanentse muutumise seisundis, on “*hic et nunc*” selles filosoofilises suunas ainuvõimalik tegutsemisviis. Mis tahes mudel, mis on minevikus olnud tarvilikult adekvaatne, võib küllaltki kiiresti adekvaatsuse minetada. Metamodelleerimise aksioomid ei ole mingid “igavesed” ega “enesestmõistetavad, ilmsed” tõed — nende kaalukus määratakse katseliselt nende vastavusega reaalsusele: “on kogemuse asi anda iga aineala juurde kuuluvad elemendid” (46a15; vt Aristoteles 1952: 64).

Hic et nunc on ka ainus vastuvõetav metamodelleerimise õpetamise meetod: igal soovijal on võimalus mis tahes ajahetkel vahetult kontrollida selle filosoofilise suuna iga aksioomi adekvaatsust. Mitte abstraktsed arutlused teadmata kus ja kuidas olevast tõest, vaid auditooriumile apelleeriv püüd selle vahetust esitamisest siin ja praegu — see ongi metamodelleerimise stiil. Olles suunatud meie igapäevase praktika poole ja aktiveerides auditooriumi võimalusega vahetult osa võtta filosoofilisest protsessist, suudab ehk see stiil lõpuks jätta ajalukku “kõrvaldatud” filosoofia õpetamise, kus “tarkusearmastust” esitatakse kui midagi igapäevaseks kandmiseks üsna sobimatut ja maise ilma jätnud autoriteetide koiaugulist tseremooniarõivast. Kasutades Norbert Wieneri sõnu, võib metamodelleerimise vaimu iseloomustada kui operatsioonisaali vaimu ja mitte kui surnuitku oma.

3.2. Teaduslike mudelite klassifitseerimise alused

Paradigmaalsete mudelite loomise püüet me nimetame “teaduseks”. Kuna metamodelleerimine püüdleb kogu reaalsuse kui ühtse terviku paradigmaalse mudeli loomise poole, peaks see olema ka kõigi teiste, kitsamate teaduslike modelleerimise valdkondade klassifitseerimise alus. Sellise klassifikatsiooni vundament

on laotud juba Aristotelese töödes: "Kuna on üks liik mõtlejaid, kes on üle isegi loodusfilosoofidest (loodus on vaid üks oleva liik), kuulub arutus ka nende tõdede üle [jutt on aksioomidest — A. V.] neile, kelle uurimine on universaalne ja tegeleb algelementidega. Loodusõpetus on ka tarkuse liik, aga mitte esmane." (1005a30–1005b; Aristoteles 1952: 524.)

Just Aristotelesele kuulub ka esimene kindlakujuline arutus teadusest ja selle liikidest — vaid eksikombel kinnistus tema poolt kasutusele võetud "esimese tarkuse" mõistele nimi "metafüüsika"...

Pidades silmas paradigmaalsete mudelite määratud praktilist tähtsust, võib oodata, et mõisted, mis iseloomustavad ostensiivsete protseduuride neid tulemusi, mille järgi eristatakse paljudest erinevatest mudelitest kõige adekvaatsem, omandavad tavakeeles tähelepanuväärse koha. Vaadeldes lähemalt selliseid mõisteid nagu "tõde", "eksimus", "vale", "teadmine", "informatsioon" jne, selgub, et nad on otse seotud ühe või teise ostensiivse protseduuriga ja nende kasutamine väljaspool seda konteksti on õiguspäratu. Seetõttu on näiteks väited nagu "See lause on õige" ebakorrektsed, sest kuigi nad sisaldavad ostensiivse protseduuri tulemust, ei ole nad samal ajal põhimõtteliselt piisavalt sisukad sellise protseduuri teostamiseks. Säärane ebakorrektsus on iseloomulik seda laadi väidetele — me nimetame need iseviideteks. Ka tänapäeval esineb iseviidete kasutamise praktikat, mis viib paradoksideni nagu "valetaja paradoks", mis on seotud tavakeele risustumisega atavismidega neist päevist, kui aksiomide katseline iseloom ei olnud piisavalt teadvustatud, ja see ongi mõtlejaid tõuganud nende loodavate konstruktsioonide vankumatute aluste otsingutele. Mis kontrollimisel osutusid iseviideteks. . .

3.2.1. Teaduslike mudelite klassifikatsioon. Eksisteerib kaks võimalust, kuidas mudel võib vastata oma originaalile: a) mudel erineb originaalst — see esineb siis, kui originaali koostisosade hulka kuuluvad füüsilise maailma objektid, inimene või antud mudelist erineva mudelite maailma objektid; b) mudel ja originaal on identsed, s.o originaal on iseenda mudel ehk "automudel" — selline on näiteks väide: "Antud lause sisaldab viit sõna." Vaatleme mõlemat võimalust eraldi.

a) Kuna ostensiivset protseduuri teostav inimene astub interaktsiooni uurimisaluse mudeliga, siis see inimene — vastavalt muutuse täpsustatud aksioomile — muutub. See tähendab, et juhul, kui see inimene on ühtaegu ka originaali osa, millele vastavust antud juhul uuritakse, toimub ka selles originaalis teatud muutus.

Nii võib juhtuda, et ostensiivse protseduuri läbiviimine toob uurimisaluse mudeli jaoks kaasa nõutava originaalile vastavuse täpsuse kaotamise ja nõnda ei ole näiteks välistatud, et ostensiivse protseduuri läbiviimise tulemusena ei ole paradigmaalne mudel enam endine! Neid mudeleid, mis võivad interaktsiooni tulemusena originaaliga kaotada nõutava adekvaatsuse, nimetasime interaktiivseteks mudeliteks. Juhul, kui interaktiivne mudel astub interaktsiooni oma originaaliga, osutub metamodelleerimise viies postulaat vääraks: et säiliks antud mudeli teaduslik staatus, tuleb teda vastavalt korrigeerida.

Kui nimetame originaalid, mille komponendiks on inimene, inkorporeerivateks ja nendele vastavad mudelid inkorporeerivateks mudeliteks, võib tõdeda, et igasuguse interaktiivse mudeli originaal on inkorporeeriv, samas kui mitte kõik inkorporeerivad mudelid, näiteks anatoomilised atlased, pole interaktiivsed. Inkorporeerivad mudelid, mis säilitavad ka pärast vastastikust toimet oma originaaliga nõutava adekvaatsuse, nimetame invariantseteks. Osalt on see nii seetõttu, et nende adekvaatsus ei sõltu ostensiivset protseduuri teostava inimese isikust. Praktiliselt muutumatuks jätab ostensiivne protseduur originaalid, mis ei sisalda inimest (loomulikult on siin erandiks mikromaailma originaalid). Selliseid originaale nimetame passiivseteks ja nendele vastavaid mudeleid passiivseteks mudeliteks.

Interaktiivse mudeli paradigmaalsust saab kindlaks teha vastavate ostensiivsete protseduuridega, mida teostab inimene, kes ei kuulu modelleeritava originaali koosseisu. Sellist inimest võiks nimetada kõrvaltvaatajaks ja vastavat mudelit interaktiivparadigmaalseks. Konkreetne eristusjoon ühe ja sama inkorporeeriva originaali interaktiivparadigmaalsete ja invariantparadigmaalsete mudelite vahel sõltub paljus konkreetsest modelleeritavast olukorrast ja antud modelleeritavasse olukorda inkorpo-

reeritud isiku(te)st. Näide meditsiinipraktikast: mõningatel juhtudel, kui patsient saab teada diagnoosi, võivad need parameetrid, mille alusel antud diagnoos pandi, oluliselt muutuda.

b) Üheks automodelite iseärasuseks on võimalus binaarselt iseloomustada nende genereeritava ostensiivse protseduuri tulemusi: automodel võib olla tõene või väär. Nii on automodel "See lause sisaldab viit sõna" tõene, samas kui automodel "See lause sisaldab kaheksat sõna" on väär, kuigi ta on täpsem kui näiteks automodel "See lause sisaldab kaheksakümmend sõna". Punktis 3.2 mainitud iseveited kujutavad endast "komplekteerimatuid" ja seega ebakorrektsid automodeleid.

3.2.2. *S-mudelid ja universaalide probleem.* Käesoleval ajal võib inimkonna praktiline tegevus puudutada peaaegu igat reaalsuse valdkonda. Seetõttu saavad üha suurema praktilise tähtsuse paradigmaalsed mudelid, mis haaravad kogu reaalsust kui ühist tervikut — üheks selliseks mudeliks on ka metamodelleerimine. Kuna sellised mudelid on paratamatult inkorporeeriva originaali mudelid, siis heuristilise tähtsuse võimalikult pikaajaliseks säilimiseks peavad nad olema invariant-paradigmaalse iseloomuga.

Kuna mudelid ei saa otseselt mõjutada füüsilist maailma, võib oodata, et invariant-paradigmaalseteks osutuvad reaalsuse mudelid, mis on üles ehitatud füüsilise reaalsuse kui ühtse terviku passiivsete mudelite vundamendile. Niisuguseid passiivsed füüsilise reaalsuse paradigmaalsed mudelid nimetasime S-mudeliteks — ingliskeelsest sõnast *searchlight* 'helgiheitja' —, sest nende põhjal loodud tavakeele vahenditega ning minevikku ja tulevikku ekstrapoleeritud konstruktsioonid lubavad meil piisavalt selgelt ja *hic et nunc* vaadelda nii inimkonna poolt juba läbitud teed kui ka kindlaks määrata, millist suunda edaspidi tuleks eelista.

Olles valgustanud füüsilise maailma taustal nii igaahtele meist eraldi kui ka kogu inimkonda tervikuna, võib S-mudeli vundamendil püstitatud konstruktsioon — mis ise on geneetiliselt passiivne ja seetõttu, nagu võiks loota, ka invariant-paradigmaalne — osutada sobivaks lähtekohaks "universaalide probleemi" lahendamisel (mis seisneb üldinimlike väärtuste hierarhia leidmises). S-mudelite kasutamine, mis omavad vajaliku adekvaatsuse kind-

lat täppisteaduslikku garantiid, võimaldab meil lõpuks ületada erinevate pseudoteaduslike — kasvõi juba oma ebateadliku interaktiivsusega — ülesehituste tavaks saanud metodoloogilise alusetuse, mis ideoloogia seisu tõstetuna uputasid kahekümnenda sajandi verre ja ikka veel jätkavad ettevalmistamata mõistuste mürgitamist. . .

3.2.3. Prigogine'i S-mudel ja kosmiline ideoloogia. Praegusajal on uusimaks üldtunnustatud S-mudeliks Prigogine'i S-mudel, mis viitab füüsilise maailma kui protsessi evolutsiooni mehhanismile: "muutumine fluktuatsioonide kaudu". Vastavalt Prigogine'i S-mudelile kujutab inimkond endast reaalsuse fluktuatsiooni, ühte võimalikku kombinatsiooni füüsilise maailma lõputus muutumisprotsessis. Konstruktsioon, mis on loodud tavakeele vahenditega Prigogine'i S-mudeli alusele (Veingold 1999: 333–337) lõpuks lubab küllalt ühemõtteliselt siduda Kanti "tähistaevast minu kohal ja moraaliseaduse minu sees" ühtseks tervikuks ja toob meid tulemuseni, mis läheneb kosmismile ja sellistele sealt pärit mõistetele nagu "kosmiline vaatepunkt", "kosmiline mõtlemine" jne. Seetõttu suhtub antud ridade autor mõistmisega 19. sajandi mõtleja Karl du Preli arvamusse: "Kui inimene on Universumi kodanik, siis on eetika võimalik; [---] filosoofia ja religiooni ülesandeks on kasvatada inimeses teadlikkust tema Universumi kodanikuks olemisest" (du Prel 1995: 443). Schelling on öelnud: "Andke inimesele teadmine sellest, kes ta on, ja varsti õpib ta olema see, kes ta peab olema". Metamodelleerimise tekkides ei tohiks filosoofilise kasvatus ülesanne enam erilisi raskusi valmistada. . .

KOKKUVÕTE

Käesolev tekst on pidevalt muutuva inkorporeeriva originaali mudel. Seetõttu ei ole välistatud, et see, mis tundus teile teksti lugemise ajal adekvaatne, antud hetkel seda enam ei ole. Et seda kontrollida, peab antud töö veel kord läbi lugema. Võib-olla siis muutub ülaltoodu teile nii omaseks, et saate artikli adekvaatsuse üle otsustada vahetult, ilma et pöörduksite uuesti tema teksti poole. Ja ei ole välistatud, et metamodelleerimise viienda postulaadi eeldus, millele tuginesin antud artikli kirjutamisel, hinnatakse teie

poolt piisavalt adekvaatseks. Kuid see ei tähenda sugugi, et asi peaks nii olema ka edaspidi.

Kirjandus

- Aristoteles 1952. *Great Books of The Western World, 8: Aristotle I. The Works of Aristotle*. Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- Eukleides 1952. *Great Books of the Western World, 11: Euclid etc. The Thirteen Books of Euclid's Elements*. Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- Hilbert, David 1930. *Die Grundlagen der Geometrie*. Leipzig/Berlin: B. G. Teubner
- Platon 1952. Theaetetus. — *Great Books of The Western World, 7: Plato. The Dialogues of Plato*. Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- du Prel 1995 = Карл дю Прель. *Философия мистики, или двойственность человеческого существа*. Москва: REFL-book
- Russell, Bertrand 1938. *An Introduction to Mathematical Philosophy*. (Library of Philosophy.) London: George Allen & Unwin
- Veingold, Aleksander 1999. Metamodelleerimise alused. — *Akadeemia*, nr 2, lk 326–340
- Wittgenstein, Ludwig 1980. *Culture and Value*. Oxford: Basil Blackwell
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Ilmamaa

ALEKSANDER VEINGOLD (sünd. 1953) on lõpetanud TRÜ füüsikuna (1976), rahvusvaheline meister males, Rahvusvahelise Maleföderatsiooni (FIDE) komisjonide "Areng" ja "Male koolis" liige. *Akadeemias* varem avaldanud artikli "Metamodelleerimise alused" (1999, nr 2, lk 326–340).

ARVUSTUS

POPULAARNE GENEALOOGIA

**Voldemar Vitkin. *Suguvõsa uurimine: Praktiline käsiraamat.*
Tallinn: Valgus, 2001. 208 lk.**

Suguvõsaurimine paistab olevat Eestis tõusuteel. USAs tegeleb sellega väidetavalt 60% elanikest, Eestis on esialgu veel tegu siiski valitute huviga, osalt ilmselt seepärast, et meil on uurimine mõnes mõttes eba-huvitavam kui USAs — tõenäoliselt kuulus 99% meie kaugematest esivanematest eesti talurahva hulka ning nende elu kohta saame leida peamiselt ainult selliseid andmeid, millest selgub nende talu nimi ning see, kas tegu oli talu- või sulasrahvaga. Siiski on (mitte ainult Rahvusarhiivi!) arhiivimaterjale arukalt kasutades võimalik ka päevase täpsusega välja uurida nende sajandi(te)tagust tegevust. Tõsi, peamiselt puudutavad sellised andmed külaelu pahupoolelt — varastamist, peksmist, söömamist, tapmisi, sodoomiat jm. Aga huvitavaid seiku on meie arhiivid täis ning vaja on vaid teadmisi, kuidas neid üles leida.

Kuni 2000. aastani pidid meie suguvõsaurijad leppima vaid mõneleheküljeliste õpetustega, kuidas uurimist alustada. Mis edasi teha, sellele pidi vastust otsima igaüks omapead. Nimetatud aastal ilmus Tartu ülikooli arhiivinduse professori Aadu Musta raamat *Eestlaste perekonna- loo allikad*, mis professionaalsuse ning mahukusega jääb genealoogide lemmikkirjanduseks tõenäoliselt pikaks ajaks. Teoses ei käsitleta aga genealoogia teooriat — kuidas uurimust vormistada, ning põhjendatult on välja jäänud ka päris esimeste sammude õpetamine (sest neid tuleb uurimise käigus hiljemgi astuda). Neid teemasid püüabki käsitleda Voldemar Vitkini raamat.

Raamatus on 17 peatükki, mis käsitlevad genealoogia teooriat, ajalugu ja allikaid, veidi Eesti arhiive üldiselt, suguvõsa kokkutulekute korraldamist ja ka uurimuse vormistamist. Teemadelt ning mahukuselt on peatükid aga ebavõrdsed — mõni peatükk on vaid kaks-kolm lehekülge (9., 10., 13., 15. jt), mõni 30 lehekülge pikk (1. ptk). Raamatu struktuur on üsna arusaamatu, saatesõnas esitatud põhimõtet "olevikust ikka sügavamale mineviku suunas" on järgitud vaid osalt. Kõigepealt oleks tulnud selgelt eristada teooria- ja praktikapool ning praktikapoleel

näiteks tutvustada kõigepealt arhiive ja arhiivindust ning teiseks genealoogia allikaid (vähe on neid üldkasutatavaid allikaliike, mida võib leida vaid ühest arhiivist, ülesehituses on lähtunud aga just vastupidisest põhimõttest). Raamatul on ka lisad, mis aga ei täida eesmärki — suguvõsaurijail pole ju vaja raamatust lugeda tolleaegset "Isikuandmete kaitse seaduse" täisteksti, kuna praegu kehtib juba seaduse viies redaktsioon. Ka Eesti Ajalooarhiivi uurimissaali kasutamise eeskirjad on raamatus ammu vananenud. Teised lisad — üksikuid bibliograafiaid sisaldavad nimekirjad — on liiga tendentslikud, et neid põhjalikuks uurimiseks kasutada. Näiteks aadressraamatute nimekirjas pole ühtegi Eesti Vabariigi aadressraamatut, teenetemärkide kohta käiva kirjanduse hulgas on viidatud juba aasta enne arvustatava raamatu ilmumist uue trüki saanud väljaandele.

Rääkigem veidi ka raamatu stiilist. Teose autor on aastakümnete jooksul koostanud mitukümmend köidet suguvõsaurimusi, mis on kahtlemata aukartust äratav kogus. Selline töö on seda väärtuslikum, mida ühtsemate põhimõtete järgi ta tehtud on. Kuid lugejana häirib mind see, et autor püüab oma ultimatiivselt esitatud põhimõtteid näidata ainuvõimalikena: "seejuures peab esitama sündmusi ajalooteaduse kombe kohaselt teaduslikult", "lasteta abielu fakt aga märgitakse ära sugukonnauuringu teksti osas", "tuleb kõukude puhul [---] tähistada rooma numbritega", "iga perekonnatabel võtab enda alla kaks teineteisele järgnevat lehekülge", "sobivamad on umbes kolmekümneaastaste fotod", "sobivad ka nn. faksiimiled [---] kirjadest [---] (võib ka vähendatult)", "välja tuleb kirjutada ka andmed naisjoone järglaste [---] kohta", enne arhiivi minekut "on vaja tutvuda arhiiviseadusega, arhiivieeskirjaga ja Vabariigi Valitsuse määrusega rahvusarhiivi moodustamise kohta" (!).

Stiili oleks saanud parandada ehk toimetaja Ants Sild, kelle tööst aga tundub raamatus üsna vähe jälgi olevat. Nii on raamatus keelevigu, tekst on ühtlustamata, jooniste koostamise ja esitamise põhimõtted on väga erinevad, segamini on tsitaadid ning autoritekst, vasturääkivusi on terminoloogias, sama isiku nimi on kirjutatud mitut moodi. Raamatus on palju koormavaid fakte, näiteks Eesti Genealoogia Seltsi registrikood; akti number ja kuupäev, millega üks fond Ajaloomuuseumis arvele võeti; J. S. Bachi jt eludaatumitele viitamine *Eesti Entsüklopeedia*; Eesti Ajalooarhiivi fonditeatmiku sisukorra kokkuvõte; kõigile kättesaadavate raamatute Eesti Akadeemilise Raamatukogu või Rahvusraamatukogu kohaviited (oleks siis sedagi põhimõtet lõpuni järgitud!); "Teise maailmasõja", "okupatsiooni", "tööpataljoni" jm definitsioonid, viidates samal ajal *Eesti Entsüklopeediale*. Lk 189–190 esitatud bibliograferimisreeglid on vananenud, Eestis sajandeid eksisteerinud talu-

pere kohatu definitsioon (lk 21) on võetud aastail 1989–1993 kehtinud “Taluseadusest” jne. Võib-olla üht osa faktivigu oskaksid parandada peamiselt ajaloolased, kuid tõenäoliselt teab toimetaja siiski seda, et Eesti ei iseseisvunud mitte 20. augustil 1989 (lk 109).

Iga raamatu kõige olulisem osa on siiski sisu. Käesoleva teose sisust on suur osa üsna kvaliteetne, ning pole ka imestada — sisetunne ütleb, et umbes pool raamatust on autoriteetidelt maha kirjutatud kohati lausa otsesõnu, isegi kirjavahemärke muutmata. Kõige rohkem on kasutatud (õigem oleks öelda tsiteeritud, kuid see ületab juba tsitaadi mahud ning tekst polegi esitatud tsitaadina, vaid refereeringuna) juba mainitud Aadu Musta raamatut, samuti *Perekonnaseisuaatmetriku käsiraamatut* (1939) ning *Eesti Entsüklopeediat*, ning kohati kahjuks nii, et olulised osad originaaltekstist on jäänud esitamata ning seega pool (või enamgi) mõtet samuti. Huvitaval kombel pole kordagi mainitud, rääkimata siis tsiteerimisest, Andres Ehapalu 1977. a diplomitööd “Talurahvagenealooia uurimisest Eestis”, mis peaks ju genealoogide hulgas küll tuntud töö olema.

Genealooia eestikeelse terminoloogiaga pole keegi põhjalikult tegeelnud, kuigi see oleks vajalik — eriti kui arvestada aina kasvavat huviliste hulka. Nagu varem mainitud, on see esimene genealooia teooriat käsitlev teos eesti keeles ning võiks seega olla teedrajav. Siiski kahandab selle osa väärtust kompilatiivne meetod — terminoloogia on esitatud väga erinevate allikate põhjal, mis aga paraku omavahel kokku ei lähe. Näiteks tuleb eri terminite lahtiseltamisel välja, et nii pere kui ka perekond moodustavad leibkonna (lk 20–21). Lk 11 loeme, et “sugulus [---] tekib isikute vahel üksteisest põlvnemisel”, paar lauset edasi aga: “[sugulus] tähendab teineteisest [siinsed rõhutused — *F. P.*] või ühistest esivanematest põlvnevate isikute vahelist veresidet”. Lk 27 on räägitud “ühest tõsisest monstrumist” — sugukonnatabelist, mis sisaldavat “kõiki veresugulustabeli andmeid ning lisaks [---] naitumisega perekonda tulnud isikute veresugulustabeli andmeid teatava sugulusastmeni”. Kui vaatame sugukonna definitsiooni lk 11, siis tekib küsimus: kuidas saab sellist tabelit nimetada sugukonnatabeliks, kui sugukond on ühest esivanemast tuletatav sotsiaalne üksus. Tahaks vastu vaielda ka selliste tsiteeritud väidetele, nagu näiteks “Eesti suguvõsa-uuringutes saab kõukude tabelleid tavaliselt koostada viienda-kuenda sugupõlveni” (lk 30). Sugupõlve definitsiooni ma ei leidnud, aga kui see tähendab põlvkonda, siis võiks väites esitatud viiele-kuuele lisada vähemalt kaks, sest nii mitu põlvkonda on möödunud tsiteeritava lause esmakordsest ilmumisest 1934. aastal. Kuid ka siis pole sellisel väitel suurt mõtet: kui uurib vanavanem, saab ta kaks põlvkonda vähem,

kui lapselaps, siis samapalju rohkem. Kuigi olen ühes oma sugupuus 11. põlvkond (s.t sain kõugutabelis antud liini esitada 11. põlvkonnani), leidis sugulasi, kellele sama esivanem oli juba 14. põlvkond. Nii et sellised laused ei lisa raamatule mingit infot, küll aga võivad eksitada (ja tegu on tsitaatidega!).

Leiduvad mõned kahtlase väärtusega terminid ("poolsugulaste" tähenduses poolvennad ja -õed) ja järeldused — hõimlus tekib alles lapse olemasoluga, s.t lastetute sugulaste abikaasad pole hõimlased (lk 13). Tsiiviilseadustiku üldosa seaduse mõttes on ka lastetute sugulaste abikaasad hõimlased — jääb arusaamatuks, millele toetub Vitkin. Samas esineb veel üks vastuolu nimetatud seadusega: vabaabielus abikaasad, kui neil on ühine laps, on hõimlased — TSÜSi mõttes nad seda aga pole. Miks olen ma väiteid seadusega võrrelnud? Autor on oma esitusviisis väga bürokraatlik ning talle meeldib tsiteerida seadusi, kuid TSÜSist sugulusse puutuvat ei osanud ta tõenäoliselt otsida.

Ajaloolasena võiksin parandada veel mõned olulised faktivead. Näiteks ei kaotatud vallakohtuid mitte 1918. aastal (lk 41), vaid hoopis 1944. Ehkki 1918. aastast ei tegutsenud nad enam seisuslike talurahvakohtutena, tegutsesid nad siiski edasi. Teine faktiviga — "linnavalitsused loodi Eestis 1917. a aprillis" (lk 122). Tõepoolest on Eesti Riigiarhiivi fondide teatmiku I osas (1993) lk 66 lause, et "kodanlikud linnavalitsused loodi Eestis 1917. a aprillis" (muide, ka mitmed järgnevad laused kattuvad sõna-sõnalt, kuid fonditeatmikule viidatud pole). Tegelikult loodi linnavalitsused Eesti alal 1877. a linnareformiga. Et raamatus on vigu veelgi (nt fondide numbrid, autorite nimed), siis tasub enne raamatu kasutamist vaadata internetileheküljele <http://www.isik.eelvitkin.html>, kus neist mõned on välja toodud.

Üks suuremaid probleeme minu jaoks tekkis suguvõsaurija eetika küsimuses. Autor on tegutsenud siin väga piiri peal, et mitte öelda — seadusevastaselt. Nimelt käsib "Perekonnaseadus" väga üheselt: "Isik, kes teab lapsendamisest, peab hoidma lapsendamise saladust." Vitkin esitab lapsendamise kohta väljavõtteid *Perekonnaseisuaetmiku käsi-raamatust*, neid kommenteerimata (lk 17). See on siiski ametlikuks kasutamiseks määratud juhend (pealegi veel aastast 1939!), mille järgi ametlikesse perekonnaseisudokumentidesse tõepoolest ei saa lapsendamist märkimata jätta. Kuid suguvõsaurija eetika peaks olema teistsugune ning väga ettevaatlik, millele Vitkin aga eriti tähelepanu ei pööra, rõhutades, et kui vähegi võimalik (teada), tuleb lapsendamine ära märkida ja lapsendatut sugupuusse mitte võtta. Kuna genealoogidel on see küsimus veel läbi vaidlemata, ei tohiks ka praegu selliste soovitusatega välja tulla.

Vitkin tsiteerib teaduslikke käsitlusi (kohati 19. sajandi lõpust), mille seisukohad on lootusetult vananenud ja mis pakuvad vaid teadusloolist huvi. Viimastel aastatel levinud DNA-genealoogiat ning selle võimalusi pole mainitud. Nii nagu on tulnud uusi teooriaid eestlaste päritolust, on muutunud ka pärilikkuse uurijate seisukohad. Neid aga raamatust ei leia.

Tähelepanu pole juhitud aga amatööruurijate levinud vigadele: allikaviidete puudumine, vale viitamine (viidatakse näiteks mikrofilmi numbrile, mitte allikale), kalendrivead (läbisegi uue ja vana kalendri kasutamine), koha- ja isikunimedede kirjutus (kas *Jurry* või *Jüri*) jne. Samad vead esinevad ka raamatus endas (nt tabelis lk 37, kus Voldemar Viitkini (!) venna jt sugulaste perekonnanimi on Witkin; Jaan Witing on aga eelmisel leheküljel olevas tabelis hoopis Jaan Viiding).

Raamat viitab paljudele arhiivifondidele, kuid nimekirjad on mis-kipärast — tõenäoliselt vananenud fonditeatmike kasutamise tõttu — ebatäielikud. Näiteks Eesti NSV Tallinna Riiklik Keskarhiiv (selline on ptk 7.10 pealkiri lk 120!) sisaldab Vitkini järgi kaheksa koguduse materjale (seitse luteri kogudust ning üks õigeusu kogudus; muide, täpselt sama nimekiri, v.a üks trükiviga, on ka lk 101), tegelikult on Tallinna Linnaarhiivis veel Tallinna Jaani, Kaarli, Peeter-Pauli, Kopli, Pauluse, Aleksander Nevski, Kaasani, Simeoni, Nikolai ja Issandamuutmise koguduse fondid (kokku seega hoopis 18). Huvitavaid materjale on arhiivides muidugi veel tohutult palju, vähemalt allikaliike võinuks käsitleda kompaktsemalt (sõjaväeasutuste fonde on mainitud vaid aastate 1918–1940 kohta), mitte arhiivide kaupa.

Peale suure hulga andmete pakub raamat veel ühe meeldiva üllatuse: ptk 3.3, "Suguvõsauurimise allikad". Vähemalt viidatud kirjandusega võrreldes ei kattu tekst nendega sugugi ning sisu poolest võiks see olla hea abivahend suguvõsa uurijatele. Raamatu ülejäänud osadest on võimalik ammutada suurel hulgal teadmisi, kuid soovitan samas igaühel endal olla tähelepaneliku uurija rollis ning otsida lisaks raamatus mainitutele veel muudki kirjandust ning teisi arhiiviallikaid.

Fred Puss

ABSTRACTS

RAIMUND UBAR. Universities in the whirlwind of academic capitalism

The industrial revolution at the end of the 19th century created the wealth that became the basis for the development of higher education. By now, however, globalisation of economy has destabilised professional work at universities; financing is decreasing; technical sciences are preferred, and cooperation with corporations is strengthening.

Orientation to commercialism in academic structures has become known under the name of academic capitalism. This is where the contradiction lies: academia and capitalism should, in principle, cancel each other out. Capitalism is bound to private property, academia, however, to the social contract that free research should be practised for the benefit of society, not to gain personal profit. Forced by corporations, governments have started to sponsor universities first of all in research areas directed at practical applications. Businesses are becoming a source from which more and more finances flow into the universities. The growing governmental pressure for practical results forces universities to compromise their autonomy; both in teaching and research they are becoming more and more dependent on corporations.

Academic capitalism changes the power relations within universities. Power is concentrated in the hands of the administration who in its endeavours is less and less guided by academic goals and is becoming increasingly subjected to political and commercial influences. Administration's mantra is success, and its mission — labour market and stock market. The intellectual mission is becoming purely ornamental.

Necessity of state support results from the character of new knowledge produced at universities: usually this is a public product where the ownership of intellectual property cannot be ascertained. The second reason is connected with new knowledge in the areas where the market monopoly belongs to the state — national security, environment protection, social

sciences and humanities. The third function results from the nature of teaching where dissemination of results is essential, not the ownership of intellectual property. The idea of state support also results from the fact that at universities teaching and research complement each other. Their integration enhances the quality and productivity of at least one component with backing from the other. And finally, academic capitalism influences university culture — demanding that expenditures should be kept as low as possible. Fundamental research that does not produce any direct profit is suffering. Applying only economic criteria creates the image that work involves expenses not that work is value that should be increased. (Edit.)

JÜRI RUUS. Share of Communists in the Estonian elite during the transition to democracy

It depends on the relations between the earlier elite and the new authorities what kind of democracy emerges after the disintegration of the totalitarian state. If members of the earlier elite adopt democratic attitudes, they may become an essential resource for society. The article attempts to explain how post-Communist Estonia has tackled the problem of balance and continuity of leadership after regaining independence in 1991.

Supporters of the previous regime turn out to have been well represented in consecutive Cabinets and Parliaments of Estonia. A large part of leaders working in other institutions have also belonged to the former Communist Party of Estonia. The great percentage of Communist Party rank-and-file members among top decision-makers and continuity of nomenklatura in leading positions in business shows that the political heritage of Soviet times still persists in independent Estonia.

The analysis of "inflow" shows that in the political sphere "horizontal continuity" (the old political elite taking over essential positions in politics) was significant during the struggle for independence, but later it was replaced by "vertical continuity" (the former political elite leaves politics but retains its social status, assuming influential positions in business, private media and other new spheres). Reform-minded and younger Communists who occupied medium-level posts in the Communist Party formed the active vanguard of top decision-makers in politics and other sectors of Estonian society. The

analysis of "outflow" of former CPE Central Committee members from politics into economy proves the existence of a certain "status continuity" model.

Variations in different types of transformation of the elite show that certain tendencies can be distinguished in the transformation of elite, and their significance depends on time. Still, the main finding is that these processes are closely connected. The "horizontal continuity" of top-level elite from old positions of authority to new ones was of critical importance in the first phase of regaining independence. This can be explained by the fact that these people had experience in political leadership and population's support until the severance of ties with the Soviet Union. A few years later, when the institutions of democracy and market economy had become more efficient, a new type of the elite appeared. The members of the former nomenklatura who had not occupied key positions during the previous regime, invested their "political capital" into new careers, often in business. Obviously a great number of former nomenklatura members gained from this "continuity of status".

"Vertical continuity", movement of well-educated young Communists from the status of a rank-and-file member to top positions in all spheres brought along a considerable inflow of talent and experience into politics and administration as well as into business.

Naturally, Estonia, like other post-Communist countries can also provide examples of elite's "complete change". So, the share of Communists in Prime Minister Mart Laar's Cabinets was 14% in 1992 and 27% in 1999. (Edit.)

JAAK PIHLAU. Aleksander Viidik's secret life: From a freedom fighter to a Soviet snoop

The coup of 12 March 1934 marks the beginning of an extraordinary period in Estonian history — the silent era. Konstantin Päts' decree issued on that date suspended the elections of the State Head and the Parliament and transferred the fullness of power to one person. To prevent the election victory of the extremely rightist Estonian Freedom Fighters Union (EFFU), the state of national emergency was declared, all political parties were banned, freedom fighters' leaders were arrested,

and, by creating the *Isamaaliit*, one-party system was established. Later the EFFU has been called a "pro-Fascist" organisation, although actually its leadership mostly consisted of men who had fought against the German *Landeswehr* in the War of Independence (1918–1920) and had rather a British than a German orientation. In March 1934 the illegal period of the EFFU began, when one of the central characters was Aleksander Viidik, a close helpmate of the organisation's leader. Viidik's eagerness in the organisation, however, proved to be treacherous: he turned out to be an agent of the political police. The strangest manifestation of the freedom fighters' movement after the ban on their party was the so-called freedom-fighter terrorists, who were tried in 1935 as they had allegedly planned to kill the State Head, the Commander-in-Chief and Cabinet members. Actually no terrorist acts or assassination attempts happened. Some freedom fighters believe that these events were triggered directly by Aleksander Viidik. When Estonia was annexed to the Soviet Union in summer 1940, Viidik began to collaborate with the new regime. He became an agent of the People's Commissariat for Internal Affairs and was known under the name of "Buzuk" or, afterwards, "Vart". Before the Red Army's retreat from Tallinn, Viidik got the brief to become the leader of an underground espionage and diversion group in the German rear. He established contacts with the SD chief Martin Sandberg, who gave him several tasks. Acting as the head of a recruiting bureau, Viidik employed his former companions from the EFFU, and they worked until the spring of 1943. On 10 November 1944 Viidik was arrested by Soviet security forces. It took them several months to become convinced that he really was an "honest" agent and spy. In 1945 he was recruited by the Ministry of National Security again, this time under the name of "Bart". Very little is known about "Bart's" later life. In 1947 he worked as one of the leading recognition agents (agent-opoznavatel) at the 4th Department of the Ministry of National Security. His task was to recognise fugitives either alive or from photos. All Viidik's companions captured in Estonia after the war were imprisoned and sent to Siberia. (Edit.)

AXEL REETZ. Reception of Baltic countries in German political science

The author presents an overview of German political scientists' works dealing with Estonia, Latvia and Lithuania. He discusses different attitudes to changes in Eastern Europe as part of the third wave of democratisation.

One of the most essential themes in Wolfgang Merkel's critique and an example of "defective democracy" is the deprivation of part of population of economic and social rights. This, however, does not hold in the case of the Baltic countries.

The East German political scientist Dieter Segert is first and foremost interested in the impact of socialism on the emergence of party systems in Eastern Europe. The authors of the collection compiled by him, Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa nach 1989, remind us that the whole spectrum of parties denied having belonged to the Communist party, but the first signs of crisis brought back nostalgia for good old times.

The most essential publication dealing with changes is the series Systemwechsel (1994–2000) that has been issued for several years by Wolfgang Merkel. The fifth and most recent volume discusses the problems of civil society. Here we can find an article by historian Markus Lux, which is the first article in the series dealing solely with the Baltic countries.

The book on government systems by Ulrich Widmaier, Andrea Gawrich and Ute Becker, which they call an introductory textbook (Ein einführendes Lehrbuch, 1999), discusses many aspects of East European parties in greater detail than other Western observers do. They wonder how the parties fulfil the task of recruiting the elite now when the mobilising effect of generating the revolution has vanished.

The best overview of defective democracies can be found in Aurel Croissant and Peter Thiery's article Von defekten und anderen Demokratien. They describe the elite's tendency not to accept democratic rules but to curb the people's opportunities for being active. This, however, is not a problem for the Baltic states. Here the elite is facing the people who dispute with their political opponents in front of their televisions.

East European studies should develop in order to reach such a level that in studying each particular country isolated

examples would get as much importance as generalisations. Researchers should move from transition studies to comparative political science. Now, however, the German researchers concentrate mainly on creating new theories or proving the existing ones. Profound analyses are made mostly relying on just one example. Despite their historical connections with Germany, the Baltic countries are too small and too far away to serve as a substantial example for political science. (Edit.)

THOMAS WOLFE. Waiting for glory

This is the translation of a chapter from Thomas Wolfe's novel The Web and the Rock, which was published posthumously in 1939. The excerpt belongs to the fifth section of the novel, "Life and Literature". The total of these subdivisions, called books, was seven. The 700 pages of the novel depict George Webber growing up in a small town in the South of the US, his early observations of life, his schoolyears, becoming a writer, his travels and his love affair with a woman called Esther Jack, the main female character in the novel. Esther Jack's prototype was Aline Bernstein, a Jewess 18 years Wolfe's senior, who had also French and Dutch blood. (Edit.)

MARTTI PALOHEIMO. Is psychiatry lying?

The aim of the article is to introduce a somewhat non-traditional approach to the causes of many mental disorders, particularly of anguish neuroses. Psychotherapists often concentrate on finding ways how to use psychodynamic laws and the heritage of Freud's psychoanalytical theories in therapy. In the author's opinion, psychiatry has until now not recognised that childhood experiences that have had their beginning in the callous and loveless relation between the parent and the child, e.g. in maltreatment, are the main factors in the formation of mental disorders, particularly in the case of stress neuroses, but also of mental disorders of many other types that result from personality disorders. Ambiguous concepts are insufficient for describing the patient's childhood conditions. It is most necessary to dig out the child's personal experience in his/her own wording. Psychotherapists have to make use of all their senses to be able to see or hear even the slightest signs of lack of genuine parental love. (Edit.)

HANS-JOACHIM KLIMKEIT. **Mani and Manichaeism**

One of the most notorious brands of Gnosticism condemned throughout the Middle Ages went by the name of the "Manichees", whose most famous convert had been Augustine prior to his conversion to Christianity. Its founder Mani, born in the third century A.D. in what today is Iraq, developed out of the Jewish-Christian Elkesaite sect an intentionally syncretistic religion that quite programmatically sought to become a world religion — and succeeded to a remarkable degree.

The Manichaean religion spread rapidly, reaching not only as far West by the end of the fourth century as North Africa and Italy (Augustine), and to Egypt (where there survived from late antiquity seven Manichaean codices in Coptic translation and the Cologne Mani Codex in Greek), but ultimately as far East as China. Throughout the 20th century, manuscript discoveries in this eastern expansion of Manichaeism, less known to a popular audience than such familiar items as the Dead Sea Scrolls, have nevertheless been of very basic significance to the scholarly community. Indeed it has become clear that there is a substantive continuity from the Qumran Scrolls and the Nag Hammadi Codices to the Manichaean texts of the East, where early Jewish and Christian apocryphal and gnostic traditions, including the Gospel of Thomas, continued to be cited and have even left their mark on Buddhism.

Manichaeism has not received the attention due a world religion, partly because it did not survive to be one of today's world religions, and partly because its expansion was throughout Central Asia, a world hardly known in the West. Under Zoroastrian persecution many Manichaeans fled from Persia to the Sogdians of Samarkand and along the silk caravan routes to the court of China. A kingdom with its centre in Mongolia elevated Manichaeism to the state religion in the eighth and ninth centuries A.D. In the East it survived a millennium after its extinction from the West. (Edit.)

ALEKSANDER VEINGOLD. Metamodelling or Axiomatised philosophy: On Aristotle's programme "Elements of Philosophy"

The conviction of the author is that philosophy has objectively reached the level of striving for its complete axiomatisation. The attempt to realise the axiomatic method in philosophy or to establish a complete system of philosophical axioms along with finding the conclusions resulting from these axioms is called by the author metamodelling. The aim of the article is to acquaint the reader briefly with the main ideas, algorithms and results of this trend in philosophy. The process of metamodelling can be characterised by the following algorithm: (a) Analysis of everyday usage of ordinary language in order to find the basic elements and axioms of this practice that could also serve as basic elements and axioms for what we usually call "philosophy". This process is called the axiomatising analysis of ordinary language. (b) Finding the complete system of the basic elements and axioms of our philosophical practice — in other words, complete axiomatising analysis of philosophical practice. (c) Drawing conclusions from axioms found in (a) and (b). (Edit.)

Review

FRED PUSS. Popular genealogy

Voldemar Vitkin. Suguvõsa uurimine: Praktiline käsiraamat. (Studying One's Family History: A Practical Handbook). Tallinn: Valgus 2001.

Serial

MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

HANS-JOACHIM KLIMKEIT (1939–1999), German historian of religion.

MARTTI PALOHEIMO M.D. (b. 1913), Finnish psychiatrist.

JAAK PIHLAU Cand. Tech. (b. 1937), researcher of recent Estonian history.

FRED PUSS (b. 1976), Head of Estonian Biographical Centre.

AXEL REETZ (b. 1968) graduated from Konstanz University in public administration in 1993. At present a free-lance journalist in Riga.

MATT RIDLEY DPhil, columnist for Daily Telegraph.

JÜRIRUUS Cand. Hist. (b. 1957), Senior Lecturer of Comparative Political Science at the Department of Political Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tartu.

RAIMUND-JOHANNES UBAR PhD (b. 1941), Professor of Computer Engineering at Tallinn Technical University.

ALEKSANDER VEINGOLD (b. 1953), chess-player, International Master.

THOMAS WOLFE (1900–1938), American writer.

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia
kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

|

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

Toimetus tänab prof. Toivo Maimetsa abi eest tõlke ettevalmistamisel.

Minu vanematele ja lastele

TÄNUAVALDUSED

Seda raamatut kirjutades olen ma oma küsimustega tülitanud ja kiusanud väga paljusid inimesi, saatnud neile kirju ja elektronkirju, kuid ei ole sealjuures veel kordagi kohanud midagi peale kannatlikkuse ja viisakuse. Mul ei ole võimalik neid kõiki nimepidi tänada, kuid sooviksin jäädvustada oma suure tänuvõla järgmiste inimeste ees: Bill Amos, Rosalind Arden, Christopher Badcock, Rosa Beddington, David Bentley, Ray Blanchard, Sam Brittan, John Burn, Francis Crick, Gerhard Cristofori, Paul Davies, Barry Dickson, Richard Durbin, Jim Edwardson, Myrna Gopnik, Anthony Gottlieb, Dean Hamer, Nick Hastie, Brett Holland, Tony Ingram, Mary James, Harmke Kamminga, Terence Kealey, Arnold Levine, Colin Merritt, Geoffrey Miller, Graeme Mitchison, Anders Moller, Oliver Morton, Kim Nasmyth, Sasha Norris, Mark Pagel, Rose Paterson, David Penny, Marion Petrie, Steven Pinker, Robert Plomin, Anthony Poole, Christine Rees, Janet Rossant, Mark Ridley, Robert Sapolsky, Tom Shakespeare, Ancino Silva, Lee Silver, Tom Strachan, John Sulston, Tim Tully, Thomas Vogt, Jim Watson, Eric Weischaus ja Ian Wilmut.

Suurim tänu kõikidele mu kolleegidele Rahvusvahelises Eluteaduste Keskuses*, kus me oleme püüdnud genoomi ellu äratada. Ma kahtlen, kas ma oleksin suutnud selle raamatu valmis kirjutada ilma nende igapäevase osavõtlikkuse ja abita bioloogia ja geneetika küsimustes. Need on Alastair Balls, John Burn, Linda Conlon, Ian Fells, Irene Nyquist, Neil Sulivan, Elspeth Wills ja paljud teised.

Teatud osad kahest peatükist ilmusid esmakordselt ajaleheveergudel ja ajakirjaartiklitenä. Ma olen tänulik Charles Moore'ile *Daily Telegraph*'ist ja David Goodhartile *Prospect*'ist nende avaldamise eest.

Minu agent Felicity Bryan on olnud üksainus suur entusiasmia kehastus. Kolmel kirjastajal oli sellesse raamatusse — kui ta oli alles ettepaneku staadiumis — rohkem usku kui (nüüd ma tunnistan seda) minul endal. Need olid Christopher Potter, Marion Manneker ja Maarten Carbo.

*International Centre for Life. Tlk.

Kuid ühele inimesele kuulub minu poolt sügavam ja südamlikum tänu kui kõigile teistele kokku: minu naisele Anya Hurlbertile.

EESSÕNA

Inimese genoom — inimgeenide täielik kogum — on pakitud kahekümne kolme eraldi kromosoomipaari. Neist kaksikümend kaks on nummerdatud ligikaudses suurusjärjestuses, kõige suuremast (number 1) kuni kõige väiksemani (number 22), järelejäänud paar koosneb aga sugukromosoomidest: kahest suurest X-kromosoomist naistel ning ühest X- ja ühest väiksest Y-kromosoomist meestel. Suuruselt jääb X-kromosoom 7. ja 8. kromosoomi vahele, Y-kromosoom on aga väiksem.

Arvul 23 ei ole mingit tähtsust. Paljudel liikidel, sealhulgas meie lähimatel sugulastel ahvide seas, on rohkem kromosoomi ja paljudel on vähem. Samuti ei pruugi sarnaste funktsioonide ja sarnase ülesehitusega geenid koonduda ühtedele ja samadele kromosoomidele. Nii olin ma mõni aasta tagasi, kummardudes sülearvuti kohale ja vesteldes evolutsioonibioloog David Haigiga, üsna jahmunud, kuuldes teda ütlemas, et tema lemmikkromosoom on nr 15. Sellel kromosoomil olevat kõikvõimalikke üleannetuid geene, nagu ta seletas. Ma ei olnud kunagi varem mõelnud, et kromosoomidel võiks olla oma isiksuslik eripära. Lõppude lõpuks on nad kõigest suvalised geenikogumid. Kuid Haigi juhuslik märkus pani minus idanema idee, mis mind endiselt painab. Miks mitte püüda jutustada harivat lugu inimese genoomist, mida praegu esmakordselt kõigis üksikasjus avastatakse, kromosoom kromosoomi haaval, võttes igast kromosoomist ühe geeni, mis sobituks selle jutustuse loogikasse? Primo Levi tegi oma autobiograafilistes lühijuttudes midagi selletaolist elementide perioodilisussüsteemiga. Ta seostas iga peatüki oma elust ühe elemendiga, millega ta oli kirjeldataval perioodil kokku puutunud.

Ma hakkasin mõtlema, et inimgenoom on ka ise omamoodi autobiograafia — geneetika keeles kirja pandud ülestähendus kõikidest muutustest ja uuendustest, mis on iseloomustanud meie liigi ja selle eellaste ajalugu alates elu kõige hämaramast koidikust. On geene, mis ei ole kuigivõrd muutunud juba sellest ajast saadik, mil esimesed ainuraksed olendid asustasid ürgmuda. On geene, mis arenesid siis, kui meie eellased olid ussitaolised. On geene, mis tõenäoliselt ilmusid

esmakordselt siis, kui meie eellased olid kalad. On geene, mis eksisteerivad oma praegusel kujul ainult viimase aja epi-deemiatega. Ja on geene, mille abil võiks kirjutada mõne viimase aastatuhande inimigratsiooni ajaloo. Ajavahemikul neli miljardit aastat tagasi kuni kõigest mõnisada aastat tagasi on genoom olnud meie liigi omamoodi autobiograafia, talletades kõik tähtsamad ette tulnud sündmused.

Ma koostas nimekirja kõigest kahekümne kolmest kromosoomist ja hakkasin igaühe kõrvale kirja panema inimloomusega seotud teemasid. Vähehaaval ja piinarikka töö tulemusena hakkasin ma leidma geene, mis on minu loo seisukohast tähenduslikud. Aeg-ajalt tabas mind masendus, kui ma ei suutnud leida sobivat geeni või leidsin ideaalse geeni ja see asus valel kromosoomil. Tekkis küsimus, mida teha X- ja Y-kromosoomiga, mille ma olen — vastavalt X-kromosoomi suurusele — paigutanud seitsmenda kromosoomi järele. Nüüd te teate, miks kannab alapealkirjas kahekümne kolme peatükiga hoopleva raamatu viimane peatükk numbrit 22.

Esmapilgul on see kõik äärmiselt eksitav. Minu sõnadest võib jääda mulje, nagu oleks 1. kromosoom ilmunud esimesena, mida ta ei teinud. Võib jääda mulje, nagu oleks 11. kromosoom seotud eranditult inimese isiksusega, mida ta ei ole. Inimese genoomis on tõenäoliselt 60 000–80 000 geeni ja mul ei olnud võimalik teile neist kõigest rääkida, osalt seepärast, et leitud on neid vähem kui 8000 (ehkki see arv kasvab iga kuu mitmesaja võrra) ja osalt seepärast, et valdav enamik neist on tüütud biokeemilised kõrvaltegelased.

Kuid see, mida ma saan teile anda, on ülevaatlik pilk tervikule: teekond koos peatustega genoomi mõnedes huvitavates paikades ja sellel, mida nad meile meist endist räägivad. Sest meie, õnnelik põlvkond, oleme esimesed, kes loevad seda genoomiks nimetatavat raamatut. Võimalus ja võime lugeda genoomi ütleb meile meie päritolu, meie evolutsiooni, meie loomuse ja meie vaimu kohta rohkem kui kõik senised teaduse jõupingutused. See toob kaasa revolutsiooni antropoloogias, psühholoogias, meditsiinis, paleontoloogias ja sisuliselt ka kõikides teistes teadusharudes. See ei tähenda väitmist, et kõik peitub geenides või et geenid on tähtsamad kui teised tegurid. On selge, et nad ei ole seda. Kuid nad on tähtsad, see on kindel.

See ei ole raamat inimese genoomi projektist — geenide kaardistamise ja sekveneerimise tehnikast —, vaid sellest,

mida see projekt on leidnud. Millalgi aastal 2000* on meil tõenäoliselt käes esimene ligikaudne visand kogu inimese geenoomist. Kulub veel kõigest mõni aasta ja me oleme jõudnud olukorrast, kus me ei teadnud oma geenidest peaaegu midagi, olukorda, kus me teame kõike. Ma usun siiralt, et me oleme tunnustajaks suurimale intellektuaalsele murranguperioodile ajaloos. Ilma ühegi mõõnduseta. Mõni võib vastu vaielda, et inimene on midagi enam kui üksnes tema geenid. Seda ma ei eitagi. Meis kõigis on väga palju muudki peale geneetilise koodi. Kuid kuni viimase ajani olid inimese geenid peaaegu täielik mõistatus. Meie oleme esimene põlvkond, kes selle mõistatuse lahendab. Me seisame uute suurte vastuste lävel, kuid veelgi enam uute suurte küsimuste lävel. Just seda olen ma püüdnud selles raamatus edasi anda.

Käesoleva eessõna teine osa on mõeldud omamoodi lühikese aabitsana, jutustava sõnastikuna geenidest ja sellest, kuidas nad töötavad. Ma loodan, et lugejad vaatavad selle hakatuseks läbi ja pöörduvad selle juurde aeg-ajalt tagasi, kui nad leiavad mõne erialase mõiste, mida ei ole seletatud. Tänapäeva geneetika kujutab endast jubedat slängipadrikut. Ma olen teinud kõik mis võimalik, et kasutada selles raamatus minimaalselt erialatermineid, kuid mõned neist on möödapääsmatud.

Inimese keha koosneb ligikaudu 100 triljonist (sajast miljoni miljoni) RAKUST, millest enamiku läbimõõt on väiksem kui kümnendik millimeetrit. Iga raku sees on tume klomp, mida nimetatakse TUUMAKS. Iga tuuma sees on inimese GENOOMI kaks täiskomplekti (välja arvatud munarakud ja seemnerakud, millest kummalgi on üks komplekt, ning punased verelibled, millel ei ole ühtegi). Üks genoomikomplekt on pärit emalt ja teine isalt. Teoreetiliselt sisaldab iga komplekt samu 60 000–80 000 GEENI samadel kahekümne kolmel KROMOSOOMIL. Tegelikuses on iga geeni emalt ja isalt päritud variandi vahel väikesed nüansierinevused, millest tuleb näiteks silmade sinine või pruun värvus. Järglasi soetades me anname edasi ühe täiskomplekti, kuid seda alles pärast REKOMBINATSIOONIKS nimetatavat protseduuri, mil-

*Kaks konkureerivat uurimisgruppi — Inimese Genoomi Organisatsioon HUGO (*Human Genome Organization*) ja Celera Inc. — teatasid kogu genoomi DNA järjestuse mustandvariandi valmissaamisest 2000. aasta juunis. *Tlk.*

le käigus mõned lõigud meie emalt ja isalt pärit kromosoomidest vahetavad omavahel kohad.

Kujutlegem, et genoom on raamat.

Selles raamatus on kakskümmend kolm peatükki ja neid nimetatakse KROMOSOOMIDEKS.

Iga peatükk koosneb mitmest tuhandest jutust, mida nimetatakse GEE-NIDEKS.

Iga jutt on üles ehitatud lõikudest, mida nimetatakse EKSONITEKS, ja neid katkestavatest reklaamidest, mida nimetatakse INTRONITEKS.

Iga lõik koosneb sõnadest, mida nimetatakse KOODONITEKS.

Iga sõna on kirjutatud tähtedega, mida nimetatakse ALUSTEKS*.

Tolles raamatus on miljard sõna ja seega on ta mahukam kui 5000 köidet käesolevat teost või sama mahukas kui 800 Piiblit. Kui ma loeksin seda genoomi teile ette kiirusega üks sõna sekundis, kuluks mul selleks terve sajand. Kui ma paneksin inimese genoomi kirja, nii et igal sentimeetril oleks üks täht, oleks mu tekst sama pikk kui Doonau jõgi. See on hiiglaslik dokument, tohutute mõõtmetega raamat, ebaharilikult mahukas retsept ning kõik see mahub pisikese raku mikroskoopilisse tuuma ja see rakk omakorda lahedasti nõõpnõela pea peale.

Kujutlus genoomist kui raamatust ei olegi rangelt võttes metafoor. See on tõsi sõna otseses mõttes. Raamat on teatav hulk digitaalset informatsiooni, mis on kirja pandud lineaarselt, ühemõõtmeliselt ja ühesuunaliselt ning mida määratleb kood, mis transliteerib märkidest koosneva väikese tähestiku vastavalt nende märkide grupeerumistele suureks tähendusteleksikoniks. Ainus keerukus seisneb selles, et kui kõiki ingliskeelseid raamatuid loetakse vasakult paremale, siis genoomi mõnesid osi vasakult paremale ja mõnesid paremalt vasakule, ehkki mitte kunagi mõlemat korraga.

(Muide, te ei leia sellest raamatust pärast käesolevat lõiku enam kulunud sõna "projekt"*** ja seda kolmel põhjusel. Esiteks kasutavad projekte ainult arhitektid ja insenerid ning ne-

*Eesti keeles kasutatakse rohkem sõna "lämmastikalus", kuid lihtsuse ja lühiduse huvides on siinses tõlkes jäädud "aluse" juurde. *Tlk.*

**Autor kasutab sõna *blueprint*, mis tähendab sinitrüki teel paljundatud tehnilist või ehitusplaani. Eesti keeles sõna "projekt" selles kontekstis tegelikult ei kasutata. *Tlk.*

madki on hakanud neist arvutite ajastul loobuma, samas kui me kõik kasutame raamatuid. Teiseks on projektid väga halvad geenide analoogid. Projektid on kahemõõtmelised kaardid, mitte ühemõõtmelised digitaalsed koodid. Kolmandaks on projektid geneetika jaoks liiga üksühesed, sest projekti iga osa vastab masina või ehitise mingile osale, kuid kokaraamatu igast lausest ei saa omaette koogilõiku.)

Kui ingliskeelsed raamatud koosnevad eri pikkusega sõnadest, mis moodustatakse kahekümne kuuest tähest, siis genoom on kirja pandud eranditult kolmetäheliste sõnadega ja kasutatud on ainult nelja tähte: A, C, G ja T (mis tähistavad vastavalt adeniini, tsütosiini, guaniini ja tümiini). Ja selmet olla kirja pandud tasapinnalistele lehekülgedele, on nad kirjutatud pikkadele suhkru- ja fosfaadiahelatele, mida nimetatakse DNA molekulideks ja mille külge alused kinnituvad otsekui külgmised redelipulgad. Iga kromosoom koosneb ühest (väga) pika DNA molekuli paarist. Otsapidi kokkupanduna ja sirgu tõmmatuna oleks üheainsa raku kõikide kromosoomide pikkus kuus jalga. Ühe organismi kõikide rakkude kõikide kromosoomide pikkus oleks sada miljardit miili ehk umbes kaks valguspäeva (valgus liigub kiirusega nelikümmend miljardit miili päevas). Maakeral on kuussada miljardit miljardit miili inimese DNA-d ehk piisavalt palju, et ulatuda siit järgmise galaktikani.

Genoom on väga kaval raamat, sest sobivates tingimustes suudab ta end ise nii kopeerida kui ka lugeda. Kopeerimist nimetatakse REPLIKATSIOONIKS ja lugemist TRANSLATSIOONIKS. Replikatsioon töötab tänu nelja aluse ühele teravmeelsele omadusele: A-le meeldib olla paaris T-ga ja G-le C-ga. Seega saab DNA üksikahel kopeerida end sel teel, et paneb kokku täiendava ehk komplementaarse ahela, nii et kõikide T-de vastas on A-d, A-de vastas T-d, C-de vastas G-d ja G-de vastas C-d. Tegelikult kujutabki DNA endast tavalises olekus kuulsat KAKSIKHEELIKSIT, milles esmane ahel ja selle komplementaarne paariline on teineteise ümber keerdunud.

Niisiis toob komplementaarse ahela kopeerimine tagasi algse teksti. Järjestus ACGT muutub kopeerimisel TGCA-ks, mis koopia kopeerimisel transkribeeritakse uuesti tagasi ACGT-ks. See võimaldab DNA-l end lõputult replitseerida ja ometi sisaldada sama informatsiooni.

Translatsioon on veidi keerulisem. Kõigepealt TRANSKRIBEERITAKSE geeni tekst tema koopiasse samal alus-

paaride põhimõttel, kuid seekord ei koosne koopia mitte DNA-st, vaid RNA-st, õige pisut teistsugusest kemikaalist. Ka RNA on võimeline kandma lineaarset koodi ja ta kasutab samu tähti kui DNA, välja arvatud T, mille asemel tal on uratsiili tähistav U. See koopia-RNA, mida nimetatakse **INFORMATSIOONI-RNA-ks***, läbib seejärel toimetamise, mis seisneb kõikide intronite väljalõikamises ja kõikide eksone kokkuliitmisel (vt eespool).

Pärast seda tuleb mRNA-le appi mikroskoopiline aparaat nimetusega **RIBOSOOM**, mis koosneb ka ise osaliselt RNA-st. Ribosoom liigub mööda mRNA-d edasi, tõlkides ehk transleerides järgemööda iga kolmetähelise koodoni teistsuguse tähestiku üheks täheks. See teine tähestik koosneb kahekümnest erisugusest **AMINOHAPPEST**, millest igaühe toob kohale **TRANSPORT-RNA-ks (tRNA-ks)** nimetatava molekuli konkreetne variant. Iga aminohape kinnitub eelmise külge ja nii moodustub koodonite järjestusele vastav ahel. Kui kogu mRNA on transleeritud, käändub aminohapete ahel kokku ja võtab kindla ruumilise kuju, mis sõltub aminohapete järjestusest. Nüüd nimetatakse seda **VALGUKS**.

Peaaegu kõik meie kehas, alates juustest ja lõpetades hormoonidega, kas koosneb valkudest või on nende poolt valmistatud. Iga valk on transleeritud geen. Eriti väärrib tähelepanu, et kõiki organismis toimuvaid keemilisi reaktsioone katalüüsivad valgud, mida nimetatakse **ENSÜÜMIDEKS**. Isegi DNA ja RNA molekulide endi töötlemine, kopeerimisvigade parandamine ja kokkupanek — replikatsioon ja translatsioon — toimub valkude abil. Valgud vastutavad ka geenide sisse- ja väljalülitamise eest, seostudes füüsiliselt geeniteksti alguses olevate **PROMOOTOR-** ja **ENHANSER-** ehk **VÕIMENDUS** järjestustega. Keha eri piirkondades lülitatakse sisse eri geenid.

Geenide replitseerimisel tehakse mõnikord vigu. Mõni täht (alus) jääb juhuslikult välja või torgatakse sisse vale täht. Võib juhtuda, et terveid lauseid või löike saab topelt või jäetakse nad välja või on nad tagurpidi. Seda nimetatakse **MUTATSIOONIKS**. Paljud mutatsioonid ei ole ei kahjulikud ega kasulikud, näiteks kui nad muudavad ühe koodoni teiseks, millel on sama aminohappeline "täendus": eri koodoneid on kuuskümmend neli, aminohappeid aga ainult kaksikümmend ning

*Lühendatult mRNA, ingliskeelsest sõnast *messenger* — sõnumitooja. *Tlk.*

seega on paljudel DNA "sõnadel" üks ja sama tähendus. Ühe põlvkonna jooksul korjub inimestesse umbes sada mutatsiooni, mis võib tunduda üsna väikese arvuna, teades, et inimese genoomis on üle miljoni koodoni, kuid vales kohas võib isegi üksainus mutatsioon saatuslikuks saada.

Igast reeglist on erandeid, nii ka sellest siin. Mitte kõik inimese geenid ei asu kahekümne kolmel peamisel kromosoomil; mõned elavad väikestes, mitokondriteks nimetatavates moodustistes ja elased seal tõenäoliselt juba siis, kui mitokondrid olid veel vabalt elavad bakterid. Mitte kõik geenid ei koosne DNA-st: mõned viirused kasutavad selle asemel RNA-d. Mitte kõik geenid ei ole valkude valmistamise retseptid. Mõnedest geenidest transkribeeritakse RNA, kuid nende transleerimist valkudeks ei toimu; selle asemel hakkab RNA ise tööle, kas ribosoomiosana või transport-RNA-na. Mitte kõiki reaktsioone ei katalüüsi valgud; mõningaid väheseid katalüüsib hoopis RNA. Mitte iga valk ei ole üheainsa geeni produkt; mõned pannakse kokku mitme retsepti alusel. Mitte kõik kuuskümmend neli kolmetähelist koodonit ei määra ära aminohapet: kolm neist tähendavad hoopis käsklust STOPP. Ja lõpetuseks, mitte kogu DNA-d ei ole võimalik lugeda geenide kaupa. Enamik sellest on korduvate või juhuslike järjestuste saspundar, mida transkribeeritakse väga harva või üldse mitte: see on niinimetatud rämps-DNA*.

See ongi kõik, mida teil on vaja teada. Teekond inimese genoomi võib alata.

*Ingl k *junk DNA*. Sõna *junk* (vana koli) on selles väljendis harjutud tõlkima "rämpsuks", kuid on tähelepanu juhitud ka selle sisulisele ebatäpsusele. Kui rämpsu ei ole reeglina võimalik millekski kasutada, siis vana koli võib veel kunagi vaja minna. Teine võimalus on, et me lihtsalt ei tea hetkel tema otstarvet. *Tlk.*

1. KROMOSOOM: ELU

Kõik hakkuv toitu annab uuele, (me kordamööda hingame ja sureme) kui ainemere pinnalt tõusev mull taas lõhkedes vaob merre loojangul.

Alexander Pope, *Essee inimesest*

Alguses oli sõna. See sõna kuulutas oma sõnumit merele, kopeerides ennast lakkamatult ja lõputult. Ta avastas viisi, kuidas kemikaale selliselt töödelda, et suures entroopiahoovuses esinevaid väikesi keeriseid endale vallutada ja nad elama panna. Sõna muutis meie planeedi maapinna tolmusest põrgust haljendavaks paradiisiks. Lõpuks lõi sõna õitsele ja muutus piisavalt leidlikuks, et ehitada valmis puderjas masinavärk, mida nimetatakse inimese ajuks ja mis suutis avastada selle sõna enda ning temast teadlikuks saada.

Minu puderjas masinavärk võpatab iga kord, kui ma seda mõtet mõtlen. Neli miljardit aastat on kestnud Maa ajalugu ja mulle on saanud osaks õnn olla elus just praegu. Viiest miljonnist liigist oli mul õnn sündida just mõistusega inimolendiks. Kuue miljardi inimese seas, kes meie planeedil elavad, pälvisin ma eesõiguse sündida maal, kus see sõna avastati. Kogu meie maakera ajaloo, bioloogia ja geograafia hiigelsfääris sündisin ma kõigest viis aastat hiljem ja kakssada miili eemal ajast ja kohast, kus kaks minu enda liigikaaslast avastasid DNA struktuuri ning said sellega universumi kõige suurema, lihtsama ja hämmastavama saladuse jälile. Pilgake mu entusiasmi, kui soovite; pidage mind naeruväärseks materialistiks selle eest, et ma suhtun nii suure innuga ühte akronüümi. Kuid järgnege mulle sellel teekonnal elu kõige ürgsemate lätete juurde ja ma loodan, et suudan teid veenda selle sõna tohutus lummuses.

“Et maa ja ookean olid tõenäoliselt asustatud taimsete olenditega ammu enne loomade eksisteerimist; ja paljud nende loomade perekonnad olid olemas ammu enne nende teisi perekondi, siis kas me peame selle põhjal oletama, et ühte ja sama tüüpi eluniidid [*living filaments*] on ja on olnud kogu orgaanilise elu aluseks?” küsis entsüklopeediliste teadmistega

poet ja arst Erasmus Darwin 1794. aastal.¹ See oli tolle aja kohta jahmatav idee, mitte ainult julge oletuse tõttu, et kogu orgaaniline elu pärineb ühtsest algest — kuuskümmend viis aastat enne tema pojapoja Charlesi selleteemalise raamatu ilmumist —, vaid ka tema veidral moel kasutatud sõna “niidid” tõttu. Elu saladus peitub tõepoolest ühes niidikeses.

Ja ometi, kuidas saab üks niit midagi elusaks muuta? Elu kipub selle defineerijatel kergesti käest libisema, kuid see koosneb kahest väga erisugusest oskusest: võimest replitseeruda ja võimest luua korda. Elusad asjad toodavad enda ligikaudseid koopiaid: küülikud toodavad küülikuid, võililled võililli. Kuid küülikud teevad ka midagi enamat. Nad söövad rohtu, muudavad selle küülikulihaks ja ehitavad maailma juhuslikust kaosest mingil viisil üles korrastatud ja keerukaid organisme. Nad ei eksi termodünaamika teise seaduse vastu, mis ütleb, et suletud süsteemis kipub igasugune korrastatus muutuma korratuseks, sest küülikud ei ole suletud süsteemid. Küülikud ehitavad üles korrastatud ja keerukaid üksusi, mida nimetatakse organismideks, kuid nad teevad seda suure hulga energia kulutamise hinnaga. Nagu ütles Erwin Schrödinger, elusolendid “joovad [keskkonnast] korda”.

Nende mõlema eluomaduse võti peitub informatsioonis. Replitseerumise võime teeb võimalikuks see, et on olemas retsept, info, mis on vajalik uue organismi loomiseks. Küüliku viljastatud munarakk sisaldab juhiseid uue küüliku kokkupanekuks. Kuid ka võime luua metabolismi teel korda sõltub infost — juhistest, kuidas ehitada üles ja säilitada süsteeme, mis seda korda loovad. Täiskasvanud küülik, kellel on olemas nii paljunemise kui ka metabolismivõime, on ette nähtud ja eeldatud tema eluniitides samamoodi, nagu kook on ette nähtud ja eeldatud tema retseptis. See on idee, mis pärineb juba Aristoteleselt, kes ütles, et kanapoja “mõiste” sisaldub juba munas või et tammetõru oli sõna otseses mõttes “informeeritud” tammepuu plaanist. Kui Aristotelese ähmane ettekujutus informatsiooniteooriast, mis mattus paljudeks põlvkondadeks keemia ja füüsika alla, kesk moodsa geneetika avastusi uuesti esile kerkis, heitis Max Delbrück nalja, et

¹E. Darwin. *Zoonomia: or the laws of organic life*. II kd, lk 244. Kolmas väljaanne (1801). London: J. Johnson.

kreeka mõttetargale tuleks anda postuumselt Nobeli preemia DNA avastamise eest.²

DNA niit on informatsioon, kemikaalide koodiga kirjutatud sõnum, milles iga kemikaal tähistab ühte tähte. See, mis selgub, on peaaegu liiga lihtne, et olla tõsi — see kood on kirjutatud meile arusaadaval viisil. Just nagu inglise kirjakeelgi, on ka geneetiline kood lineaarne keel, mis on kirja pandud ühe sirge reana. Just nagu inglise kirjakeelgi, on see digitaalne, selles mõttes, et kõik tähed on ühtviisi tähtsad. Kõigele lisaks on DNA keel märgatavalt lihtsam kui inglise keel, kuna selle tähestik koosneb ainult neljast tähest, mida kokkuleppeliselt tähistatakse A, C, G ja T.

Nüüd, mil me teame, et geenid on kodeeritud retseptid, on eelnenut meenutades raske uskuda, kui vähesed inimesed oskasid sellist võimalust isegi oletada. Kogu XX sajandi esimese poole vältel painas kõiki biolooge üks vastamata küsimus: mis on geen? See tundus peaaegu võimatult salapärane. Ärgem mingem tagasi mitte aastasse 1953, mil avastati DNA sümmeetriline struktuur, vaid kümme aastat varasemasse aega, aastasse 1943. Francis Crick töötab Portsmouthi lähedal mereiinide projekti kallal. James Watson paneb end samal ajal varaküpse noorukina kirja Chicago Ülikooli tudengikandidaadiks; ta on otsustanud pühendada oma elu ornitoloogia- le. Maurice Wilkins aitab USA-s luua aatomipommi. Rosalind Franklin uurib Briti valitsuse ülesandel kivisöe struktuuri.

Josef Mengele piinab 1943. aastal Auschwitzis surnuks kaksikuid, parodeerides groteskselt teaduslikku uuringut. Mengele püüab mõista pärilikkust, kuid nagu selgub, ei ole tema eugeenika see tee, mis viiks lahenduseni. Mengele tulemused on tulevastele teadlastele kasutud.

Dublinis alustab Mengele ja teiste temasuguste eest põgenenud suur füüsik Erwin Schrödinger 1943. aastal Trinity Kolledžis loengusarja pealkirjaga "Mis on elu?". Ta püüab piiritleda probleemi. Ta teab, et elu saladus peitub kromosoomides, kuid ei mõista, mil viisil: "Just kromosoomid on need [...] milles mingisuguses koodkirjas peituvad juhtnöörid indiviidi kogu tulevaseks arenguks ja tema funktsioneerimiseks täiskasvanustaadiumis." Geen, ütleb ta, on liiga väike, et olla midagi muud kui üks suur molekul — tõdemus, mis inspireerib

²J. Campbell. *Grammatical man: information, entropy, language and life*. London: Allen Lane, 1983.

teadlaste põlvkonda, kuhu teiste seas kuuluvad Crick, Watson, Wilkins ja Franklin, asuma nüüd äkitselt käegakatsutavana tunduva probleemi kallale. Olles vastusele nii piinavalt lähedale jõudnud, kaldub Schrödinger aga kõrvale. Ta arvab, et saladus, kuidas see molekul on võimeline pärilikkust kandma, peitub tema armastatud kvantteoorias, ja järgneb sellele kirele, kuid nagu selgub, on see umbtee. Elu saladusel ei ole midagi pistmist kvantolekutega. Vastus sellele küsimusele ei tule füüsika vallast.³

New Yorgis annab kuuekümmne kuue aastane kanada teadlane Oswald Avery 1943. aastal viimast lihvi eksperimendile, mis tuvastab eksimatult DNA kui pärilikkuse keemilise avaldumisvormi. Terve rea leidlike katsetega on ta tõestanud, et kopsupõletikku põhjustava bakteri kahjutu tüve saab muuta nakkuslikuks lihtsa keemilise lahuse abil. 1943. aastaks on Avery jõudnud järeldusele, et see muutuv substants, kui ta ükskord välja puhastada, on DNA. Kuid oma järeldusi publitseerides kasutab ta nii ettevaatlikku sõnastust, et vähesed pööravad neile õigel ajal tähelepanu. Kirjas oma vennale Roy-le, mis pärineb 1943. aasta maist, on Avery ainult õige pisut vähem ettevaatlik:⁴

Kui meil on õigus, ja loomulikult ei ole see veel tõestatud, siis tähendab see seda, et nukleiinhapped [DNA] pole mitte ainult ehituslikult tähtsad, vaid ka funktsionaalselt aktiivsed ühendid raku biokeemiliste reaktsioonide ja spetsiifiliste omaduste määramisel — ning et teatava keemilise ühendi abil on rakkudes võimalik esile kutsuda ennustatavaid ja pärilikke muutusi. See on asi, millest geneetikud on juba ammu unistanud.

Averyl on lahendus peaaegu käes, kuid ta mõtleb endiselt keemilistes kategooriates. "Kogu elu on keemia," ütles Jan Baptist van Helmont 1648. aastal oletamisi. Vähemalt osa elust on keemia, ütles Friedrich Wöhler 1828. aastal, olles sünteesinud ammoniumkloriidist ja hõbetsüaniidist karbamiidi ning purustanud sellega seni pühamast pühaks peetud eraldusjoone keemilise ja bioloogilise maailma vahel: karbamiid oli aine, mida kuni tolle hetkeni olid tootnud ainult elusorganismid.

³E. Schrödinger. *What is life? Mind and matter*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

⁴Tsiteeritud teosest H. F. Judson. *The eighth day of creation*. London: Jonathan Cape, 1979.

Et elu on keemia, on tõsi, aga see on niisama igav nagu väide, et jalgpall on füüsika. Laias laastus seisneb elu kolme aatomi keemias; need on vesinik, süsinik ja hapnik, mis moodustavad üheksakümmend kaheksa protsenti kõikidest elusolendite aatomitest. Kuid huvipakkuvad on just elu nähtavad omadused — nagu näiteks päritavus —, mitte elu koostisosad. Avery ei suuda mõista, mis on DNA juures sellist, mis võimaldab sellel hoida pärilike omaduste saladust. Vastus sellele küsimusele ei tule keemia vallast.

Bletchleys, Suurbritannias, on silmapaistev matemaatik Alan Turing 1943. aastal tunnistajaks oma kõige teravmeel-sema ideevälgatuse muutumisele füüsiliseks reaalsuseks. Turing on väitnud, et arvud on võimelised sooritama arvudega arvutusi. Et murda lahti Saksa armee poolt kasutatava Lorentzi kodeerimismasina sõnumid, on Turingi põhimõtetest lähtudes ehitatud arvuti nimega Colossus: see on universaalne masin, millel on modifitseeritav salvestatud programm. Keegi ei taipa seda veel, kõige vähem Turing ise, kuid tõenäoliselt on ta elu saladusele lähemal kui kes tahes teine. Pärilikkus on modifitseeritav salvestatud programm; metabolism on universaalne masin. Neid teineteisega siduv retsept on kood, abstraktne sõnum, mis võib olla valatud nii keemilisse, füüsilikalisse kui ka isegi mittemateriaalsesse vormi. Selle saladus peitub asjaolus, et ta võib esile kutsuda iseenda replitseerumise. Iga asi, mis suudab kasutada maailma ressursse, et tagada koopiate tegemine iseendast, on elus; kõige tõenäolisem vorm, mille selline asi võib võtta, on digitaalne sõnum — mingi arv, mingid tähed või mingi sõna.⁵

New Jerseys mölgutab vaikne, eraklik õpetlane nimega Claude Shannon 1943. aastal mõtteid idee üle, mis tuli talle esmakordselt pähe mõni aasta varem Princetonis. Shannoni idee seisneb selles, et informatsioon ja entroopia on ühe ja sama mündi kaks poolt ning et mõlemad on vahetult seotud energiaga. Mida vähem on süsteemis entroopiat, seda rohkem infot see sisaldab. Aurumasin paiskab välja entroopiapahvakuid, et luua energiat tänu infole, mille masina väljatöötaja on sellesse pannud. Samamoodi talitleb ka inimkeha. Aristotelese infoteooria kohtub Shannoni ajus Newtoni füüsikaga. Nagu Turingi ei mõtle ka Shannon bioloogiale. Kuid tema ideel on küsimusega, mis on elu, rohkem pistmist kui tervel

⁵A. Hodges. *Turing*. London: Phoenix, 1997.

majatäiel keemial ja füüsikal. Ka elu on digitaalne informatsioon, mis on üles kirjutatud DNA kujul.⁶

Alguses oli sõna. See sõna ei olnud DNA. Viimane tuli hiljem, kui elu oli end juba maksma pannud ja kogu tehtava töö kaheks eraldiseisvaks tegevuseks jaotanud: keemiliseks tööks ja informatsiooni säilitamiseks, metabolismiks ja replikatsiooniks. Kuid DNA sisaldab selle sõna ajalugu, sõna, mida on kõikide järgnevate aegade vältel kuni meie praeguse hämmastava tänapäevani ustavalt edasi antud.

Kujutlege inimese munaraku tuuma mikroskoobi all. Seadke kõik kakskümmend kolm kromosoomi — kui suudate — suuruse järgi ritta, kõige suurema vasakule ja kõige väiksem paremale. Nüüd sõitke kõige suurema kromosoomi peale, mida mingil täiesti meelevaldsel põhjusel nimetatakse 1. kromosoomiks. Igal kromosoomil on pikk õlg ja lühike õlg, mis on omavahel ühendatud tsentromeeriks nimetatava kokkunäpistatud koha abil. 1. kromosoomi pikal õlal te leiata tsentromeeri lähedalt hoolika lugemise korral 120 tähest koosneva järjestuse — A-d, C-d, G-d ja T-d —, mis aina kordub ja kordub. Korduste vahel asuvad juhuslikuma tekstiga piirkonnad, kuid see 120-täheline lõik esineb üha uuesti ja uuesti nagu tuttav muusikaline juhtmotiiv, kokku rohkem kui sajal korral. Võib arvata, et see lühike lõik, see algse sõna kaja, on sellele sõnale nii lähedal, kui meile üldse on antud jõuda.

See "lõik" on üks väike geen ja ilmselt kõige aktiivsem geen kogu inimorganismis. Neid 120 tähte kopeeritakse lakkamatult lühikestesse RNA niitidesse. Seda koopiat tuntakse nime all 5S RNA. Olles koos valkude ja teiste RNA-dega kindlal viisil üheks tomбуks põimunud, võtab ta koha sisse ribosoomis, masinas, mille ülesandeks on tõlkida* DNA retseptid valkudeks. Ja just valgud on need, mis võimaldavad DNA-l replitseeruda. Parafraaserides Samuel Butlerit: valk ei ole midagi muud kui geenile omane viis teha teisi genee ja geen ei ole midagi muud kui valgule omane viis teha teisi valke. Kokad vajavad retsepte, kuid ka retseptid vajavad kokki. Elu seisneb kahte tüüpi kemikaalide, valkude ja DNA vastasmõjulistes protsessides.

⁶J. Campbell. *Op. cit.*

*Inglisekeelne sõna *translation* tähendab nii translatsiooni (valgusünteesi) kui ka tõlget. *Tlk.*

Valk esindab keemiat, elusust, hingamist, metabolismi ja käitumist — kõike seda, mida bioloogid nimetavad fenotüübiks. DNA esindab informatsiooni, replikatsiooni, paljune- mist, soolisust — kõike seda, mida bioloogid nimetavad geno- tüübiks. Kumbki ei saa ilma teiseta eksisteerida. Tegemist on klassikalise kana ja muna juhtumiga: kumb oli enne, DNA või valk? DNA ei saanud see olla, sest DNA on abitu, passiivne tükk matemaatikat, mis ei katalüüsi ühtki keemilist reakt- siooni. Valk ei saanud see olla, sest valk on puhas keemia, millel pole ühtki teadaolevat moodust enda täpseks kopeeri- miseks. Näib olevat võimatu, et DNA leiutas valgu ja ka vas- tupidi. See olekski võinud jääda nõutukstegevaks ja veidraks mõistatuseks, kui sõna poleks jätnud endast maha elu niidi- le joonistatud jälge. Nii nagu me praegu teame, et muna oli ammu enne kana (kõikide lindude roomajatest eellased mune- sid mune), nii koguneb praegu ka üha rohkem tõendeid selle kohta, et RNA oli enne valke.

RNA on keemiline ühend, mis liidab omavahel DNA ja val- kude kaks maailma. Teda kasutatakse peamiselt DNA tähes- tikus kirjutatud sõnumi tõlkimiseks valkude tähestikku. Kuid viis, kuidas ta käitub, ei jäta erilist kahtlust, et ta on mõlema eellane. Kui DNA on Rooma, siis RNA tema Kreeka: nagu Homeros Vergiliusele.

RNA oligi see sõna. RNA jättis endast maha viis väikest vihjet sellele, et ta oli olemas nii enne valke kui enne DNA-d. Isegi tänapäeval valmistatakse DNA koostisosi RNA koostis- osade modifitseerimise teel, mitte mingil otsesemal moel. Ka DNA T-tähed tehakse RNA U-tähtedest. Paljud praegused ensüümid, olles küll tehtud valgust, sõltuvad väikestest RNA molekulidest, mis nad tööle panevad. Pealegi suudab RNA end erinevalt DNA-st ja valgust ilma kõrvalise abita kopeerida: andke talle õiged komponendid ja ta õmbleb need sõnumiks kokku. Ükskõik, kuhu te ka rakus ei vaata, kõige primitiivse- mad ja põhilisemad eluavaldused vajavad RNA juuresolekut. RNA-st sõltuv ensüüm on see, mis saab geenist RNA kujul kätte sõnumi. RNA-d sisaldav masin — ribosoom — on see, mis selle sõnumi tõlgib, ning väike RNA molekul on see, mis hangib ja toob kohale geenisõnumi transleerimiseks vajalikud aminohapped. Kuid mis kõige olulisem — erinevalt DNA-st võib RNA talitleda katalüsaatorina, lõhustades ja liites teisi molekule, kaasa arvatud RNA-sid endid. Ta võib nad jup- pideks lõigata, otsad omavahel ühendada, mõnesid omaenda

ehituskive valmistada ja RNA ahelat pikendada. Ta võib kogu iseenda kallal tegutseda: mingi tekstijupi välja lõigata ja vabad otsad uuesti kokku põimida.⁷

Nende hämmastavate RNA omaduste avastamine 1980. aastate alguses Thomas Cechi ja Sidney Altmani poolt muutis meie arusaamu elu tekkest. Praegu tundub olevat tõenäoline, et kõige esimene geen, nn "alg-geen", oli kombineeritud replikaator-katalüsaator, sõna, mis tarbis enda ümber olevaid kemikaale, et iseennast paljundada. See võis väga vabalt olla tehtud RNA-st. Valides katseklaasis korduvalt juhuslikke RNA molekule vastavalt nende võimele katalüüsida reaktsioone, on võimalik nullist alustades "evolutsioneerida" katalüütilisi RNA-sid — otsekui uuesti läbi mängida elu teke. Ja üks kõige hämmastavamaid tulemusi on see, et need sünteetilised RNA-d sisaldavad lõpuks sageli RNA teksti lõiku, mis on silmatorkavalt sarnane teatud osaga mõne ribosoomi-RNA geeni tekstist, näiteks 5S geeni omast 1. kromosoomil.

Kunagi enne esimesi dinosaurusi, enne esimesi kalu, enne esimesi usse, enne esimesi taimi, enne esimesi seeni, enne esimesi baktereid oli olemas RNA maailm — tõenäoliselt ligikaudu neli miljardit aastat tagasi, varsti pärast planeet Maa enda sündi ja ajal, mil universum oli kõigest kümme miljardit aastat vana. Me ei tea, mismoodi need "ribo-organismid" välja nägid. Me võime üksnes oletada, millest nad end elatasid — keemilises mõttes. Me ei tea, mis oli enne neid. Me võime aga üsna kindlad olla, et nad kunagi eksisteerisid, sest vihjed RNA rollile on säilinud ka tänastes elusorganismides.⁸

Nendel ribo-organismidel oli üks suur probleem. RNA on ebastabiilne ühend, mis laguneb mõne tunni jooksul. Oleksid need organismid sõandanud minna mõnda kuuma paika või üritanud kasvada liiga suureks, oleks neid tabanud see, mida geneetikud nimetavad veakatastroofiks — nende geenides sisalduva sõnumi kiire häving. Üks neist leiutas katseeksituse meetodil RNA uue ja vastupidavama variandi, mida kutsutakse DNA-ks, ning sellest RNA koopiaste valmistamise süsteemi, kaasa arvatud masina, mida me nimetame proto-

⁷G. F. Joyce. RNA evolution and the origins of life. — *Nature* 338 (1989), lk 217–224; P. J. Unrau, D. P. Bartel. RNA-catalysed nucleotide synthesis. — *Nature* 395 (1998), lk 260–263.

⁸R. F. Gesteland, J. F. Atkins (toim.). *The RNA world*. Cold Spring Harbor, New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 1993.

ribosoomiks. Viimane pidi töötama kiiresti ja ta pidi olema täpne. Nii õmbleski ta geneetilisi koopiaid kokku kolme tähe haaval korraga ning mida kiiremini ja täpsemini, seda parem. Iga kolmik oli varustatud tähisega, et protoribosoomil oleks teda lihtsam leida, ning see tähis oli tehtud aminohappest. Palju hiljem hakkasid ka need tähised ise omavahel liituma ja valke moodustama ning kolmetäheline sõna muutus valkude jaoks omamoodi koodiks — sellest saigi geneetiline kood. (Nii koosnebki geneetiline kood kuni tänase päevani kolmetähelistest sõnadest, millest igaüks vastab ühele konkreetsele aminohappele kahekümnest ja moodustab ühe osa tervikvalgu retseptist.) Ja nii sündis juba keerulisem olend, kes talletas oma geneetilise retsepti DNA kujul, ehitas oma tööd tegevad mehhanismid üles valkudest ja kasutas RNA-d nendevahelise tühimiku ületamiseks.

Tema nimi oli Luca — *the Last Universal Common Ancestor*.^{*} Missugune ta välja nägi ja kus ta elas? Üldlevinud vastus sellele on, et ta nägi välja nagu bakter ja elas soojas tiigis, võimalik, et mõne kuumaveeallika lähedal, või mere-laguunis. Mõne viimase aasta jooksul on läinud moodi anda talle veidi süngem aadress, sest on selgunud, et maa- ja mere-põhjaalused kivimid on küllastunud miljarditest kemikaalitudulistest bakteritest. Praegu paigutatakse Luca tavaliselt sügavale maa alla, kuumade tardkivimite pragudesse, kus ta toitus väävlist, rauast, vesinikust ja süsinikust. Kuni tänase päevani on meie planeedi maapealne elu üksnes pinnavirvendus. Tõenäoliselt kümme korda rohkem orgaanilist süsinikku, kui on kogu biosfääris, peitub termofiilsetes bakterites sügaval maa all, kus nad on ilmselt vastutavad meie poolt maagaasiks nimetatava aine tootmise eest.⁹

Püüdes identifitseerida elu varajasimaid vorme, pörkume siiski ühele põhimõttelisele raskusele. Meie päevil on enamikul olenditel võimatu omandada geene teisiti kui oma vanematelt, kuid see ei pruugi olla alati nii olnud. Isegi tänapäeval võivad bakterid omandada geene teistelt bakteritelt, neid lihtsalt alla neelates. On võimalik, et kunagi toimus vilgas

^{*} Viimane universaalne ühine eellane. *Tlk.*

⁹T. Gold. The deep, hot biosphere. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 89 (1992), lk 6045–6049; T. Gold. An unexplored habitat for life in the universe? — *American Scientist* 85 (1997), lk 408–411.

geenide vahetamine, isegi röövimine. Kauges minevikus oli kromosoomi tõenäoliselt väga arvukalt ja nad olid lühikesed, sisaldades igauks ainult ühte geeni, mille võis üsna hõlpsasti ära kaotada või juurde saada. Kui see nii oli, siis — nagu osutab Carl Woese — ei olnud organism veel püsiv iseseisev olend. Ta oli ajutine geenide kogum. Geenid, mis lõpuks meie kõigini välja jõudsid, võivad seepärast olla pärit paljudest eri "liiki" olenditest ja on tulutu püüda neid eri sugupuudesse sortida. Me ei pärine mitte ühest Luca-nimelisest eellasest, vaid terve geneetiliste organismide kogukonnast. Elul, ütleb Woese, on füüsikaline, mitte genealoogiline ajalugu.¹⁰

Te võite seda järeldust võtta kui ebamäärast lohutust, näidet holistlikust ühtsusefilosoofiast — me kõik pärineme ühis-konnast, mitte üksikust liigist — või näha selles iseka geeni teooria lõplikku tõestust: noil päevil toimus, rohkemgi kui tänapäeval, sõda geenide vahel, mis kasutasid organisme ajutiste sõjavankritena ning moodustasid üksnes põgusaid ühendusi; tänapäeval on see rohkem meeskonnamäng. Valik on teie.

Aga isegi kui neid Lucasid oli palju, võime sellegipoolest spekuleerida küsimuse üle, kus nad elasid ja kuidas endale elatist hankisid. Ning just siin kerkeb meie ette teine termofiilsete bakteritega seotud probleem. Tänu kolme uusmemaalase hiilgavale detektiivitööle, mille tulemused avaldati 1998. aastal, võime ootamatult näha võimalust, et elu puu, nagu see meile peaaegu igast õpikust vastu vaatab, võib olla pea peale pööratud. Need raamatud väidavad, et esimesed olendid olid nagu bakteridki lihtsad rakud üheainsa rõngaskromosoomiga ja et kõik ülejäänud elus asjad tekkisid siis, kui bakterite grupid ühinesid ning moodustasid keerukamate rakkude kogumid. Palju usutavam on, et kõik toimus täpselt vastupidi. Kõige esimesed tänapäevased organismid ei sarnanenud bakteritega; nad ei elanud kuumaveeallikates ega süvamere vulkaanilistes avastest. Nad sarnanesid palju rohkem algloomadega: ühe rõngaskromosoomi asemel oli neil paljudeks lineaarseteks kromosoomideks fragmenteerunud genoom, mis oli pealegi "polüploidne" — s.t igast geenist oli mitu tagavara-koopiat, et aidata parandada kirjavigu. Vähe sellest, neile meeldinuks hoopis jahe kliima. Nagu Patrick Forterre on

¹⁰C. Woese. The universal ancestor. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 95 (1998), lk 6854–6859.

pikka aega väitnud, näib praegu, et bakterid ilmusid hiljem, Luca kõrgelt spetsialiseerunud ja lihtsustunud järglastena, tükk aega pärast DNA-valgu-maailma tekkimist. Nende kaalus seisnes suure osa RNA-maailma varustuse hülgamises ainuüksi selleks, et nad saaksid elada kuumades paikades. Meie oleme need, kes on säilitanud oma rakkudes Lucale oma-ised primitiivsed molekulaarsed iseärasused; bakterid on palju "kõrgemalt arenenud" kui meie.

Selle veidra jutu tõepära kinnitab asjaolu, et on olemas molekulaarsed "fossiilid" — väikesed RNA jupid, mis hõljuvad sihitult teie rakkude tuumades ja teevad tarbetuid asju, näiteks toimetavad seal iseenda splaissimist* geenilõikudest: juht-RNA, võlv-RNA, väike tuuma-RNA, väike tuumakese-RNA, isesplaiisivad intronid. Bakteritel ei ole midagi sellist, ja on lihtsam mõelda, et nad loobusid nendest, kui et meie nad endale leiutasime. (Teaduselt oodatakse vahest üllatavalgi kombel, et ta peaks lihtsaid seletusi tõepärasemaks kui keerulisi, kui just ei ole põhjust arvata vastupidist; seda printsiipi nimetatakse loogikas Occami habemenoaks.) Bakterid hülgasid oma vanad RNA-d, kui nad tungisid kuumadesse paikadesse nagu kuumaveeallikad või maa-alused kivimid, kus temperatuur võib tõusta 170°C-ni — vähendamaks kuumusest põhjustatud vigu miinimumini, oli kasulik oma masinavärki lihtsustada. Olles RNA-d hüljanud, avastasid bakterid, et nende uus efektiivne rakumasinavärk tuleb neile kasuks võitluses nišside pärast, kus eeliseks on paljunemiskiirus — näiteks parasiitide ja lagundajate seas. Meie hoidsime alal need vanad RNA-d, jäänukid ammu tarbetuks muutunud masinatest, mida sellegipoolest ei ole tänaseni lõplikult ära visatud. Eri-nevalt totaalselt konkurentsitihedas maailmas elavatest bakteritest ei ole meie — see tähendab kõik loomad, taimed ja seened — kunagi sattunud nii metsikusse konkurentsi ega tundnud survet olla lihtne ja kiire. Meie tegime selle asemel panuse keerulisusele, võimalikult paljude geenide omamisele, mitte nende kasutamiseks mõeldud efektiivsele masinale.¹¹

* Splaiisinguks (ingl k *splicing*) nimetatakse protsessi, mille käigus esialgse mRNA ahelast lõigatakse välja intronid ja ühendatakse otsapidi eksonid. *Tlk.*

¹¹A. M. Poole, D. C. Jeffares, D. Penny. The path from the RNA world. — *Journal of Molecular Evolution* 46 (1998), lk 1–17;

Geneetilise koodi kolmetähelised sõnad on kõikidel olenditel ühed ja samad. CGA tähendab arginiini ja GCG alanini — nahkhiirtel, mardikatel, pöökpuudel, bakteritel. Nad on samad isegi eksitava nimega arhebakteritel, mis elavad keemistemperatuuril väävlirikastes allikates tuhandete jalgade sügavusel Atlandi ookeani all või mikroskoopilistel riuklikel kapslitel, mida nimetatakse viirusteks. Ükskõik, kuhu te siin maailmas lähete, ja ükskõik, missugust looma, taime, putukat või ollust vaatate — kui see on elus, siis kasutab ta sama sõnastikku ning tunneb sedasama koodi. Elu on kõikjal üks. Kui välja arvata mõned üksikud lokaalsed pisihälbed, mida tuleb seletamatutel põhjustel ette peamiselt ripsloomadel, siis on geneetiline kood kõikides olendites ühesugune. Me kõik kasutame täpselt ühesugust keelt.

See tähendab — ja religioossete inimeste jaoks võib see osutada kasulikuks argumendiks —, et toimus ainult üks loomisakt, üksainus sündmus, mille tulemusena sündis elu. Muidugi on võimalik, et see elu sündis mõnel teisel planeedil ja külvati siia kosmosesõidukilt või et esialgu oli olemas koguni tuhandeid eri tüüpi elusid, kuid siiski oli ainult Luca see, kes jäi ellu tolles ürgsupis toimunud halastamatus hammas-hamba vastu võitluses. Ent kuni geneetilise koodi lahtimuukimiseni 1960. aastatel ei teadnud me seda, mida nüüd teame: et elu on kõikjal üks; meriadru on teie kauge hõimlane ja siberi katku pisik üks teie kõrgeltarenenud sugulasi. Elu ühtsus on empiiriline fakt. Erasmus Darwin oli sihtmärgile piinavalt lähedal: “Ühte ja sama tüüpi eluniidid on olnud kogu orgaanilise elu aluseks.”

Sel viisil võime sellest genoomiks nimetatavast raamatust välja lugeda lihtsaid tõdesid: kõige elava ühtsust, RNA primaarsust, meie planeedi kõige varajasema elu keemiat, tõsi- asja, et suure üherakulised olendid olid tõenäoliselt bakterite eellased, mitte vastupidi. Meil ei ole fossiilseid tõendeid selle kohta, missugune oli elu neli miljardit aastat tagasi. Meil on ainult see suur eluraamat, genoom. Teie väikese sõrme rakudes asuvad geenid on esimeste replitseeruvate molekulide otsesed järeltulijad; kümnete miljardite kopeerimiste katkematu ahela kaudu on nad jõudnud meie tänasesse päeva, kandes endiselt digitaalset sõnumit, mis sisaldab jälgi nondest

A. M. Poole, D. C. Jeffares, D. Penny. Relics from the RNA world. — *Journal of Molecular Evolution* 46 (1998), lk 18–36.

varajasimatest eluvõitlustest. Kui inimgenoom suudab meile rääkida sellest, mis toimus ürgsupis, siis kui palju rohkem võib ta meile rääkida veel sellest, mis toimus järgneva nelja miljoni millenniumi jooksul. See on raamat meie ajaloost, mis on kirja pandud töötava masina tarbeks loodud koodiga.

Märkus

Idee, et geen ja koguni elu ise kujutab endast digitaalset informatsiooni, võib leida Richard Dawkinsi teosest *River out of Eden* (Weidenfeld and Nicolson, 1995; eesti keeles: *Jõgi Eedenist*, Ilmamaa, 2000) ja Jeremy Campbelli raamatust *Grammatical man* (Allen Lane, 1983). Suurepärase ülevaate raevukatest vaidlustest, mis endiselt käivad elu päritolu üle, annab Paul Davies oma raamatus *The fifth miracle* (Penguin, 1998). Põhjalikuma informatsiooni saamiseks RNA maailma kohta vt R. F. Gesteland ja J. F. Atkins (toim.), *The RNA world*. Cold Spring Harbor, New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 1993.

2. KROMOSOOM: LIIK

Kõigi oma üllaste omaduste juures kannab inimene endal ikka veel madala päritolu kustumatut pitsarit, mis on vajutatud tema ihulisele olekule.

Charles Darwin

Mõnikord võib ilmselge tõsiasi teile lausa otsa vaadata. Kuni 1955. aastani olid kõik nõus, et inimesel on kakskümmend neli paari kromosoomi. See oli üks neid fakte, mida pidas õigeaks igaüks. Seda teati seetõttu, et 1921. aastal oli texaslane nimega Theophilus Painter lõiganud õhukesti lõike hullumeelsuse ja "käsikiimluse" eest kastrereitud kahe musta ja ühe valge mehe munanditest, fikseerinud lõigud kemikaalidega ja uurinud neid mikroskoobi all. Painter püüdis üle lugeda paarumata kromosoomide korratut massi, mida ta õnnetute meeste spermides nägi, ja jõudis arvuni kakskümmend neli. "Ma olen kindel, et see on õige," ütles ta. Teised kordasid hiljem muudetud kujul tema eksperimenti. Kõik nõustusid, et õige arv on kakskümmend neli.

Kolmekümne aasta jooksul ei seadnud keegi seda "fakti" kahtluse alla. Üks teadlastegrupp loobus oma eksperimentidest inimese maksarakkudega, sest nad suutsid igast rakust leida ainult kakskümmend kolm paari kromosoomi. Veel üks uurija leiutas meetodi, kuidas kromosoomi teineteisest eraldada, kuid arvas endiselt, et nägi kahtekümmend nelja paari. Alles 1955. aastal, kui indoneeslane nimega Joe-Hin Tjio rändas Hispaaniast Rootsi, et töötada koos Albert Levaniga, hakkas tõe koitma. Tjio ja Levan kasutasid paremat meetodit ja nägid selgelt kahtekümmend kolme paari. Nad võtsid isegi uuesti kätte ja lugesid kokku kakskümmend kolm paari fotodel, mis olid ilmunud raamatutes, mille pealkirjad väitsid, et kromosoomi on kakskümmend neli. Keegi ei ole pimedam kui see, kes ei taha näha.¹²

Õigupoolest on üsna üllatav, et inimesel ei ole kakskümmend neli paari kromosoomi. Šimpansidel on kakskümmend

¹²M. J. Kottler. From 48 to 46: cytological technique, preconception, and the counting of human chromosomes. — *Bulletin of the History of Medicine* 48 (1974), lk 465–502.

neli paari kromosoome, samuti gorilladel ja orangutanidel. Me oleme ahvide seas erandid. Mikroskoobi all on kõige hämmastavam ja ilmsem erinevus meie ning kõigi teiste suurte ahvide vahel see, et meil on üks paar vähem. Põhjus, nagu kohe selgub, ei ole selles, nagu oleks meis üks paar ahvide kromosoome kaduma läinud, vaid selles, et kaks ahvide kromosoomi on meis kokku kasvanud. Kromosoom number kaks, suuruselt teine inimese kromosoom, on tegelikult moodustunud ahvi kahe keskmise suurusega kromosoomi kokkukasvamisest, nagu võib näha mustade vöötide mustrist vastavatel kromosoomidel.

Paavst Johannes Paulus II väitis 22. oktoobril 1996 oma läkituses Paavstlikule Teaduste Akadeemiale, et meie eellastest ahvide ja tänapäeva inimeste vahel valitseb "ontoloogiline järjepidevusetus" — hetk, mil jumal süstis loomast põlvnevasse inimesesse hinge. Sel viisil on kirikul võimalik end evolutsiooniteooriaga lepitada. Küllap toimus ontoloogiline hüpe hetkel, mil kaks ahvi kromosoomi üheks sulasid, ja hinge geenid asuvad 2. kromosoomi keskkoha lähedal.

Paavsti sõnadest hoolimata ei ole inimlik kindlasti evolutsiooni tipp. Evolutsioonil ei olegi tippu ja sellist asja nagu evolutsiooniline progress ei ole olemas. Looduslik valik on pelgalt protsess, mille kaudu eluvormid muutuvad, et kohastuda nende tuhandete võimalustega, mida pakub füüsiline keskkond ja teised eluvormid. Võib väita, et musta suitsetaja* bakter, kes elab Atlandi ookeani põhjas väävlirikastes lõhedes ja pärineb bakteritüvest, mis lõi meie esivanematest lahku varsti pärast Luca päevi, on kõrgemalt arenenud kui pangaametnik, vähemalt geneetilisest seisukohast. Arvestades tema põlvkondade lühemat kestust, on tal olnud rohkem aega oma genee täiustada.

Selle raamatu jäägitu pühendumine ühe liigi, inimliigi seisundile ei ütle midagi selle liigi tähtsusest. Inimene on kahtlemata unikaalne. Tema kahe kõrva vahele on torgatud selle planeedi kõige keerulisem bioloogiline masin. Kuid keerulisus ei ole veel kõik ja see ei ole evolutsiooni eesmärk. Iga liik siin planeedil on unikaalne. Unikaalsus on hüve, mida on kõigil küllaga. Sellegipoolest panen ma ette püüda käes-

*Mustadeks suitsetajateks nimetatakse süvamere põhjas esinevaid hüdrotermilisi lõhesid, millest väljuva kuuma vee väävel mustaks värvib. *Tlk.*

olevas peatükis seda inimese unikaalsust järele katsuda, tuua esile meie kui bioloogilise liigi eripära põhjused. Andestatagu mulle minu kolklikkus. Lugu Aafrikast pärit ja mõnda aega väga rohkearvulisest karvadeta primaadist kujutab endast kogu elu ajaloos üksnes ääremärkust, kuid karvadeta primaadi ajaloos on sellel täita keskne osa. Milles täpselt siis ikkagi seisneb meie liigi unikaalne eripära?

Inimesed on olnud ökoloogiliselt edukad. Nad on tõenäoliselt kõige rohkearvulisemad suured loomad kogu planeedil. Neid on peaaegu kuus miljardit, mis teeb kokku ligikaudu 300 miljonit tonni biomassi. Ainsad suured loomad, kes selle hulgaga konkureerivad või seda ületavad, on need, kelle me oleme kodustanud — lehmad, kanad ja lambad — või need, kes sõltuvad inimese loodud elupaikadest: varblased ja rotid. Võrdluseks, maailmas on vähem kui tuhat mägigorillat ja isegi enne seda, kui me hakkasime neid massiliselt tapma ning nende elupaiku rüüstama, oli nende arv ilmselt kõige rohkem kümme korda suurem. Peale selle on inimene ilmutanud märkimisväärset võimet asustada kõikvõimalikke elupaiku, olgu kuumi või külmi, kuivi või niiskeid, kõrgeid või madalaid, merelisi või kõrbelisi. Kalakotkas, loorkakk ja roosa tiir on ainsad teised suured liigid, kes elunevad edukalt kõigil kontinentidel peale Antarktika ning nad piirduvad väga rangelt ainult teatud elupaikadega. Ei ole kahtlust, et inimese ökoloogiline edukus tuleb kätte kallilt ja peagi ootab meid katastroof: eduka liigi kohta oleme oma tuleviku suhtes silmatorkavalt pessimistlikud. Kuid praegu me oleme edukad.

Ja ometi on tähelepanuväärne tõde see, et meie põlvnemislugu koosneb pikast ebaõnnestumiste reast. Me oleme inimahvid, loomarühm, mis oleks viisteist miljonit aastat tagasi peaaegu välja surnud konkurentsiparemini ülesehitatud ahvidega. Me oleme primaadid, imetajate rühm, mis oleks nelikümmend viis miljonit aastat tagasi peaaegu välja surnud konkurentsiparemini ülesehitatud närilistega. Me oleme sünapsiidsed neljajalgased, roomajate rühm, mis oleks 200 miljonit aastat tagasi peaaegu välja surnud konkurentsiparemini ülesehitatud dinosaurustega. Me pärineme jäsemetega kaladest, kes oleksid 360 miljonit aastat tagasi peaaegu välja surnud konkurentsiparemini ülesehitatud kiiruimsete kaladega. Me oleme keelikloomad, hõimkond, mis jäi 500 miljonit aastat tagasi kambriumi ajastul üle noatera ellu konkurent-

sis üliedukate lüljalgsetega. Me oleme olnud ökoloogiliselt edukad kõigi tõenäosuste kiuste.

Nelja miljardi aasta jooksul, mis meid lahutab Lucast, on sõna omandanud vilumuse ehitada üles — Richard Dawkinsi sõnul — “ellujäämmasinainad”: suuri lihaselisi üksusi, mida nimetatakse kehadeks ja mis on olnud head lokaalsed entroopiavähendajad, et paremini replitseerida neis peituvaid gene. Nad on teinud seda aukartust äratava ja hiigelmahuka protsessi kaudu katse-eksituse meetodil, mida nimetatakse looduslikuks valikuks. Triljonid uued kehad ehitati üles, neid kontrolliti ja neil võimaldati sigida ainult siis, kui nad vastasid üha karmimaks muutunud ellujäämiskriteeriumidele. Alguses oli küsimus lihtsalt keemilises efektiivsuses: parimad kehad olid rakud, mis leidsid mooduse, kuidas muuta teisi kemikaale DNA-ks ja valguks. See faas kestis umbes kolm miljardit aastat ja tundus, et elu Maal — mida iganes see võinuks teha teistel planeetidel — seisnebki konkureerivate amööbitüvede võitluses. Kolm miljardit aastat, mille vältel triljonid ja triljonid olendid elasid, paljunesid ja keskeltläbi mõne päeva pärast surid, kujunes suureks katsete-eksituste seeriaks.

Ent selgus, et elu ei ole veel lõplikult valmis. Umbes miljard aastat tagasi saabus üsna ootamatult uus maailmakord, kui moodustusid suuremad, paljurakulised kehad ning toimus suurte olendite arvukuse plahvatuslik kasv. Ühe geoloogilise hetkega (nn kambriumi plahvatus võis kesta tühised kümme või kakskümmend miljonit aastat) olid olemas hiiglaslikud ja mõõtmatult keerulised olendid: peaaegu ühe jala pikkused ringisibavad trilobiidid; veelgi pikemad limased ussid; pooljardise läbimõõduga hõljuvad vetikad. Ainuraksed olendid küll domineerisid endiselt, kuid need hiiglaslike ellujäämmasinate suured kohmakad vormid võitlesid oma niši eest. Ja üllataval kombel olid paljurakulised kehad sattunud täiesti juhuslikult omamoodi progressi teotsa peale. Ehkki aegajalt toimus tagasilööke, mille põhjustasid kosmosest tulevad ja maakera tabavad meteoriidid, millel oli õnnetuseks kalduvus hävitada just suuremaid ja keerukamaid eluvorme, oli siiski märgata teatavat suundumust. Mida kauem loomad eksisteerisid, seda keerukamaks mõned neist muutusid. Eelkõige väärib märkimist, et kõige nutikamate loomade aju oli igal järgneval ajajärgul üha suurem ja suurem: paleosoikumi suurimad ajud olid väiksemad kui mesosoikumi suurimad, mis

olid väiksemad kui kainosoikumi suurimad, mis olid väiksemad kui praegusaja suurimad ajud. Geenid olid leidnud viisi, kuidas oma ambitsioone edasi delegeerida: nad ehitasid kehasid, mis polnud võimelised mitte üksnes ellu jääma, vaid ka arukalt käituma. Niisiis, kui loomas olev geen leidis end olevat talvetormidest ohustatud, võis ta loota selle peale, et see keha võtab ette midagi kavalat, näiteks rändab lõuna poole või ehitab endale ulualuse.

Meie kiire teekond toob meid nelja miljardi aasta tagant aega kõigest kümme miljonit aastat tagasi. Mööda esimestest putukatest, kaladest, dinosaurustest ja lindudest, aega, mil suurima ajuga olend siin planeedil (arvestades kehasuurust) oli tõenäoliselt meie eellane, ahv. Tol hetkel, kümme miljonit aastat tagasi, elas Aafrikas arvatavasti vähemalt kaks ahviliiki, kuid neid võis ka rohkem olla. Üks neist oli gorilla eellane, teine aga šimpansi ja inimese ühine eellane. Ilmselt oli gorilla eellane suundunud Kesk-Aafrika vulkaanideaheliku mägimetsadesse, lõigates end ära teiste ahvide geenidest. Millalgi järgnenud viie miljoni aasta jooksul panid teised liigid aluse kahele eri järglasliigile ning see lõhestumine viis inimese ja šimpansini.

Me teame seda seetõttu, et see lugu on kirja pandud geenidesse. Veel nii hiljuti kui 1950. aastal võis suur anatoom J. Z. Young kirjutada, et ei ole veel kindel, kas inimesed põlvnevad ühisest eellasest ahvidega või sootuks teisest primaatide grupist, mis eraldus ahvide sugupuust rohkem kui kuuskümmend miljonit aastat tagasi. Teised arvasid ikka veel, et meie lähimaks sugulaseks võib osutuda orangutan.¹³ Ja ometi ei tea me nüüd mitte ainult seda, et šimpansid eraldusid inimese sugupuust pärast gorillasid, vaid ka seda, et šimpansi-inimese lahknemine ei toimunud palju rohkem kui kümme, aga võib-olla isegi vähem kui viis miljonit aastat tagasi. Tempo, millega geenid akumuleerivad juhuslikult tekkivaid kirjavigu, annab meile kindlaid tõendeid liikide suhetest. Geenitekstilised erinevused gorilla ja šimpansi vahel on suuremad kui samad erinevused šimpansi ja inimese vahel — igas geenis, valkude aminohappelises järjestuses või suvalises DNA lõigus, mida te vaevute uurima. Kõige proosalisemalt öeldes tähendab see seda, et inimese ja šimpansi DNA hübriid laguneb oma algse-

¹³J. Z. Young. *The life of vertebrates*. Oxford: Oxford University Press, 1950.

teks koostisahelateks kõrgemal temperatuuril kui šimpansi ja gorilla või gorilla ja inimese DNA hübriid.

Selle molekulaarse kella kalibreerimine, et ta annaks meile täpse aja aastates, on märksa keerulisem. Et ahvid elavad kaua ja sigivad suhteliselt kõrges eas, siis tiksuvad nende molekulaarsed kellad üsna aeglaselt (kirjavead tekivad peamiselt replikatsioonihetkel, muna- või seemneraku moodustumisel). Ei ole aga selge, kui palju peaks täpselt kella selle teguri suhtes korrigeerima; samuti ei näita kõik geenid ühte ja sedasama. Mõned DNA lõigud näivad viitavat šimpansi ja inimese väga ammusele lahknemisele, teised, näiteks mitokondrid, osutavad aga hilisemale ajale. Üldtunnustatud vahemik on viiest miljonist kuni kümne miljoni aastani.¹⁴

Kui jätta kõrvale 2. kromosoomi kokkukasvamine, siis on nähtavaid erinevusi šimpansi ja inimese vahel vähe ning nad on väikesed. Kolmeteistkümnes kromosoomis ei ole üldse mingeid nähtavaid erinevusi. Kui valida juhuslik "lõik" šimpansi genoomist ja võrrelda seda inimese genoomi vastava "lõiguga", siis selgub, et väga vähesed "tähed" on erinevad: keskmiselt alla kahe iga saja kohta. Me oleme üheksakümne kaheksa protsendilises lähenduses šimpansid ja nemad on üheksakümne kaheksa protsendilise usaldusväärsusega inimesed. Kui see ei riiva teie eneseväarikust, siis mõelge sellele, et šimpansid on ainult üheksakümne seitsme protsendi ulatuses gorillad; ja inimesed on samuti üheksakümne seitsme protsendi ulatuses gorillad. Teisisõnu, me oleme rohkem šimpanside moodi, kui seda on gorillad.

Kuidas see võimalik on? Erinevused minu ja šimpansi vahel on tohutud. Ta on karvasem, tal on teistsuguse kujuga pea, teistsuguse kujuga keha, teistsugused jäsemed, ta teeb teistsugust häält. Šimpanside juures ei ole midagi, mis sarnaneks üheksakümne kaheksa protsendi ulatuses minuga. Või on? Võrreldes millega? Kui te võtaksite kaks plastiliinist hii-rekuju ja püüaksite ühest meisterdada šimpansi ning teisest inimese, siis oleks enamik teie poolt tehtavatest muudatustest ühed ja samad. Kui te võtaksite kaks plastiliinist amööbi ja meisterdaksite ühest šimpansi ning teisest inimese, siis oleksid peaaegu kõik teie tehtavad muudatused ühed ja sa-

¹⁴U. Arnason, A. Gullberg, A. Janke. Molecular timing of primate divergences as estimated by two non-primate calibration points. — *Journal of Molecular Evolution* 47 (1998), lk 718–727.

mad. Mõlemad vajaksid kolmekümmend kaht hammast, viit sõrme, kaht silma, nelja jäset ja üht maksa. Mõlemad vajaksid juukseid, kuiva nahka, selgroogu ja kolme väikest luukest keskkõrvas. Amööbi seisukohast või sama hästi ka viljastatud munaraku seisukohast on šimpans ja inimene üheksakümne kaheksa protsendi ulatuses üks ja seesama. Šimpansi kehas ei ole ühtki luud, mida poleks ka minul. Šimpansi ajus ei ole ühtki teadaolevat kemikaali, mida ei võiks leida inimese ajust. Ei ole teada ühtki osa immuunsüsteemist, seedesüsteemist, vaskulaarsüsteemist, lümfisüsteemist või närvisüsteemist, mis meil on olemas ja šimpansidel mitte või vastupidi.

Šimpansi peaaigus ei ole isegi ühtegi ajusagarat, mida meil mõlemal poleks. Viimase meeleheitliku katsena kaitsta oma liiki ahvidest põlvnemise teooria eest väitis viktoriaanlik anatoom Sir Richard Owen kunagi, et väike hipokampus on inimesele ainuomane ajusagar ning seega peab see olema hinge asukoht ja jumaliku loomisakti tõestus. Ta ei suutnud leida väikest hipokampust äsjaprepareeritud ajudest, mis olid pärit seekleja Paul du Chaillu poolt Kongost toodud gorilladelt. Thomas Henry Huxley vastas talle raevukalt, et väike hipokampus oli ahvide ajus kindlasti olemas. "Ei olnud," ütles Owen. "Oli küll," ütles Huxley. 1861. aasta viktoriaanlikus Londonis vallutas "hipokampuse küsimus" lühikeseks ajaks kõikide meeled ja see leidis satiirilist kajastamist ka *Punch*'is* ning Charles Kingsley romaanis *The water babies*. Huxley seisukoht — mis pakub tänapäevalgi palju kõneainet — puudutas midagi enam kui vaid anatoomiat:¹⁵ "Mitte mina ei ole see, kes püüab seada inimese väärikuse aluseks tema suurt varvast või vihjata, et me oleme kadunud, kui mõnel ahvil on olemas väike hipokampus. Vastupidi, ma olen andnud oma parima, et seda alpust tõrjuda." Huxley oli muide õigus.

Lõppude lõpuks lahutab meid vähem kui 300 000 inim põlve ajast, mil mõlema liigi ühine eellane elas Kesk-Aafrikas. Kui te võtaksite oma emal käest kinni ja tema võtaks enda omal ja tema omakorda enda omal, siis ulatuks see rivi kõigest Londonist Leedsi, kui te juba oleksitegi käsipidi ühenduses "puuduva lülga" — inimese ja šimpansi ühise eellasega. Viis miljonit aastat on pikk aeg, kuid evolutsioon ei tööta aas-

*Inglise huumori- ja satiirajakiri, asutatud 1841. *Tlk.*

¹⁵T. H. Huxley. *Man's place in nature and other anthropological essays*. London: Macmillan, 1863/1901, lk 153.

tate, vaid põlvkondade kaupa. Bakterid võiksid sama suure arvu generatsioone ära mahutada kõigest kahekümne viide aastasse.

Missugune see puuduv lüli välja nägi? Kaevates end ajas tagasi läbi inimese otseste eellaste fossiilsete jäänuste, on uurijad sellele teadmisele tähelepanuväärselt lähedale jõudnud. Ilmselt lähim nende poolt avastatust on ardipiteekuseks nimetatava väikese ahvinimese skelett, mis on veidi rohkem kui neli miljonit aastat vana. Ehkki mõned teadlased on väitnud, et ardipiteekus oli enne puuduvat lüli, näib see olevat väheusutav: selle olendi vaagnaluu kuju viitab peamiselt püstisele kõndimisele; on äärmiselt ebatõenäoline, et see oleks šimpansi suguvõsas uuesti gorilla vaagnaluu sarnaseks muutunud. Meil on vaja leida mõned miljonid aastad vanem fossiil, et olla kindel, et meil on tegemist inimese ja šimpansi ühise eellasega. Kuid ardipiteekuse põhjal me võime oletada, missugune see puuduv lüli välja nägi: tema aju oli ilmselt väiksem kui praeguste šimpanside oma. Keha oli kahel jalal liikudes vähemalt sama nobe kui tänapäevastel šimpansidel. Ka tema toidusedel oli tõenäoliselt sarnane praeguste šimpanside omaga: peamiselt puu- ja juurvili. Isased olid tunduvalt suuremad kui emased. Inimese mätta otsast võetuna on puuduvast lülist raske mõelda teisiti, kui et ta sarnanes rohkem šimpansi kui inimesega. Šimpansid ei tarvitse muidugi nõustuda, kuid sellest hoolimata tundub, et meie suguvõsa on läbi teinud suuremad muutused kui nende oma.

(Järgneb)

CONTENTS

Universities in the whirlwind of academic capitalism	675
. <i>Raimund Ubar</i>	
Share of Communists in the Estonian elite during the transition to democracy	691
. <i>Jüri Ruus</i>	
Aleksander Viidik's secret life: From a freedom fighter to a Soviet snoop	721
. <i>Jaak Pihlau</i>	
Reception of Baltic countries in German political science	736
. <i>Axel Reetz</i>	
Waiting for glory	757
. <i>Thomas Wolfe</i>	
Is psychiatry lying?	775
. <i>Martti Paloheimo</i>	
Mani and Manichaeism	795
. <i>Hans-Joachim Klimkeit</i>	
Metamodelling or Axiomatised philosophy: On Aristotle's pro- gramme "Elements of Philosophy"	833
. <i>Aleksander Veingold</i>	
Review: Popular genealogy. Voldemar Vitkin. <i>Suguvõsa uurimine:</i> <i>Praktiline käsiraamat</i> . Tallinn: Valgus, 2001	851
. <i>Fred Puss</i>	
Abstracts	856
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters	865
. <i>Matt Ridley</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719